STUDIA Academica SLOVACA

20

PREDNÁŠKY XXVII. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

J6
21 376

92/93 D

BRATISLAVA 1991

Vedecký redaktor Jozef Mistrík
Lektoroval Ján Horecký

Účelová publikácia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Vydalo Vydavateľstvo ALFA, Bratislava
Redakcia interných publikácií - vedúci redaktor Juraj Koutný

© ALFA, Bratislava 1991
ISBN 80-05-00953-4

Jubilejný ročník zborníka Studia Academica Slovaca

Jozef Mistrík, FF UKo, Bratislava

Tohoročný zborník prednášok Letného seminára Studia Academica Slovaca je jubilejný. Pri každom jubileu sa zvykneme pristaviť a obzrieť dozadu, ako sme začínali, ako pokračovali a kam sme dospeli. Za uplynulých 20 rokov sme o tomto zborníku nezvykli hovoriť propagačne a nerobili mu osobitnú reklamu. Aj tentoraz sa vyvarujeme ozdobných a vzletných slov. Budeme struční a vecní.

Začínali sme z ničoho. Roku 1972 sme vyslovene manufaktúrne v mimopracovnom čase "vyrobili" prvý zväzok. Aj vytlačili sme ho pololegálne s vypätím všetkých síl v miniatúrnej tlačiarničke Ústavu školských informácií. Viazali ho v miniatúrnej knihárni na Mickiewiczovej ulici v Bratislave. Vtedy jeden známy - dnes už nežijúci - jazykovedec poznamenal, že sme ho nemali označiť jednotkou, lebo ďalší zväzok po toľkých trampotách už nevyjde. Druhý i tretí zväzok sa zrodil analogicky. O tom, ako sa zozbierali finančné prostriedky, sa netreba rozpisovať. Prvé tri zväzky redakčne spracoval jeho zostavovateľ spolu s Danielou Augustin-

skou, externou sekretárkou SAS-u. Veľký priateľ nášho slovenského seminára, terajší zástupca šéfredaktora Vydavateľstva ALFA Juraj Koutný sa pričinil o to, aby od 4. čísla zborník už pravidelne vychádzal v Alfe, hoci vtedy bol cudzí profilu tohto vydavateľstva. Potom ho už tlačili - a dodnes tlačia - Nitrianske tlačiarne. Kolektívnym sponzorom sú gestori seminára Studia Academica Slovaca.

V zborníku sa uverejňujú texty prednášok z letného seminára tak, aby ich absolventi SAS dostali bezprostredne po skončení seminára. Autormi príspevkov sú teda prominentní slovenskí vedci, pedagógovia, kultúrni pracovníci a praktici, ktorí publikované texty v tom-ktorom ročníku SAS-u odprednášali. Doteraz sa v zborníkoch publikovalo 650 textov od 200 autorov. Všetky vydania predstavujú 10 000 strán adresovaných slovakistom, slavistom a všetkým záujemcom o slovenčinu, slovenskú literatúru, históriu i o slovenské reálie. Doteraz sa tu žiadna téma neopakovala.

Roku 1985 vyšiel v Matici slovenskej výber z prednášok, ktorý obsahoval 74 najlepších dovtedajších textov. Jeho rozsah bol 600 strán a minul sa za pár dní prevažne v zahraničí.

Jubilejný ročník má takú istú koncepciu a zacielenie ako všetky predchádzajúce. Obsahuje prednášky od tohoročných pracovníkov a spolupracovníkov seminára.

Štylistika slovníka u Štefana Moravčíka

Eugénia Bajzíková, FF UK Bratislava

Odraz novej teórie národného jazyka J. Horeckého nachádzame aj v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987), v ktorom sa nespisovné prvky, zachytávané v obmedzenej miere, členia na nárečové, slangové a subštandardné (štandardné sa v tomto slovníku neuvádzajú). Subštandardné slová sa hodnotia ako zámerné oživenie prejavu odlíšením od spisovnej formy, pričom ich hlavným znakom je zreteľné uvedomovanie si nespisovnosti. Nedostatok nespisovnosti pramení z vysokej expresivity (kravina), z blízkosti ku slangu (magneťák) a z prvkov z iných jazykov (kunčaft, sáček, pikle).

Výklad chápania subštandardných slov v Krátkom slovníku slovenského jazyka podáva M. Pisárčiková (1988). Hoci pripúšťa, že sa využil podnet J. Horeckého, pri hodnotení slov slovnej zásoby sa vychádzalo z doterajšej teórie spisovného jazyka, v ktorej výsostné postavenie má spisovný jazyk a iné formy mu nekonkurujú. Preto nespisovné prvky stoja v opozícii voči spisovnému jazyku a nevytvárajú nové formy národného jazyka. K subštandardným slovám J. Pisárčiková

vo svojom príspevku zaraďuje slová cudzieho pôvodu (kasa, flinta, kočka), slangové slová (bagrovať - jesť), slová s vyššou mierou expresivity (napáliť - oklamať).

V príspevku aplikovaním novej teórie národného jazyka si všímame využitie lexiky v umeleckom texte.

Umelecký jazyk chápeme ako takú formu jazyka, respektíve z hľadiska štylistického hodnotenia taký funkčný štýl, ktorý využíva jazykové prostriedky všetkých foriem národného jazyka. V tomto výbere má v umeleckej literatúre výrazný podiel subjektívny činiteľ - autor, keď intencionálne pracuje s takými jazykovými prostriedkami, ktoré najvernejšie odrážajú jazykovú situáciu opisovaného spoločenstva, skupiny ľudí v istom čase a priestore. K autorom, ktorí takto zámerne pracujú s jazykom, patrí aj Štefan Moravčík.

Tretia próza Š. Moravčíka Sťahovanie rieky (1988) vyvolala záujem u čitateľov i u odborníkov. V nej totiž Š. Moravčík "nabúrava predstavy o harmónii v próze... zrejme ide aj o reakciu na trvalé proklamovanie jednoty obsahu a formy", ako píše o tomto diele J. Špaček (1989). O tejto knihe s podtitulom "Dielo o zrode" kritik ďalej konštatuje, že je "ako bublajúci kotol". Toto hodnotenie sa odráža v kompozícii, v tematickej, ako aj v jazykovej rovine. O jazyku Š. Moravčíka píše V. Mikula (1989) pri recenzovaní jeho prózy Sedláci, že autor pracuje s "kultúrnym materiálom (s jazykom, literatúrou) tak, že miesi, mieša, znáša z rôznych končín, spája, rozdeľuje, experimentuje, hrá sa". Toto zistenie sa vzťahuje aj na jazyk prózy Sťahovanie rieky, ktorému sa chceme venovať

z uvedeného hľadiska. Autor v knihe opisuje drobných ľudí, ktorí pracujú na stavbe vodného diela, a prostredie, v ktorom sa pohybujú. Próza Sťahovanie rieky je o ľuďoch "dole", čo sa v jazyku odráža využívaním prostriedkov od spisovného vyjadrovania až po slang. V príspevku uvádzame využívanie štandardnej a subštandardnej formy a slangu.

K štandardným jazykovým prostriedkom, k štandardnej forme jazyka zaraďujeme slová spisovné, ale primárne hovorové, používané v bežnej komunikácii. Táto skupina slov slovnej zásoby má gramatickú stavbu zhodnú so spisovnou formou, využíva však ekonómiu vo vyjadrovaní a lexikálny posun použitých slov. Treba zdôrazniť, že štandardné prvky patria do spisovnej slovenčiny.

Do prvej skupiny štandardných slov zaraďujeme slová, ktoré sú z hľadiska ekonómie vyjadrovania tvorené univerbizáciou, napríklad: parťák, duplák, kulturák, váhostavák, žigulík, občianka, gruziňák, štvorbytovka, týždňovkár, slobodárka.

Do druhej skupiny štandardnej lexiky zaraďujeme slová, ktorých význam je z hľadiska expresivity posunutý, používajú sa však v základnom, neprenesenom význame a majú svoj pendant v neutrálnej vrstve slov spisovnej slovenčiny, napríklad: zdúchnuť, žranica, basa, prešacovať, nadžganý, gebuzina.

Tretiu skupinu štandardnej lexiky tvoria slová, ktoré sú použité v prenesenom význame, z hľadiska expresivity býva význam slova posunutý, ale často ostáva synonymný so svojím neutrálnym významom, napríklad: spriahnuť, ulievať sa, hučať (do niekoho), trepať

(blbosti), byť chytený (alkoholizovaný), dorazit (dôjsť), dotiahnuť (domov).

Ďalšiu skupinu lexikálnych prostriedkov u Š. Moravčíka tvoria subštandardné jazykové prostriedky, ktoré so štandardnými (spisovnými) spája "hovorovosť". Subštandardné prostriedky sú však nespisovné, čo vyplýva z využitia vysokej, resp. vyššej expresivity než pri štandardnej lexike. Táto miera expresivity často smeruje až k spoločensky nevhodnému použitiu jazykového vyjadrovania, dosahujúc až pejoratívnosť.

Do prvej skupiny subštandardných slov zaraďujeme tie, ktoré aj Krátky slovník slovenského jazyka (1987) hodnotí ako subštandardné, napríklad: rapeľ, makať, prachatý, prachy.

Do predchádzajúcej skupiny subštandardných slov zaraďujeme aj ďalšie expresívne výrazy, ktoré Krátky slovník slovenského jazyka nehodnotí ako subštandardné (resp. ich nemá uvedené pre rozsah slovníka), ale ktoré spĺňajú naznačené kritériá, napríklad: slopanica, šupnúť (do izby).

K subštandardným slovám zaraďujeme ďalej tie slovné prostriedky, pri ktorých popri expresivite ide aj o posun lexikálneho významu, pričom slová nie sú synonymné s neutrálnymi výrazmi, napríklad: zbaliť (získať niekoho), nabúchaná (ťarchavá), sťatý (opitý), zmáknuť (zvládnuť).

K subštandardným slovám patria ďalej aj pôvodne cudzie, respektíve zastarané slová, napríklad: líbling, foter, kšeft, furt, kunčaft, mondokovať.

Ako subštandardné slová hodnotíme aj expresívne hanlivé prostriedky, napríklad: čongále, frťan.

Slang u Š. Moravčíka ako nespisovná lexika istej pracovnej alebo záujmovej sféry tvoria najmä slová používané vo viacerých takýchto sférach, ktoré sú všeobecnejšie známe. Mnohé z nich v súčasnosti opúšťajú sféru slangu a prechádzajú až k štandardným prostriedkom, napríklad: kočka, kamoš, monterkáč, ušúľať.

Osobitnú skupinu slangových výrazov tvorí študentský slang, keďže medzi opisovanými postavami je aj bývalá študentka, napríklad: vysoš (vysokoškolák), intrák, riďas, špagátiť sa.

Lexika Š. Moravčíka ukazuje, že autor verne odráža vo svojom diele objektívnu jazykovú realitu. Jemu vlastným a osobitným spôsobom zachytáva jazykovú klímu, ktorou všeobecnejšie dokazuje, že v živom jazyku, v bežnej komunikácii sa stále viac udomácňujú v slovenčine prvky, ktoré si vyžaduje práve "hovorovosť" textov a subjektívnejšie, respektíve citovejšie zaujatie k opisovaným udalostiam, čo preniká aj do literatúry. Preto tie "prechody" od spisovné-hovorové k nespisovné-hovorové popri tradičných nespisovných prvkoch nárečí a slangu. Moravčík v diele využíva aj ďalšie vrstvy lexiky: nárečie, výrazy z maďarčiny aj iných jazykov, text "pretkáva" cudzími textami z literatúry, z kroník, citátmi atď. a veľmi zaujímavé sú jeho okazionalizmy - to všetko však patrí do ďalšej oblasti skúmania jazyka Š. Moravčíka.

LITERATÚRA

H o r e c k ý , J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 13-22.

H o r e c k ý , J.: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. Slovenská reč, 44, 1979, s. 221-227.

H o r e c k ý , J.: Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987, s. 589.

M i k u l a , V.: Ide o identitu. Literárny týždenník, 1989, 5.

M o r a v č í k , Š.: Sťahovanie rieky. Slovenský spisovateľ, 1988.

P i s á r č i k o v á , M.: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. Slovenská reč, 53, 1988, s. 140-151.

Š p a č e k , J.: Rieka v próze. Slovenské pohľady 1989, 7, s. 147-148.

Paradoxy literárnoestetickej koncepcie Ľudovíta Štúra

Ladislav Čúzy, FF UKo, Bratislava

Charakter slovenskej literatúry a myslenia o literatúre v 30. rokoch 19. storočia je príkladom esteticky prechodného obdobia, pre ktoré je typická koexistencia viacerých estetických ideálov, ale aj výskyt rôznorodo orientovaných literárnoestetických koncepcií. Charakter prechodného obdobia potvrdzuje aj skutočnosť, že vlastne ani jeden z autorov, ktorí sa zaoberali literárnoestetickou problematikou, či literárnoteoretickou problematikou, nevytvoril ucelenú estetickú koncepciu, ktorá by výraznejšie pomohla vývinu formujúcej sa slovenskej literatúry a ktorá by zároveň sekundárne filozoficky podporovala politicko-spoločenské ciele národnoobrodeneckého hnutia.

Nevyvinutosť a koncepčná neujasnenosť charakteru vznikajúcej slovenskej literatúry tohto obdobia vytvárali spolu s momentálnou politickou situáciou predpoklady pre "svojské" riešenie literárnoestetických problémov. Spoločensko-politická i literárna situácia nastupujúcej literárnej generácie, ktorú neskôr nie

celkom výstižne pomenovala literárna história štúrovskou generáciou, bola zložitá a ako ukázal nasledujúci vývin, plná vnútorných rozporov. Osvietenský racionalizmus doslúžil, a tak sa hľadali nové filozofické koncepcie, ktoré by pomáhali plniť politické ciele smerujúce k znovuzrodeniu slovenského národa, ale aj slovenskej literatúry. Slovenská realita nenúkala takmer žiadne perspektívy, ktoré by slúžili ako argumenty v politickom boji, a tak boli "vytvorené" predpoklady pre rozvinutie rozličných svojráznych koncepcií, ktoré svojím idealizmom nahrádzali národnú zaostalosť.

Základné tendencie formovania nového literárnoestetického ideálu pre nastupujúcu generáciu sa pokúsil sformulovať Ľudovít Štúr vo svojich Prednáškach o poézii slovanskej. Základným impulzom Štúrových prednášok (historických i leterárnoestetických) bola Herderova myšlienka o možnej perspektíve rozvoja slovanských národov a najmä Heglova základná línia jeho filozofického systému - založená na vývine idey na jej ceste k vlastnému sebauvedomeniu. Prednášky Ľudovíta Štúra však vznikli aj v určitej nadväznosti na domáci kontext, najmä na podnety, ktoré im dali názory Jána Kollára. Štúrove Prednášky o slovanskej poézii vznikli asi v priebehu Štúrovho štúdia v Halle, alebo tesne po jeho návrate do Bratislavy. Prednášky pravdepodobne odznievali najprv v úzkom kruhu priateľov začiatkom štyridsiatych rokov a opakovane ich Ľudovít Štúr prednášal svojim poslucháčom prinajmenšom až do roku 1845 (týmto rokom sú datované zápisy týchto prednášok, ktoré urobili Ján Jaromír Matička a Karol Modrányi).

Okolo Štúrových prednášok nie je dodnes všetko objasnené, pretože slovenská literárna história nepozná Štúrov rukopis prednášok. Prednášky neboli v čase svojho vzniku publikované a zverejnená bola iba ich časť A. Trúchlym-Sytnianskym v Orle VI., 1875. Širšej verejnosti boli Štúrove prednášky sprístupnené až zásluhou Pavla Vongreja, ktorý ich vydal (použil úplný text odpisu Karola Modrányiho) v Matici slovenskej roku 1987 pod názvom Ľudovít Štúr O poézii slovanskej.

Štúrove prednášky o slovanskej poézii mali plniť estetické úlohy, ale boli Štúrom chápané i ako určitý "politický" program. Neboli estetickou náukou a nestali sa ani programom, ktorý by nastupujúca generácia bola ochotná plniť. Nestalo sa tak najmä preto, lebo ich obsah bol esteticky nevyhranený, mnohé estetické problémy boli len naznačené, alebo sa nimi Štúr vôbec nezaoberal. Prednášky sa svojím synkretizmom stali svedectvom myšlienkového hľadania, typického pre prechodné vývinové obdobia.

Výrazná národnobuditeľská tendencia prekryla ich estetickú vyhranenosť a konkrétnosť.

Základnou črtou Štúrovej literárnoestetickej koncepcie je rozpor medzi realitou, ktorú charakterizovala politicko-spoločenská situácia, konkrétna situácia v slovenských literatúrach a v neposlednom rade i stav samotnej slovenskej literatúry a charakter jej literárneho dedičstva s jej idealisticky orientovaným prehodnotením, ktoré spolu s Heglovým spôsobom dialektického myslenia najvýraznejšie charakterizujú jeho koncepciu.

Ľudovít Štúr dokázal využiť podnety západných filozofických koncepcií na zdôraznenie svojich cieľov, a tak dokázal uvidieť a sformulovať perspektívu pre Slovanstvo a dokonca i pre samotných Slovákov, hoci realita nič podobné neumožňovala. Riešenie základných filozoficko-estetických problémov Štúrovej koncepcie smerovalo k vytvoreniu perspektívy vývinu pre slovanské národy. Keďže Štúr nemohol túto perspektívu vidieť v politickej sfére, tak ju objavil v kultúrnej rovine a jej zhmotnenie chcel vidieť "logicky s Heglovými intenciami" v slovanskej poézii.

Heglova teória, založená na dialektickom chápaní vývinu idey, sa zjednodušila v Štúrovej aplikácii na základnú hybnú premisu boja ducha s predmetnosťou, pričom Štúr zreteľne preferuje význam ducha v tejto koncepcii. Bolo to riešenie z núdze, realita, slovanská, a najmä slovenská predmetnosť nijako nenaznačovali jasnú a optimistickú perspektívu národnému vývinu a svojou kvalitou neprekonávali predmetnosť iných kultúrnych európskych národov. Tak Štúrovi nezostalo nič iné, ako zvýrazniť sféru ducha, ktorej obsah vytvárali zjednodušene chápané princípy slovanskej etiky zhmotnené v slovanskej poézii.

Nedôsledné dialektické chápanie vzťahu predmetnosť - duch vytvorilo základ pre ďalší paradox Štúrovej koncepcie, a to je skutočnosť, že Štúrove ostro protiromantické literárnoestetické názory sa stali bázou dialógu, v ktorom sa sformovala umelecká tvorba slovenských romantikov. Porovnanie základných estetických princípov, ktoré vyslovil Štúr vo svojej koncepcii s tvorbou vrcholných predstaviteľov slovenské-

ho romantizmu, dokazuje, že vlastne ani jeden z nich jeho premisy neplnil a ani nemohol plniť, ak chcel vytvárať aspoň na slovenské pomery modernú literatúru, teda v tom čase akýsi slovenský modifikovaný variant romantizmu. Štúrove estetické princípy spĺňali vo svojej tvorbe len druho- a treťoradí autori a aj to zväčša až v čase, keď sa už rozpadal aj romantický estetický kánon v slovenskej literatúre.

Rozpor medzi objektívnou skutočnosťou (predmetnosť) a jej idealistickým hodnotením (sféra ducha) je základnou bázou pre vznik mnohých ďalších, či už z hľadiska celej koncepcie základných, alebo len čiastkových rozporov jeho koncepcie. Logicky so Štúrovým spôsobom myslenia práve tento rozpor dáva i logiku celej jeho koncepcii. Základnou vlastnosťou Štúrovej koncepcie je jej vývinovosť, ktorá je však koncipovaná na nereálnom základe pomocou neobjektívnych konkretizovaní - hodnotení jednotlivých vývinových stupňov. Štúr vytvoril základ svojej koncepcie na rozpracovaní troch problémov: koncepcia vývinu národov, kvalitatívna hierarchia jednotlivých druhov umenia, kvalitatívna hierarchia poézie z hľadiska jej výskytu u jednotlivých národov. Riešenie týchto troch základných problémov nachádza Ľudovít Štúr za pomoci uplatnenia svojej koncepcie vzťahu ducha a predmetnosti, a teda aj na základe rozporu medzi realitou a jej idealistickým prehodnotením.

Štúr, v úsilí zdôvodniť oprávnenosť perspektívy vývinu slovanských národov v histórii, pokúša sa zhodnotiť prejavenie sa vzťahu duch - predmetnosť vo vývine národov. Štúr pri riešení tohto problému opakuje

už Heglovi vyčítanú chybu. Vývin chápe na základe postupnosti, pričom neberie do úvahy, že v určitom období môže byť stupeň kultúrneho či politického vývinu u viacerých národov rovnaký. Prejavenie sa ducha na úkor hmoty sa uskutočňuje vznikom nových "stránok ducha".

Štúr člení národy do troch etnických skupín, ktoré predstavujú rozličné fázy prejavenia sa ducha v ľudstve. Najnižší stupeň predstavujú podľa neho mongolské národy, druhé miesto v tejto stupnici patrí semitským národom, u ktorých sa duch prejavuje výraznejšie ako u mongolských. Na najvyššom stupni hierarchie stoja indo-európske národy, u ktorých sa duch prejavil najvýraznejšie a najrozmanitejšie. Okrem viacerých "spredmetnení ducha" u indoeurópskych národov sa podľa Štúra u každého z nich nachádza poézia, ktorá je však podľa neho vlastným a národným umením jedine Slovanov.

K poézii smeruje aj jeho kvalitatívna hierarchizácia jednotlivých druhov umenia. Štúr charakterizuje umenie vo všeobecnosti ako "objatie ducha s predmetnosťou, alebo preniknutie a spojenie ducha s prírodou." Táto charakteristika umenia však nie je chápaná dôsledne dialekticky.

Štúrova hierarchia jednotlivých druhov umenia je v základných rysoch jednoduchá. Celý jeho myšlienkový postup je založený na uplatnení princípu hodnotenia spôsobu prejavenia sa kvality a kvantity ducha v protiklade s hmotou.

Na najnižší stupeň v hierarchii druhov umenia stavia Štúr architektúru, lebo v nej je účasť ducha zo všetkých umení najnižšia. Na druhé miesto kladie

Štúr sochárstvo, pretože znázorňuje ideu už dokonalejšie. Potom nasleduje maliarstvo, hudba a na najvyššom stupni sa objavuje celkom logicky básnictvo, v podstate poézia, pretože v nej je prejavenie sa ducha najbohatšie a najkvalitnejšie.

Potvrdením tendencií predchádzajúcich dvoch Štúrových analýz je aj jeho kvalitatívna hierarchizácia poézie z hľadiska jej výskytu u jednotlivých národov.

V kultúrnom vývoji rozlišuje Štúr štyri vývojové obdobia poézie, ktoré sú charakterizované tak, ako je to pri riešení všetkých základných estetických otázok Ľudovítom Štúrom, na základe úvah o vzťahu medzi duchom a predmetnosťou. Najnižšie postavenie v Štúrovej hodnotovej hierarchii patrí symbolickej poézii, ktorej ducha tušíme ešte len v jej predmetnosti (príroda). Človek v tejto poézii este nemá miesto. Ďalším vývinovým stupňom je klasická poézia, ktorá, ak by sme mali chápať základnú premisu Štúrovej definície umenia - teda objatie ducha s predmetnosťou v rovnocennom dialektickom vzťahu, by mala napĺňať jeho koncepciu v najdokonalejšej podobe. Ale práve preto Štúr svoju premisu chápe inak. V klasickej poézii síce duchádza k dialektickému vyrovnaniu medzi duchom a predmetnosťou, ale táto poézia sa nestáva vrcholom poézie. Štúr si pri riešení estetických problémov len veľmi zriedka všímal formálnu stránku umenia, preto neprekvapuje, že aj pri charakterizácii klasickej poézie uprednostňuje obsahové hľadisko. Základnou obsahovou rovinou klasickej poézie sa stáva podľa neho etika. Ideál vidí v rodinnom živote, ktorý je založený na duchovných vzťahoch. Za najvydarenejšiu aplikáciu týchto zásad považuje Štúr Homérov epos Illias.

Tretím stupňom Štúrovej vývinovej hierarchizácie poézie je romantická poézia, ktorej venuje okrem slovanskej poézie najviac pozornosti. Romantická poézia vzniká na ďalšom vývinovom stupni prejavenia sa ducha vo vzťahu k predmetnosti a vzniká paralelne s príchodom kresťanstva. Po období klasickej poézie, ktorá predstavovala "život božský v človeku, ale ešte neuvedomený", prichádza romantická poézia, ktorá "bude teda poézia predmetom uvedomenia života božieho v človeku, ale v nekonečne rozmanitých výsledkoch a poťahoch". Pričom však tento duch (život božský) bude síce uvedomený, ale ešte neuskutočnený. Hlavným znakom tejto poézie bude boj ducha proti telu a tela proti duchu.

Vyvrcholením vývinu vzťahu duch - predmetnosť sa objavuje v Štúrovej koncepcii v analýzach slovanskej poézie, ktorá sa stáva vrcholom a zavŕšením celého vývinu umenia. Práve toto, aj keď nereálne a hyperbolizované tvrdenie, plnilo významnú národnoobrodeneckú úlohu. Z estetického hľadiska je však hodnota tohto záveru problematická. Analýzou tohto vývinového štádia a nasledujúcimi definíciami slovanskej poézie končí Štúr všeobecnú filozoficko-estetickú časť svojej koncepcie.

Celá táto časť, ale aj časť nasledujúca, zaoberajúca sa špecifickejšími, najmä literárnymi otázkami, má v prvom rade praktický národnobuditeľský význam. Vývin ducha, i keď mechanisticky, predsa len logicky postupujúci s vývinom ľudstva, mal otvoriť perspektívy rozvoja slovanským národom. Napriek tomu, že sa Štúr zaoberal prevažne umením, na postulovanie svojich téz využil skôr etickú predstavu zmien, ktoré sa uskutoč-

nili v rozličných vývinových stupňoch ľudstva ako poznatky, ktoré by boli vyplývali z pochopenia vývinu umenia ako špecifického odrazu skutočnosti. Striktné modelovanie jednotlivých fáz vývinu ľudstva, založené na Štúrovej predstave interakcie duch - predmetnosť ho zaviedlo do nereálnych sfér. Jeho názory neodrážali objektívne vývin ľudstva ani vývin jednotlivých druhov umenia, ale boli ideologickými prostriedkami umožňujúcimi plniť národnoobrodenecké ciele a stali sa zároveň jedným z impulzov prebúdzania slovenského národa.

Štúrova literárnoestetická koncepcia nebola akceptovateľná ani súčasníkmi v estetickej rovine, stala sa však myšlienkovou bázou, v opozícii s ktorou formovali najvýraznejší predstavitelia tohto obdobia svoje konkrétne estetické ideály i svoju umeleckú prax. Táto koncepcia však splnila svoj cieľ pri vytváraní národného povedomia slovenského národa.

Spevné príležitosti v dedinskom prostredí

Ľubica Droppová, FF UKo, Bratislava

Ľudová pieseň patrí medzi tie prejavy folklórnych tradícií, ktoré majú ešte aj dnes svoju funkciu, význam a uplatnenie nielen v práci folklórnych súborov a skupín, a to nielen vo vysielaní rozhlasu a televízie, ale aj v bežnom živote človeka. Pieseň uľahčuje človeku prácu, spríjemňuje mu sviatočné chvíle i priateľské posedenia, vypovie za neho pocity a túžby, ktoré ináč nevie vyslovit.

Tento poznatok potvrdzujú aj výskumy života piesní a súčasného piesňového repertoáru v rôznych krajoch a obciach na Slovensku. Zistilo sa síce, že dnes už zanikli mnohé tradičné spevné príležitosti, že niektoré, najmä obradové piesne, sú už dnes len súčasťou latentného piesňového repertoáru najstaršej generácie, že mnohé piesne stratili svoju pôvodnú funkciu a pod. Možno však povedať, že sa doteraz často spieva, pričom dobrých spevákov možno nájsť nielen medzi príslušníkmi najstaršej vekovej vrstvy, ale aj medzi mladšími.

Pre aktívny život folklóru mali a majú veľký význam situácie a okolnosti, v rámci ktorých sa folklór

interpretuje. Súvisia s každodenným životom človeka, s jeho prácou, s medziľudskými vzťahmi, s miestnymi zvykmi a slávnosťami. Medzi takéto interpretačné situácie patria aj takzvané spevné príležitosti, teda také situácie a príležitosti, ktoré vyžadovali alebo podnecovali aktívne spievanie piesní.

Spevné príležitosti, ktoré folkloristika v posledných rokoch na slovenských dedinách zaznamenala, môžeme vcelku zadeliť do štyroch skupín:

1. Príležitosti viac či menej formalizované, kde piesne tvorili súčasť výročných alebo rodinných obradov a zvykov, či iných ustálených príležitostí. Piesne tu mali v minulosti pomerne pevné miesto v štruktúre jednotlivých zvykoslovných úkonov a mimo nich sa v piesňovom repertoári uplatnili iba výnimočne.

a) V rámci obradov výročného cyklu patrili medzi významné spevné príležitosti v zimnom období obchôdzky mládeže a detí s vianočnými koledami a obchôdzkové hry v období od Vianoc do Troch kráľov. Koledy sa spievali vo vianočnom období pod oknami, no dospelí mládenci a dievčatá ich v niektorých lokalitách spievali i na veži ("na turni", napríklad v Hranovnici). Koledy a piesne k obchôdzkovým hrám majú výrazne obradový charakter, mimo tohto obdobia sa nespievali. V Hornádskej doline chodili mládenci "mladzenkovac" - so sprievodom harmoniky spievali dievčatám pod oblokmi piesne vianočné i ľúbostné. Dnes sa už všetky tieto piesne spievajú zriedkavo, zväčša len v rodinnom kruhu.

Fašiangové obdobie zostáva dodnes významnou spevnou príležitosťou, a to najmä v rámci fašiangových zábav, kde sa však spievajú prevažne zábavné a taneč-

né piesne, ktoré sa funkčne neviažu k tomuto obdobiu. Fašiangové obchôdzky mládencov spojené s tancami aj so špecifickými piesňami (najznámejšia z nich bola "Fašiangy, Turice, Veľká noc príde") sú dnes už pomerne zriedkavé.

V jarnom období patrili ešte v povojnových rokoch medzi spevné príležitosti mládeže a detí takzvané vynášanie Moreny a prinášanie letečka, ktoré sa spájali s recitatívmi a so spevom obradových piesní. Piesne, ktoré sa viažu na tieto starodávne slovanské obyčaje, patria z hudobnej i slovesnej stránky k najstarším prejavom slovenského folklóru a v minulosti boli rozšírené skoro na celom území Slovenska. Archaickú štruktúru majú aj takzvané jurské piesne, spojené so sviatkom svätého Juraja (24. apríla), ktoré sú známe najmä v niektorých oblastiach západného Slovenska. Tieto obyčajové spevné príležitosti už vo väčšine lokalít dávnejšie zanikli, no niektoré ďalšie spevné príležitosti pretrvávajú, prípadne sa obnovujú. Sú to napríklad veľkonočné oblievačky, kde mládenci prichádzajú k dievčatám spoločne s harmonikou a spevom, prípadne stavanie a váľanie májov na Turíce alebo na 1. mája, ktoré sa v niektorých lokalitách v posledných rokoch obnovilo.

Spev piesní pri pálení ohňov na Jána (24. júna) sa zachoval v niektorých lokalitách dodnes. Je to spevná príležitosť predovšetkým pre mládež, repertoár však už býva pozmenený alebo doplnený súčasnými populárnymi piesňami, ktoré sa pri ohňoch spievajú za sprievodu gitary, harmoniky a pod.

Medzi najvýznamnejšie spevné príležitosti patria dodnes rozlúčky brancov pred odvodmi a pred odchodom na vojenskú prezenčnú službu. Nemožno ich síce zaradiť medzi obradové spevné príležitosti, no keďže patria medzi každoročne sa opakujúce udalosti a sú spojené so špecifickými piesňami (regrútskymi a rozlúčkovými), zaradili sme ich do kategórie formalizovaných spevných príležitostí.

b) Spevné príležitosti, ktoré súvisia s rodinnými zvykmi a obradmi, sa na slovenských dedinách spájajú najmä s radostnými udalosťami v živote človeka a celej rodiny. Sú to napríklad krstiny. Často sa na nich zúčastňuje pomerne početné príbuzenstvo a spev piesní, najmä žartovných a veselých i špecificky takzvaných krstinových, býva obvyklý v mnohých lokalitách.

Najvýznamnejšou spevnou príležitosťou je však aj dnes nesporne svadba. V súčasnosti už ťažko možno hovoriť o dodržaní modelu tradičnej svadby. Svadobné hostiny sa konajú zväčša v miestnych reštauračných zariadeniach alebo hotelových priestoroch. Do tanca a na počúvanie hrajú zväčša pozvané tanečné kapely. No predsa sa niekedy, či už zo zvyku alebo len pre zábavu, vykonávajú niektoré časti tradičného svadobného obradu, napríklad odpytovanie, čepčenie, falošné nevesty a podobne, a to aj s príslušnými piesňami a recitatívmi. Spieva sa aj v prestávkach medzi tancom i počas neho, pričom repertoár je veľmi široký: od svadobných obradových piesní, cez ľudové piesne zábavné a tanečné, až po takzvané "ľudovky" a známe populárne piesne.

Zvyky a obrady spojené s úmrtím človeka neboli, pochopiteľne, takými spevnými príležitosťami ako krs-

tiny a svadba. Informátori spomínali existenciu recitatívno-spevných improvizovaných útvarov "vykladaní" nad mŕtvym, no tie zväčša zanikli už pred druhou svetovou vojnou a poznajú ich len niektorí pamätníci. V súčasnosti sa pri domácich rozlúčkach so zosnulým, na ktorých sa zúčastňujú najmä staršie ženy, spravidla spievajú len príležitostné nábožné piesne.

2. Spevné príležitosti spojené s pracovnou alebo inou činnosťou. Medzi takéto spevné príležitosti patria napríklad práce na poli alebo v lesoch, ktoré si v menšej miere uchovali túto funkciu dodnes. Podľa údajov našich informátorov spievajú si niekedy aj teraz, najmä ženy, individuálne i spoločne, či už pri práci na poli, v lese, na lúkach alebo vo chvíľach oddychu. Spievajú si nielen piesne tematicky spojené s prácou, ktorú vykonávajú, ale najmä piesne veselé, žartovné a ľúbostné.

Priadky a páračky strácali už v povojnových rokoch svoj pracovno-spoločenský význam a s ním zanikli aj charakteristické situácie pre interpretáciu folklóru, najmä ľudového rozprávania a spevu piesní. Majú už svoje miesto len v spomienkach pamätníkov a v programoch folklórnych skupín. Páračky peria, pokiaľ sa ešte niekde konajú, združujú pri spoločnej práci len užší okruh rodinných príslušníkov. Piesne, ktoré sa spievali na priadkach a páračkách, zriedkavo vychádzali z tematiky týchto pracovných príležitostí, uplatnili sa tu najmä bežné zábavné piesne.

3. Spevné príležitosti zábavné. Z tejto skupiny sú dodnes najvýznamnejšie miestne zábavy. Sú buď príležitostné (silvestrovské, regrútske, majálesy, na

hody a podobne), alebo bežné zábavy, ktoré sa donedávna konali (a niekde sa aj dnes konajú) skoro každý mesiac. Zväčša ich usporadúvali rôzne spoločenské organizácie (hasiči, mládežnícke a ženské organizácie, rozličné zväzy a podobne). Zábavy sa konajú v miestnych pohostinstvách alebo kultúrnych domoch.

V predvojnovom období hrávali na zábavách zväčša cigánske hudby, ktoré dobre poznali miestny piesňový repertoár. Dnes si usporiadatelia objednávajú moderné tanečné skupiny, z úsporného hľadiska niekedy volia reprodukovanú hudbu. Príležitosti na spev bývajú niekedy počas tanca, pokiaľ hudba hrá známe a obľúbené piesne, a v minulosti boli aj počas prestávok v tanci. Napríklad Michal Kubov z Vikartoviec spomína: "Dzefčata, viece, jak nahle ked zabava bola a prestali hrac, no že oddichovali ti muzikanti a dzefčata uš še ulapeli za ruki a veliko koleso... Uš aj mladenci išli medzi nich a spievali - krasne piesne spievali. To bolo veselše, len radosc pozret." Dnes tento spoločný spev mládeže v kolese síce už zanikol, no prestávky medzi tancami dávajú zväčša dostatok priestoru pre voľný spev piesní.

Ešte v povojnovom období si mládenci spievali aj pri svojich večerných prechádzkach po dedine alebo pri spoločných stretávaniach sa s dievčatmi za dedinou, na moste alebo inde. Dnes sa už spev pri podobných príležitostiach uplatní len zriedkakedy.

Okrem celoobecných zábav patrili v nedávnej minulosti - a niekde patria aj v súčasnosti - medzi stále aktuálne neformálne spevné príležitosti, najmä rôzne rodinné, susedské a priateľské posedenia v domácom

prostredí, oslavy životných jubileí a významných udalostí v rodine, príležitostne vzniknuté spevné situácie pri posedení v krčme a podobne. Pri týchto príležitostiach nie je spievanie pravidlom, ale nebýva ani výnimkou. Uplatňuje sa tu najmä spev domácich ľudových piesní, no obľúbené sú aj niektoré piesne z repertoáru dychových hudieb, ktoré sú známe z vysielania rozhlasu a televízie.

4. Novšie spevné príležitosti - nevychádzajú z tradičných pracovných, susedských, či rodinných stretnutí, ani nesúvisia s tradičnými zvykmi, ale vychádzajú z nových zvyklostí a obradov, ktoré sa u nás v poslednom desaťročí zaužívali. Medzi takéto spevné príležitosti (hoci spievanie tu nebývalo pravidlom) rátame napríklad oslavy životných a pracovných jubileí na pracovisku (napríklad jubilejné narodeniny, 25 rokov zamestnania, udelenie pracovných odmien, odchod do dôchodku a podobne). V uplynulých rokoch sa stali na niektorých dedinách obľúbenými oslavy "zlatých", niekedy i "strieborných" svadieb, ktoré boli v niektorých prípadoch spojené aj so spevom pri posedeniach rodiny.

Ďalšie príležitosti pre spoločný spev súviseli s pracovno-spoločenskými stretnutiami pracovníkov. Boli to napríklad spoločné zájazdy, výlety, výročné schôdze, lokálne alebo regionálne dožinkové slávnosti a podobne. Tu mali miesto piesne, ktoré tematicky súviseli s prácou na poli a v družstve (rôzne príležitostné piesňové skladby, satirické popevky), ale aj ostatné piesne z bežného repertoáru lokalít.

Dosiaľ spomínané spevné príležitosti tejto skupiny znamenajú interpretačné situácie pre pomerne voľný

spev piesní podľa momentálnych okolností, nálady, zloženia účastníkov a podobne. V súčasnosti však patria medzi nezanedbateľné interpretačné situácie aj nácviky a vystúpenia miestnych folklórnych skupín a súborov. Ich programy vychádzajú zväčša zo scénického spracovania lokálnych, prípadne regionálnych obyčajových a folklórnych tradícií a ich vystúpenia v domácom prostredí bývali v niektorých prípadoch aj podnetom pre spoločný spev divákov s účinkujúcimi. Podľa výsledkov prác slovenských folkloristov činnosť týchto folklórnych skupín a súborov často oživovala záujem občanov o domáci folklór a ľudovú kultúru nielen u členov súborov, ale u obyvateľov konkrétnych lokalít všeobecne. Činnosť v súbore podnecovala spevnú aktivitu členov, ktorí často iniciovali rôzne spevné príležitosti vo svojom najbližšom okolí. Členovia súborov vo viacerých lokalitách (napríklad Kšinná, Selec) tiež revitalizovali niektoré zaniknuté miestne obyčaje spojené so spevom - napríklad fašiangové sprievody masiek, vynášanie Moreny a podobne.

V jednotlivých lokalitách sa, pochopiteľne, mohli vyskytovať aj iné spevné príležitosti, ktoré sme tu neuviedli. Podľa našich výskumov sú dnes spevné príležitosti, ktoré sme vyššie zhrnuli do 4 skupín, najobvyklejšie vo väčšom počte vidieckych lokalít na Slovensku. Je pravdepodobné, že v súčasnosti a v najbližších rokoch, pod vplyvom nových životných podmienok u nás, mnohé z uvádzaných spevných príležitostí zaniknú. Možné je však aj to, že vzniknú nové spevné príležitosti a interpretačné situácie, ktoré poskytnú folkloristickej vede zaujímavé podnety pre štúdium folklórnych kontextov a takzvanej ekológie folklóru na Slovensku.

LITERATÚRA

D r o p p o v á , Ľ.: K problematike štúdia piesňového repertoáru na súčasnej dedine. In: Současná vesnice, Brno 1978, s. 139.

D r o p p o v á , Ľ.: Pieseň a spevný repertoár. In: Michálek, J. a kol.: Ľud Hornádskej doliny, Poprad 1989, s. 321.

E l s c h e k o v á , A.: Ľudové piesne. In: Podolák, J. a kol.: Záhorská Bratislava, Bratislava 1986, s. 209.

E l s c h e k o v á , A.: Hudobná kultúra. In: Podolák, J. a kol.: Rača, Bratislava 1989, s. 220.

K r e k o v i č o v á , E.: O živote folklóru v súčasnosti. (Ľudová pieseň), Bratislava 1989.

Vokalické alternácie v spisovnej slovenčine

Ladislav Dvonč, SAV, Bratislava

V rámci opisu zvukovej stránky spisovnej slovenčiny sa venuje pozornosť jednak opisu sústavy hlások, resp. foném ako hlások schopných rozlišovať významy slov a tvarov, jednak aj opisu zoskupovania hlások. V rámci zoskupovania hlások dôležité sú najmä zmeny hlások na tvaroslovnej hranici.

Vymedzeniu takýchto zmien a ich opisu sa prvý raz venuje sústavnejšia pozornosť v Slovenskej gramatike (Pauliny - Ružička - Štolc, 1968, s. 31-55). Tu sa hovorí, že na tvaroslovnej (morfologickej) hranici nastávajú početné zmeny hlások jednak v závislosti od nasledujúcej hlásky, jednak nezávisle od nej. Zmeny, ktoré sa uskutočňujú v závislosti od nasledujúcej hlásky, sú závislé, čiže kombinatórne, a volajú sa neutralizácia alebo asimilácia (spodobovanie). Keď sa nahrádza istá hláska inou hláskou bez toho, že by sa to dalo vysvetliť pôsobením susedných hlások, ide o zmeny nezávislé. Tieto zmeny sa volajú alternácia, čiže striedanie hlások. Potom sa podáva opis asimilá-

cie a či neutralizácie dištinktívnych vlastností znelosť - neznelosť, sykavosť - nesykavosť a jasnosť - temnosť (asimilácie alebo neutralizácie bývajú iba pri spoluhláskach), za tým nasleduje opis striedania hlások v spisovnej slovenčine. Tu sa znovu vymedzuje striedanie hlások (alternácia) na rozdiel od asimilácie (neutralizácie). Tu by sme azda ešte spomenuli všeobecnejšiu konštatáciu, ktorá je na konci kapitoly Striedanie hlások: "V niektorých prípadoch spoločný základ a významová súvislosť slov je zastretá. Niektoré druhy striedania sa vyskytujú značne pravidelne a hojne, niektoré sú obmedzené len na niekoľko prípadov a iné druhy sú už celkom neživé" (s. 46). Najprv sa uvádza striedanie samohlások, potom striedanie spoluhlások. V tejto štúdii, ako ukazuje jej názov, si budeme všímať iba striedanie samohlások. Striedaniu spoluhlások, respektíve striedaniu niektorých spoluhlások sme už venovali pozornosť pri iných príležitostiach.

Striedanie samohlások sa v Slovenskej gramatike delí na kvalitatívne striedanie, striedanie samohlásky a morfologickou nulou, a na kvantitatívne striedanie.

Kvalitatívne striedanie sa vyskytuje pri odvodzovaní slov, ďalej sa však formulácia spresňuje tak, že kvalitatívne striedanie sa využíva pri odvodzovaní slov a pri rozlišovaní slovesného vidu. Vymenúva sa tu 9 kvalitatívnych striedaní samohlások.

Na prvom mieste sa spomína alternácia a či striedanie e, ie/o, napr. nesiem, niesť - nosím, vediem, viesť - vodím, leziem, liesť - lozím, ženiem, hnať - honím atď. O striedaní e, ie - o sa tu hovorí preto,

lebo sa k sebe priraďujú najprv prítomník a neurčitok trvacích slovies a potom sa k nim pripája opätovacie sloveso ako príklad na striedanie hlásky a či hlások. Takto na jednej strane sú tu dve samohlásky e, ie, na druhej strane samohláska o. Treba upozorniť, že pri vymenúvaní spoluhláskových alternácií sa vždy vychádza od neurčitku a podľa toho sa potom vymedzujú jednotlivé alternácie, napr. striedanie ť/c v sotiť - sácať. Podľa nášho náhľadu treba k sebe priradiť neurčitky niesť a nosiť a podľa toho hovoriť o alternácii ie/o. Iná je alternácia ie/e, ktorá sa vymedzuje v prípade neurčitka a prítomníka, napr. niesť - nesiem. Obidva tieto prípady striedania nemožno spájať do jedného striedania, jednej alternácie.

Podľa Slovenskej gramatiky sem patria aj prípady chvejem - chvoja, lejem - loj, pijem - nápoj, bijem - boj, hniť - hnoj. Tu sa ako príklady uvádzajú aj slová, pri ktorých sa už nepociťuje v súčasnej spisovnej slovenčine nejaký vzťah k slovám uvádzaným na prvom mieste, napríklad slovo chvoja sa nespája so slovesom chvejem, podobne ani slovo loj so slovesom lejem alebo napríklad slovo hnoj so slovom hniť. Pri spájaní týchto slov sa tu nevhodne uplatňuje historické alebo etymologické hľadisko (v Slovenskej gramatike sa podáva opis systému súčasnej spisovnej slovenčiny, nie opis slovenčiny v nejakom staršom období jej vývinu). V týchto a podobných prípadoch nejde o alternáciu e, ie/o, ani o alternáciu ie/o. Ďalej sa v Slovenskej gramatike hovorí o tom, že striedanie e, ie/o sa využíva aj pri tvorení podstatných mien zo slovesných základov, napr. zavierať - závora, umierať - úmor, pozerať - pozor, deriem - nádor, beriem - nábor, výbor, zbor,

prestieram - priestor, pletiem - plot, so slovesom česať súvisí kosiť, kosa, tiecť - tečie - točiť, potok, teplý - topiť. Tu sa zase spomínajú výrazy, pri ktorých sa nepociťuje ich odvodenie zo slovesného základu, napr. pozerať - pozor, pletiem - plot, tiecť, tečie - točiť, potok, sotva niekto dáva do súvislosti slová teplý a topiť. V prípadoch deriem - nádor, beriem - nábor, výbor, zbor, prestieram - priestor, platiem - plot autor dáva na prvé miesto prítomníky, v prípade tiecť, tečie - točiť najprv neurčitok tiecť, potom prítomník tečie, teda nejednotne. V prípadoch nesiem, niesť - nosím, leziem, liezť - lozím sa v Slovenskej gramatike ako príklady radia tvary, ktoré môžeme chápať ako príklady na striedanie hlások e, ie/o, ale v prípadoch zavierať - závora, umierať - úmor, prestieram - priestor, pletiem - plôt ide iba o striedanie hlások ie/o, v prípade pozerať - pozor mohlo by ísť iba o e/o, podobne aj v prípade deriem - nádor, beriem - nábor, výbor, zbor, odbor, česať - kosiť, kosa, v prípade tiecť, tečie - točiť, ale ie, e - o.

Ďalej sa v Slovenskej gramatike spomína striedanie o/á, ktoré sa využíva pri tvorení opätovacích slovies od slovies dokonavých, napr. vyrobiť - vyrábať, vytočiť - vytáčať, zlomiť - zlámať atď. Vymedzenie tejto alternácie je správne a správne sú aj jednotlivé príklady.

Obmedzene sa vyskytuje striedanie ia/e v neurčitkovom a prítomníkovom kmeni slovies, napr. siať - sejem, hriať - hrejem, smiať - smejem sa, liať - lejem, viať - vejem. Vymedzenie tejto alternácie je správne.

Len v niekoľkých slovesách sa strieda samohláska a, ia so spoluhláskami n, m, napr. začať - začnem, žať - žnem, vziať - vezmem, prijať - prijmem, zažať - zažnem. Hovorí sa tu výslovne o striedaní samohlásky so spoluhláskami, tieto prípady sa však zaraďujú medzi vokalické, a to kvalitatívne vokalické alternácie. Inak postupuje E. Pauliny, ktorý takéto a iné podobné prípady zaraďuje medzi alternácie vokál - konsonant (Pauliny, 1968, s. 108), ktoré by sme mohli brať ako akési zmiešané alternácie (pritom na prvom mieste je vždy vokál, na druhom konsonant).

Ďalej sa v Slovenskej gramatike hovorí, že niekoľko príkladov jesto na striedanie e/i, napr. vejem - vijem, tešiť - tíšiť, útecha - ticho, kvet - kvitnúť, svet - svit, svietiť - svitať, vešať - visieť, sedlo - sídlo, sejem - osivo, sito, lepiť - lipnúť, lipa, štepiť - štípať, tesný - stisk, tisnúť, ležať - líhať. Hovorí sa tu o striedaní e/i, ale v prípadoch tešiť - tíšiť, štepiť - štípať nejde o e/i, ale e/í. V súčasnej spisovnej slovenčine však nemožno spájať do dvojíc prípady tešiť - tíšiť, ani útecha - ticho, svet - svit, svietiť - svitať, sedlo - sídlo, sejem - osivo, lepiť - lipnúť, lipa, štepiť - štípať. V prípade svietiť - svitať nejde alebo nešlo by o alternáciu e/i, ale ie/i. Ako vidíme, aj tu sú isté nedostatky, ktoré spočívajú predovšetkým v neprimeranom historizme.

Zriedkavé a starobylé je striedanie ov/u, napr. kovať - kujem, snovať - snujem, V prípade ov, ktoré sa údajne strieda so samohláskou u, nejde o samohlásku, ale o spojenie samohlásky so spoluhláskou. Preto sa toto striedanie nemôže zaraďovať medzi kvalitatívne

striedanie samohlások. E. Pauliny (1968, s. 108-109) sa o alternácii ov/u nezmieňuje.

Starobylé a neživé je podľa Slovenskej gramatiky striedanie y/v, napr. chytrý, chytiť - chvat, nazývať - nazvať, štyri - štvoro, kytka - kvet. Prípady chytrý, chytiť a chvat sa vo vedomí dnešného používateľa jazyka nespájajú ako výrazy, ktoré by spolu súviseli, sú to dnes samostatné výrazy, a preto tu nemožno hovoriť o alternácii y/v. Okrem toho nejde tu o kvalitatívne striedanie samohlások, pretože v nie je samohláska, ale spoluhláska. V prípade nazývať - nazvať nejde o y a v, ale ý a v, ale zase tu nie je kvalitatívne striedanie samohlások. Nemožno dnes spájať výrazy kytka - kvet, kypieť - kvapka, kysnúť - kvas, učiť, -uk - zvyk. Sú to všetko samostatné slová, pri ktorých sa nepociťuje derivačný vzťah. Aj štyri a štvoro sa berú samostatne ako slová s odlišnými základmi, nie slová s nejakou kvalitatívnou alternáciou samohlások.

V Slovenskej gramatike sa ďalej vymedzuje ako starobylé striedanie ol/la, or/ra, napr. soľ - slaný, pole - planý, stôl - stlať, kôl - klať, kolem - klať, zora, pozor - zrak, priestor - priestranný, závora - vráta. Tu sa zase spájajú slová, pri ktorých sa nepociťuje v súčasnej spisovnej slovenčine nijaká súvislosť, napríklad pole - planý, stôl - stlať, kôl - klať, zora, pozor - zrak, priestor - priestranný, závora - vráta. Nanajvýš sa pociťuje súvislosť medzi soľ a slaný, nie je však jasné, prečo by to mal byť príklad ako alternácia ol/la, keď v slove soľ nie je spoluhláska l, ale Ľ. Uvádza sa tu dvojica kolem - klať, v skutočnosti by sa mal uvádzať neurčitok a prítomník, teda

klať - kolem, ale potom nejde o nijakú alternáciu ol/la. V prípade závora - vráta nejde ani z hľadiska chápania Slovenskej gramatiky (ak toto chápanie rešpektujeme) o alternáciu r/ra, ale ide o r/rá. Okrem toho treba uviesť zásadnú námietku, že vo všetkých týchto prípadoch nejde o kvalitatívne striedanie samohlások, veď ol/la a or/ra nepredstavujú samohlásky, ale spojenia samohlások so spoluhláskami. Teda tieto prípady v nijakom prípade nemôžeme zaraďovať medzi kvalitatívne striedanie samohlások.

Tiež starobylé a dnes mŕtve je údajne striedanie r/ro alebo r/ra, napr. strmý - strom, hrmí - hrom, hrb - hrob, pršať - prach, smrdieť - smrad, svrbieť - svrab, vrtieť - zvrat, trpieť - trápiť, mrkať - mrak. Aj tu sa do dvojíc radia slová, ktoré dnešní používatelia jazyka nespájajú (nechápu ich ako dvojicu s fundujúcim výrazom a derivátom). Napríklad nikto nepociťuje slovo strom ako derivát prídavného mena strmý, slovo hrom ako derivát slovesa hrmí alebo hrmieť, nepociťuje nijaký derivačný vzťah medzi slovami pršať a prach atď. V prípade trpieť - trápiť nemôže ísť o striedanie r/ra, lebo v slovese trápiť nie je ra, ale rá, ale nejde tu ani o alternáciu r/rá, lebo sloveso trápiť sa nepociťuje ako derivát slovesa trpieť. Sama Slovenská gramatika kvalifikuje tzv. alternácie r/ro a r/ra ako starobylé a dnes mŕtve, čo znamená, že takéto alternácie dnes neexistujú v súčasnej spisovnej slovenčine.

Môžeme uzavrieť, že v rámci kapitoly o kvalitatívnom striedaní samohlások sa v Slovenskej gramatike správne postupuje v tom zmysle, že sa postupne uvádzajú za sebou jednotlivé alternácie tohto typu a uvádza-

jú sa aj príklady. Sú tu však viaceré nedostatky. V prvom bode sa hovorí o striedaní e, ie/o a o tom istom striedaní sa hovorí aj v bode č. 2, čo vyvoláva dojem, že alternácií je viac (v každom bode sa inak uvádza vždy iba jedna alternácia). Jednotlivé alternácie samohlások sa uvádzajú v desiatich bodoch, alternácií tu však nie je desať, ale iba deväť. Videli sme tiež, že viaceré z týchto alternácií sa v súčasnej spisovnej slovenčine nevyskytujú. Medzi kvalitatívne striedanie samohlások sa zaraďujú aj také prípady, v ktorých nejde o striedanie kvalitatívne rozdielnych samohlások, napr. y/v (tu striedanie samohláska/spoluhláska podľa chápania Slovenskej gramatiky), ol/la, or/ra (tu striedanie vokálu so spoluhláskou so spojením konsonantu s vokálom). Väčšina prípadov, ktoré sa tu uvádzajú ako príklady na kvalitatívne striedanie samohlások, by sa mohla nanajvýš uviesť v nejakej osobitnej poznámke ako príklady na striedanie, ktoré existovalo v staršom jazyku, ale neexistuje už v súčasnom jazyku v dôsledku straty vedomia o derivačnom vzťahu pri niektorých slovách. Celý výklad v tejto kapitole je svedectvom neprimeraného uplatňovania historického pohľadu na výklad striedania samohlások v súčasnej spisovnej slovenčine. Je to, ako sa zdá, kapitola, v ktorej sa v najvypuklejšej miere prejavuje takýto postup, ktorý z hľadiska požiadaviek, ktoré sa dnes kladú na opis systému jazyka v istom časovom priereze (v tomto prípade v súčasnom období), treba pokladať za neadekvátny a neprimeraný.

Po kapitole o kvalitatívnom striedaní samohlások nasleduje v Slovenskej gramatike kapitola Striedanie samohlásky s morfologickou nulou. V niektorých prípa-

doch sa tu pri výklade postupuje správne, sú tu však zase aj isté nedostatky. Napríklad v bode č. 1 sa hovorí o striedaní Ø/e v prípadoch drať - deriem, stlať - steliem atď. Tu sa správne uvádza na prvom mieste neurčitok, potom prítomník a podľa toho sa aj správne vymedzuje alternácia Ø/e. Sem patrí údajne aj zvať - zovem, v skutočnosti je zvať - zvem. V bode č. 2 sa hovorí o striedaní Ø/e, ie, ktoré sa využíva na rozlíšenie slovies dokonavých od trvacích, napr. zavrieť - zavierať, vybrať - vyberať. Vhodnejšie by bolo hovoriť o alternácii Ø/e a o alternácii Ø/ie ako osobitných alternáciách, aj keď veľmi blízkych. V bode č. 3 sa hovorí, že málo sa využíva striedanie Ø/i, í pri rozlišovaní slovies dokonavých od trvacích, napr. začnem - začínam, s tým vraj súvisí sloveso činiť a s tým konať - koniec. Tu sa zase dostali výklady, ktoré objasňujú isté súvislosti slov v minulosti, nie v prítomnosti. Aj v ďalších bodoch sa zase spájajú slová, pri ktorých sa dnes nepociťuje derivačný vzťah, napr. schnúť - suchý, duch, dúchať - dych, bdieť - budiť, puchnúť - pýcha. V bode č. 7 sa hovorí o samohláskach, ktoré sú v N. sg., ale sa strácajú v ostatných pádoch, teda o tzv. pohyblivých samohláskach. Zaznamenávajú sa tu alternácie e/Ø, o/Ø a á/Ø. V bode č. 8 sa hovorí o striedaní e/Ø pri podstatných menách ženského rodu, v bode č. 9 to isté striedanie pri prídavných menách. Ak body č. 8 a 9 ukazujú, že v bode č. 7 sa preberá alternácia e/Ø pri podstatných menách mužského rodu. V jednom bode, a teda v bode č. 7, sa mali preberať všetky prípady, kde ide o tzv. pohyblivé samohlásky, teda alternácie e/Ø, o/Ø a á/Ø, v rámci tohto jedného bodu sa potom mali alebo mohli rozlišo-

vať alternácie e/Ø, o/Ø a á/Ø pri podstatných menách mužského rodu, podstatných menách ženského rodu a pri podstatných menách stredného rodu. V bode č. 10 sa preberajú prípady, kde ide o tzv. vkladné hlásky, a to alternácie Ø/ie, napr. hradba - hradie, alternácia Ø/e, napr. vojna - vojen, alternácia Ø/ô, napr. jamka - jamôk, alternácia Ø/o, napr. fajka - fajok, ako aj alternácia Ø/á, napr. doska - dosák. Sú to všetko vkladné hlásky pri tvorení tvaru gen. pl. podstatných mien ženského a stredného rodu. V bode č. 11 sa preberajú vkladné hlásky pri deminutívach, a to alternácie Ø/e, napr. krídlo - krídelko, Ø/ie, napr. svetlo - svetielko, alternácia Ø/ô, napr. rybka - rybôčka, alternácia Ø/o, napr. sviečka - sviečočka. V bode č. 12 sa preberajú rovnaké alternácie, a to pri tvorení prídavných mien: alternácia Ø/e, napr. krídlo - krídelný, alternácia Ø/o, napr. darmo - daromný, V bode č. 13 sa hovorí, že v základnom tvare minulého času slovies typu niesť, padnúť sa strieda vkladné o/Ø, napr. niesol - niesla, padol - padla. Ako vidieť, tie isté alternácie, pri ktorých ide o striedanie fonematickej nuly so samohláskou alebo dvojhláskou, sa preberajú v troch bodoch, t.j. č. 10, 11 a 12 podľa toho, či ide o tvorenie tvarov gen. pl. feminín a neutier, pri tvorení deminutív alebo pri tvorení prídavných mien. Správnejšie sa všetky tieto tri prípady mali preberať spolu v jednom bode. V bode č. 13 sa hovorí o striedaní o/Ø, ktoré sa inak spomína v bode č. 7, oba body sa mali spojiť. Podľa nášho náhľadu v kapitole o striedaní samohlásky s morfologickou nulou (alebo aj morfologickej nuly so samohláskou) sa v jednotlivých bodoch mali preberať osobitné alternácie, napr. Ø/e, Ø/ie, e/Ø, o/Ø atď., pri

výklade o príslušnej alternácii sa mohlo uplatňovať podrobnejšie členenie podľa toho, či ide o alternácie pri tvorení slov alebo pri tvorení tvarov. Samozrejme, že aj tu sa majú uvádzať iba príklady, pri ktorých ide o striedanie v súčasnom jazyku.

V nasledujúcej kapitole Kvantitatívne striedanie samohlások sa zas postupuje trochu inak. Dlhé a krátke samohlásky, ako tu čítame, sa striedajú pri ohýbaní a pri odvodzovaní. Pri ohýbaní je to napr. v skloňovaní podstatných mien mužského rodu, napr. chlieb - chleba, mráz - mrazu, ďalej v gen. pl. podstatných mien, napr. čas - čas, Voderady - Voderád, žaba - žiab, srna - sŕn, vlna - vĺn, pri odvodzovaní napr. pri tvorení zdrobnených podstatných mien, ako je napr. hlas - hlások, sneh - snežik atď. Z tohto spôsobu spracovania nevidieť, aké kvantitatívne alternácie samohlások sa v spisovnej slovenčine uplatňujú. Malo sa teda postupovať tak, že by sa v istom poradí uvádzali príslušné vokalické alternácie a pri jednotlivých takýchto alternáciách sa malo ukázať, v akých prípadoch sa tieto alternácie vyskytujú pri tvorení tvarov (ohýbaní) a tvorení slov (v derivácii). V rámci kvantitatívneho striedania samohlások sa spomínajú napr. aj prípady srna - sŕn, vlna - vĺn, kde o striedanie samohlások nejde, ide tu o striedanie (kvantitatívne) slabičných spoluhlások r, l. Táto vec sa mala riešiť napríklad tak, že by sa v osobitnej poznámke uviedlo, že popri kvantitatívnom striedaní samohlások sa v istých prípadoch vyskytuje rovnaké kvantitatívne striedanie spoluhlások, resp. slabičných spoluhlások.

V spisovnej slovenčine sa vyskytujú aj podobné kvantitatívne striedania slabičných spoluhlások:

r/ŕ, napr. srna - sŕn, srdce - sŕdc, vrch - vŕšok,
ŕ/r, napr. vŕtať - vrt,
l/ĺ, napr. slza - sĺze, vlna - vĺn, jablko - jabĺk, jablko - jabĺčko.

Na záver prehľadu výkladov o striedaní samohlások, ktoré sú v Slovenskej gramatike, môžeme konštatovať, že je tu viacero nedostatkov a nedôsledností. Za hlavný nedostatok pokladáme uplatňovanie historického hľadiska pri vydeľovaní jednotlivých vokalických alternácií.

Ďalšie celkové spracovanie vokalických alternácií v spisovnej slovenčine podáva E. Pauliny (1968, s. 108-118). Podáva ho v rámci prehľadu nekombinačných zmien, čiže alternácií, pričom najprv preberá konsonantické alternácie a až potom vokalické alternácie. V tomto prípade súhlasíme skôr s postupom Slovenskej gramatiky, v ktorej sa hovorí najprv o striedaní samohlások a až potom o striedaní spoluhlások, pretože pri klasifikácii hlások sa zvyčajne hovorí najprv o samohláskach a až potom o spoluhláskach. Pri vokalických alternáciách E. Paulíny preberá najprv kvalitatívne alternácie, potom kvantitatívne alternácie a nakoniec alternácie vokálu s nulou. Je tu teda iné poradie ako v Slovenskej gramatike, v ktorej sa najprv hovorí o kvalitatívnom striedaní samohlások, potom o striedaní samohlásky s morfologickou nulou (skôr s fonematickou nulou) a nakoniec o kvantitatívnom striedaní samohlások. V tomto prípade zas možno súhlasiť skôr s postupom E. Paulinyho, lebo takto sa k sebe dostávajú kvalitatívne a kvantitatívne zmeny. Pri kvalitatívnych alternáciách E. Paulíny spomína alternácie o/á, e(ie a ia/e, k tomu pripája výklad,

že sú ešte aj niektoré osihotené prípady, napr. sedieť - sadať, kvet - kvitnúť. Dôležitá je priton jeho poznámka, že tu si ešte etymologickú súvislosť uvedomujeme, a preto tu ešte možno hovoriť o alternácii. Ale v prípadoch ako mrieť - mor, nádcha - dýchať - duch, česať - kosa, začnem - koniec a pod., si už podľa E. Paulinyho súvislosť neuvedomujeme, a preto v týchto prípadoch ide o celkom samostatné slová, a nie o alternácie toho istého koreňa (resp. alternácie vokálov). U E. Paulinyho sa už zreteľne prejavuje celkom iný prístup k alternáciám, než je to v Slovenskej gramatike. Tento postup pokladáme za jedine správny. V časti o kvantitatívnych alternáciách si všíma alternácie v rámci jednotlivých slovných druhov, a to substantíva, adjektíva a slovesa. Pri substantívach si všíma alternácie pri ohýbaní a potom pri odvodzovaní, pri adjektíve pri odvodzovaní (pri prídavných menách sú kvantitatívne alternácie iba pri odvodzovaní), pri slovese v rámci časovania a potom odvodzovania. Tento postup je skôr morfologický, resp. flektívny a derivačný, nie fonologický. Podľa nášho názoru malo sa tu postupovať tak, že by sa vymenúvali jednotlivé kvantitatívne alternácie a ukazovalo by sa na ich výskyt pri substantívach, adjektívach a slovesách, a to pri ich ohýbaní a odvodzovaní. Pri vydeľovaní alternácií pri slovesách autor zvyčajne vychádza od neurčitku, napr. siať - sejem, diať sa - deje sa, ale niekedy od prítomníka, napr. veziem, viesť - voziť. Podľa našej mienky východisko by malo byť vždy rovnaké, a to neurčitok. Spracovanie vokalických alternácií u E. Paulinyho vcelku dosahuje vyššiu úroveň ako spracovanie v Slovenskej gramatike, pri spracovaní kvantitatívnych alternácií

a alternácií vokálu s nulou sa nepodáva výpočet jednotlivých alternácií a tieto alternácie sa neilustrujú príkladmi z ohýbania slov a odvodzovania, ale sa tu hovorí o tom, aké alternácie sa pri ohýbaní a odvodzovaní vyskytujú, čiže nejde tu o fonologický výklad, ale skôr morfologický a derivačný.

V celkových prehľadoch vokalických alternácií v spisovnej slovenčine, resp. súčasnej spisovnej slovenčine, ktoré sa podávajú v našich jazykovedných prácach, chýba jedno hľadisko, ktoré sa s úspechom využíva v súčasnej jazykovede pri opise jazykového systému alebo jeho parciálnych zložkách. Podáva sa v nich opis jednotlivých alternácií alebo ich výpočet, nič sa však nehovorí o dynamike, ktorá sa pri nich prejavuje. Aj v oblasti vokalických alternácií možno pozorovať dynamiku, istý pohyb. Niektoré alternácie sa bežne uplatňujú, napr. kvantitatívne alternácie pri ohýbaní substantív, iné sa dnes uplatňujú zriedkavo, resp. sú čoraz zriedkavejšie, ustupujú zo spisovného jazyka, resp. alternácia á/Ø a alternácia Ø/á, podobne aj alternácia Ø/ô. Aj opis vokalických alternácií by sa mal podávať z hľadiska dynamiky, resp. dynamiky a stability, čím takýto opis nedobudne istú perspektívu. Jednotlivé vokalické alternácie nie sú na rovnakej úrovni, naopak, sú bohato diferencované z hľadiska frekvencie a z hľadiska dynamiky, resp. dynamiky a stability. Uplatnením všetkých takýchto hľadísk sa opis vokalických alternácií stáva úplnejší, plastickejší.

LITERATÚRA

K r á Ľ , Á. - S a b o l , J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989, 392 s.

P a u l i n y , E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, 128 s.

P a u l i n y , E. - R u ž i č k a , J. - Š t o l c , J.: Slovenská gramatika, 5 vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, 600 s.

Naša dedina v minulosti

Anton Habovštiak, SAV, Bratislava

Dedina v našom slovenskom kontexte má pre každého z nás svoje osobitné čaro a nadovšetko svoju históriu, veď nejedna z nich na brehu rieky či potoka má svoj pôvod v najdávnejšej minulosti. Nad slovenskou dedinou sa naozaj hodno zamyslieť, i keď nie nad každou, no aspoň nad tou, ktorá nám je najbližšia: pre mňa tá rodná v oravskej doline, čo mi v mysli približuje vlastne všetky slovenské dediny, najmä tie, zavŕznuté medzi vrchy do dolín a čo je napokon aj prototypom ostatných dedín na svahoch karpatského oblúka.

Slovenská dedina, nech už vyrástla kdekoľvek, v horehronskej doline, či na dlani úrodnej trnavskej nížiny alebo na okolí Zemplínskej šíravy, pod pätou oravského Choča či Babej hory, udivuje nás dokonalou súhrou duchovných i materiálnych hodnôt, jej vyváženosť na horizontálnej a vertikálnej rovine je obdivuhodná.

Aj napriek tomu, že sa slovenské dediny podobali ako vajce vajcu, každá z nich mala vlastnú tvár,

naisto by sme si ju spoznali aj v prítmí, ba dokonca aj so zaviazanými očami, keby sme mali cez ňu prejsť hoci aj po dlhom čase.

Nuž akáže bola napríklad aj tá moja rodná dedina (Krivá na Orave)? Ako takmer všetky dediny v oravskej doline (vlastne aj v priestoroch celého karpatského areálu) i tá naša bola v rokoch nášho detstva celá z dreva, celá dočista. Krčma pri kolene potoka i škola s doštenou verandou a štebľovým plotom boli zrubové stavby pokryté šindľom. Hasičská "búda", kde sa skrývala ručná protipožiarna striekačka, voňala celá drevom i jej ohrada z olúpaných žrdí. No a domy... Tie mali všetky do jedného zruby a na nich sedlovú strechu s odkvapovými strieškami. Na vrchole štítov sa kde-tu končili polkuželovou hálkou. A také boli všetky domy, v pokornej jednote stál domček pri domčeku, jeden ako druhý, a predsa len aj trochu iný. Funkčnosť bývania i majetkové pomery utvorili si tu isté rozdiely, iba psychické a estetické zretele boli azda trochu výraznejšie.

Drevená architektúra si razila cesty i pri stavbe stodôl a vôdrov, z dreva sa stavali chlievy a maštale, väčšie i menšie ciene, popri stenách rozvoniavali do štôsov naukladané triesky. Ba aj šopy a záčiny, kde sa dalo spávať na suchučkom sene a vymlátenej slame, všetko boli zazrubené, brvná zväčša na vnútorný, sem-tam aj vonkajší zámok. Zdriemnuť si tak na krme pre statok, z ktorého voňalo leto, bol naozajstný pôžitok i prítažlivá poézia, no aj vtedy, keď po šindľoch lupkali kvapky dažďa alebo keď v sparných dňoch previeval pomedzi škáry potulný vetrík.

Strechy pokrývali drevené šindle zastrúhané v odkvapovej časti doostra "na vrabäcí pysk". Šindle sa vtedy pribíjali drevenými klincami, tak potom dlhšie vydržali. Ale ani slamené strechy neboli výnimkou. Šindľová krytina vpredu a v zadných stavoch slamená strecha utvárali charakteristické miešané dachy známe i v iných dedinách. Po dvojobločných - do ulice hľadiacich domov - sa vchádzalo cez drevenú bránku, alebo sa mohli otvoriť aj vráta so strieškou, pod ktorou sa vetrík pohrával s nezatvorenými dvercami alebo verajami. Drevené striešky pokrývali pri cestách za dedinou aj božie muky, ktoré vraj zamedzovali vstup démonickým silám do dediny. Mali však vždy svoje osobitné poslanie, pri odchode i vchode do prvej ulice sa na nás pozerali tváre svätcov i svätíc, ku ktorým dedina mala zvyčajne osobitný vzťah. K nejednej božej muke sa viaže ľudská dráma, jej genéza je neraz pozoruhodná.

Nemožno zabudnúť ani na objekty známe takmer v každej dedine. Aj tu naša mala napríklad dva obchodíky, volali sme ich sklepy i dva mlyny s ráštubňami a v nich veľkánske vodné kolesá. Pri potoku sa hrbila kováčska vyhňa, v ulici pri chodníku Za vodou si čupela zostarnutá pastiereň. Na okraji dediny i kde-tu po dvoch vŕškoch nad dedinou sa pokojne pozerali na svet sypárničky, každá z dreva a bez oblôčikov a - pravdaže - pokrytá iba šindľami. K domácej architektúre patrilo ešte čosi viac: jamy na zemiaky a repu s malými strieškami s jedným i dvoma radmi šindľov, na ktorých sa dalo jazdiť ako na koni. No a váhové studne s drevenou i kamennou ohradou i zrubové studničky na kľuku.

Z architektonického hľadiska sa v našej dedine odlišovalo od ostatných budov iba niekoľko solitérov,

medzi nimi škola a krčma bez hospodárskych stavísk a gazdovského príslušenstva. Jednoznačne a najvýraznejšie nad dedinou však dominoval kostol, symbol i monument myšlienky a tvaru, on bol jednoznačne stavebnou dominantou v psychickom i fyzickom živote dedinského organizmu. Dal sa niekedy porovnávať so živými existenciami i ľuďmi, s mnohými vecami aj inými objektmi, ale v tomto ohľade nemohlo s kostolom nič súperiť, ten víťazil na celej čiare. On roky poskytoval veriacim nenahraditeľný duševný servis a psychickú hygienu, bez neho sme si náš život nevedeli predstaviť.

Aký vlastne bol kostol rodnej dediny? Nuž z istého aspektu taký, ako aj ostatní jeho bratia v oravskej doline a vlastne na celom Slovensku; diferenciačné znaky neboli podstatné. No poloha a veľkosť utvorili z neho najvýraznejšiu stavebnú dominantu, jeho rozmery vzbudzovali v nás viac ako obdiv, skôr úžas... Mal trochu štíhlejšiu vežu ako iné oravské kostoly, na nej do ostra zahrotenú červenú čiapku s guľou na konci. Na jej vrchole sa týčil kríž, zabodával sa do oblohy, no aj víťazne plával na mori času, zlé sily sa na ňom márne vŕšili. Kostol obielený vápnom svietil belobou už z diaľky, nad sčernatými strechami sa zdal byť ako vták s červeným zobákom, čo bdie nad svojimi mláďatmi. Spod vežovej ihlanovitej strechy žmurkali na štyri svetové strany hodiny vmurované do stien.

Portál chrámu s najjednoduchšou stĺpovou imitáciou bol skôr menší, vlastne veľmi malý, ale pre naše detské dušičky predsa len priveľký. Chrámová loď sa nám zdala obrovská, vlastne kolosálna, mala znaky monumentality. Pri vchode do nej sa nám zachveli srdcia, našich tvárí sa zmocnila vážnosť, vždy sme zreteľne

zacítili prítomnosť božieho majestátu. Podľa štatistiky bolo na Slovensku zasvätených najviac kostolov božskému Dieťaťu, jeho Srdcu i Svätému krížu, potom Matke Božej (najmä Sedembolestnej Panne Márii), zo svätých bol na prvom mieste svätý Michal Archanjel; náš kostol mal za patróna svätého Jozefa.

Nad kostolom ako najvýraznejšou stavbou dediny, vlastne nad každým chrámom v našom slovenskom kontexte, možno sa zamýšľať z viacerých hľadísk. Veď každý boží dom bol miestom, cez ktorý sa od narodenia po hrob predieral duchovný a kultúrny život dediny, v ňom sa začínal záväzným sľubom manželský zväzok, krstili sa deti, spod klenby kostola vynášali na cintorín tých, čo v dedine vydýchli ostatný raz. Jeho jadrom bolo "chrámové vnútro", skôr azda kýsi fantastický, univerzálny priestor duchovného i kultúrneho spoločenského života, bol vždy konfrontačným poľom generácií s vyhraneným a jasným ideovým poslaním. Chrámová loď naozaj viezla ľudí na rozbúrených vlnách ľudských dejín, v nej sa človek mohol stretnúť s ľuďmi všetkých vekových i spoločenských kategórií. Medzi kostolnými múrmi rovnosť s ostatnými ľuďmi si uvedomoval aj najsebavedomejší jedinec.

Aj náš chrám - ako iné kostoly u nás - bol miestom komunity i koncertnou sálou, vlastne aj prvou galériou, kde sa naše detské oči zoznamovali s prejavmi sochárskeho, maliarskeho, no aj vokálneho umenia, čo dodnes tak výrazne rezonujú našimi srdcami. Do dnešných dní si nesieme v sebe istotu, že naše detské duše toľko prejavov umenia ako v našom kostole dovtedy na nijakom inom mieste nezažili.

Jednotný štýl a disciplinovaný spôsob výstavby okolo tejto najvýraznejšej dominanty dediny v psychickej, vizuálnej i emotívnej polohe, mali nakoniec zákonite účinok na celý spoločenský život. Preto v dedinskom prostredí prevládalo (napokon aj prevláda) akési spoločenské vedomie, niečo ako duch dediny. V priebehu stáročí sa utvárala istá jednota na rovine fyzickej i duchovnej, čo si potom vyžadovala aj vzájomnú spoluprácu i všestranné prispôsobovanie sa všetkých vrstiev i tých ľudí, z ktorých sa skladalo aj výrazne diferencované spoločenstvo obce. A predsa dedinu necharakterizoval stereotyp, jej rozmanitosť v oblasti hmotnej i duchovnej kultúry možno iba obdivovať.

Kostol zjednocoval dedinu v duchovnej sfére, v tom bolo jeho primárne poslanie, na potreby fyzicko-spoločenské i administratívne boli už vyhradené iné objekty. Špecifické postavenie v živote slovenskej dediny mala napríklad krčma či západoslovenský šenk, neskôr už iba hostinec.

Tak ako inde na Slovensku i v Oravskej stolici boli krčmy rozmanité a dali by sa utriediť podľa niekoľkých zreteľov. Podľa toho, kto mal do nej prístup, mohla byť krčma sedliacka i zemianska - tak bolo napríklad vo Vyšnom Kubíne - aj inde. Jedna patrila sedliakom, druhá zasa semanom, ale bola aj panská krčma, kde vstupovali bez rozpakov iba páni z mesta. Boli krčmy obecné, urbárske i mestské, pri cestách si hoveli prícestné krčmičky, čo pritúlili každého, kto sa chcel zratovať pred nepohodou alebo oddýchnuť si po namáhavej ceste. Pod zámkom bývala vše podzámocká alebo prizámocká krčma, na vyšných koncoch dedín sa

hrdili vyšné, na dolných koncoch zasa nižné i dolné krčmy. Krčmári si stavali príbytky drevené i murované, stretali sme krčmičky nizunké a skromné, ale aj preveľmi útulné, akoby vyhradené iba pre ľudí dobrého srdca. No bývali aj krčmiská veľké a priestranné, v rade učupených komčekov stáli si pyšne ako pávice medzi sliepkami na dvore. Boli krčmy chudobné, ale čisté, no aj špinavé s neobielenými stenami, ich začmudené strechy sa černeli vedno s ostatnými strechami v dedine. Bývali aj krčmičky nenápadné, mohlo by sa o nich zdať, že ich dakto zastrčil tak, akoby mali potajomky čakať na ľudí, o ktorých nemal hocikto vedieť, aké majú úmysly a ciele.

Naša krčma i tie ostatné vo svete majú svoju históriu, no a názov, čo siaha hlboko do minulosti. Poznali ho všetci Slovania, jednoznačne svedčí o tom už samotné slovo známe v rozličných hláskových obmenách aj v ostatných slovanských jazykoch. Ba od Slovanov ho prevzali iné neslovanské národy; poznajú ho Nemci, je známe v maďarčine i na rumunskom území. Etymológovia si slovom krčma dlho nevedeli dať rady, lebo sa predpokladalo, že si ho Slovania, hádam, vypožičali. Iní ho zasa spájali so slovom končaga, čo bol názov pre krčah. Napokon sa toto slovo začalo pokladať za tzv. nejasné a z etymologického aspektu "temné" slovo. Až celkom v nedávnych rokoch jazykovedci objavili jeho dávny význam - krčma totiž súvisí so slovesom "kŕmiť". Od tohto slova bola utvorená aj podoba "krmžč-" známa u starých Slovanov vo význame "spravovať". Už v staroslovienčine poznali slovo krmžjб ako pomenovanie správcu i krmžčistvije vo význame "riadenie, spravovanie". Odvodenina krmžč- mala nielen tento význam, ale aj to, čo pomenúvajú slovesá "kŕmiť, chovať".

Na cestách za významom slova krčma sa dozvedáme, že jej poslanie v spoločenskom živote bolo pôvodne iné, ako ho má dnes.

"Joj, v krčme bývalo zasedanie - veľkô! Prv sa to všetko odbavovalo iba tam. V krčme sa volil richtár i prezes, poľní hájnici a obecné hromady tiež len v nej bývali. Na konci roka sa v krčme skladali účty, volili sa bača, pastieri i vartáš, zhaňač, bubeník i boženíci. Len v krčme sa o tom rozhodovalo," tak nám raz vysvetľovala pamätníčka starších čias z Krivej.

"Krčma? Och, to bola veselosť! Do krčmy sa nechodilo piť, tam sa šlo pre zábavu. U nás boli tri krčmy, ale ja som zašiel vše len do jednej, kde bolo najveselšie," sprítomňoval nám dávnejšiu atmosféru v krčme svák Filek zo Zuberca.

Do krčmy sa dovliekli niekedy aj chorí, od únavy klesajúci pocestní, v nej našli akú-takú pomoc. Tu sa pristavovali najrozmanitejší remeselníci i kupci, zastavovali sa mnohé záprahy. Na krčme otvárali dvere handrári a priekupníci, pred krčmou si vydýchli kone niekdajších, dnes naskrz zabudnutých plátenníkov. Večerami i nocou tu erdžali cudzie kone, lebo pri krčme bola aj pajta. V krčmách prebdel noc nejeden nocľažník, oddýchli si záprahy. Slovom, tento objekt bol čosi ako motel v staršom vydaní. V nej nocúvali tí, čo nestačili dobehnúť domov a mali pred sebou dlhšiu cestu. Alláše alebo haláše, prícestné krčmy s pajtami pre kone boli predchodcami dnešných reštauračných či bufetových zariadení a ubytovacích priestorov, dnes známych ako motely a motoresty.

V krčme sa hrávali dokonca aj divadlá, jej priestor bol miestom obchodných jednačiek, tu sa uzatvárali zmluvy, vyplácali sa zvyčajne aj mzdy, odbavil sa nejeden dôrobok, keď sa skončila práca v poli či v lese, bačovia v nej mávali známe "rôsady".

Nuž krčma slúžila v našej minulosti na rozličné ciele. Bola miestom obživy i stretnutí miestnej administratívy i oddychu. Krčma zažila svoj osobitný vývin, zreteľne však stratila svoj pôvodný význam. Ako miesto, kde sa čapuje a predáva alkohol, sa stala známou až v ostatných desaťročiach, najmä však po prvej svetovej vojne.

Taká, hľa, bola nejedna oravská či slovenská dedina a taká bola aj naša. Jej anonymní architekti zúžitkovali dokonale domáci stavebný materiál: na základy domov svedomite vybrúsené, ťapkasté šuľáky z potoka, na stavbu zdravé, vetrami a mrazmi zošľachtené kmene, na krytinu drevo a slamu. Pri murovaní a omietkach sa používala hlina, škáry sa upchávali machom, na izbové steny sa pálilo vápno. Šindľové strechy odolávali náporu oravských vetrov, ľahký a pružný materiál vzdoroval aj krupobitiu, nával snehu strechu nepreboril, nikdy nebolo počuť, že by bola dakde kľakla pod jeho ťarchou; ba skôr ešte škridľami opatrené strechy nezniesli väčšiu ťarchu snehu.

Architektúra slovenskej (i tej našej) dediny vyrastala vedno s prírodou, niekoľko stáročí viedla s ňou dialóg. I v našej obci dotvárali neznámi a nemenovaní majstri povestný karpatský areál, o ktorom odborníci nezabudli pripomenúť, že v ňom človek nevypustil nič z rúk, v čom by neprejavil zmysel pre este-

tizmus, čo malo byť užitočné, muselo byť zároveň aj pekné, vlastne čo najkrajšie.

V priebehu stáročí sa takto v slovenských dolinách utvárali útulné sídliská so zaudenými strechami (často bez komínov) s osobitným spôsobom života i s mnohými zvláštnosťami, čo tak ostro kontrastujú s charakterom terajšieho životného štýlu. Tvár dediny formovalo prostredie, každodenná robota jej vtlačila svoj príznakový vzhľad.

Takmer každého človeka na Orave živili celé stáročia hora a zem. Moji predkovia a ostatní ľudia v oravskej doline sa pridŕžali hneď od malička zeme, na živobytie im prispeli ovce a statok i hlboké neprehľadné lesy, role a lúky, čriedy rohatého statku a stáda oviec rozpasených po stráňach; dedina ako aj iné v karpatskom areáli mali zväčša poľnohospodársky charakter. Ten prevládal na celej čiare, jemu sa podriaďoval život rodín a ich príslušníkov.

Popri gazdoch a pastieroch dedina vyživila niekoľkých remeselníkov, pravda, bez podaktorých by si ani nedala rady. V dedine boli dvaja-traja šustri, na Kamenci a v Krivskej doline hrkotali dva mlyny, pri potoku Zajac kováč a skúšaný podkúvač, vykonával svoje remeslo. V dedine vyrástli tesári a kolár, čo si vedel poradiť s akýmkoľvek drevom, i murári si zastali svoju robotu. Starý otec bol kožušník i kachliar, staval šporáky i pekárske pece, čo ich volali aj baziliky a takzvané káplnky na jeden hrniec. Kratoň plietol z bielych lupcov košíky, Tokarčík zasa z vrbiny oválne opálky na omývanie drobných zemiakov i šupiek alebo skôr škrobiek pre statok. Na potok sa s tým chodilo.

Pôrody mala na starosti babica. Dobytok, čo dakedy prechorel, liečili domáci vedomci, iba keď už väčší kus mohol dodýchať, privolal sa k nemu kurěmid či vlastne zverolekár z mesta. Vytknuté kĺby i polámané končatiny naprával i liečil Šurinov svák. V dedine boli aj sklepy, čo sa úradne nazývali "obchod so zmiešaným tovarom", ako deti sme však tomuto zoskupeniu slov nikdy nerozumeli, no kedykoľvek vkročiť do obchodu, bol pre nás zážitok.

Rokmi overený úzus určoval v dedine život každého člena dedinského spoločenstva a ten sa nesmel iba tak svojvoľne meniť. Spravoval ho richtár s predstavenstvom obce či úradskými, čo sa stretávali na hromadách alebo obecných schôdzkach. On mal právo ľudí durič do roboty, vydával pasy na dobytok, zmieroval rozvadených susedov i gazdov, ak si odorali z role, on dozeral aj na majetok obce i na to, či niekto nebodaj nekradne drevo z hory. Za túto funkciu mal ročne päťdesiat i sto korún, no ženy zvolených richtárov sa zavše netešili takejto pocte a zvyčajne vravievali:

"Teraz už naisto upadneme do biedy, keď ťa zvolili za richtára. Málo zarobíš, a výdavkov bude vyše hlavy."

A naozaj tak bývalo, že richtár nezbohatol, nebolo na to času ani príležitosti, z richtárskej funkcie okrem honoru nebol veľký osoh. Zastupovať richtára mohol podrichtár, obecnú pokladnicu spravoval kasír. Dedina mala nočného strážnika či vartáša, bubeníkom bol obecný sluha, čo mal byť richtárovi ustavične poruke. O siroty sa staral obecný tútor, zahájené pole, kde sa nesmelo pásť, strážili obecní hájnici. Statok,

ovce a kone opatrovali na vyhradených miestach pastieri, ktorých vedno s hrobárom, vartášom a bubeníkom volili na Jána pred Novým rokom.

Dedina mala svoje vychodené cesty nielen po poli, ale aj v myšlienkovom a spoločenskom svete sa kráčalo po známej sieti chodníkov, ktoré vyšliapali veky. Človek by ani neveril, ako sa práve tam stretával so zvyškami stredovekých myšlienok i manier. Osobitný a pozoruhodný bol názor na kategóriu času i priestoru, ustavične sme obdivovali postoje a stanoviská k pojmu hodnoty a krásy, udivoval nás estetický cit najjednoduchších ľudí.

Etické princípy, najmä však konanie v zmysle kresťanskej morálky prevládali v celom spoločenskom živote dediny. Veľmi výrazne sa prejavili napr. v chápaní práce, ktorá bola povinná už od najranejšieho detstva. Základný výchovný princíp bol vari v tom, že domáce prostredie sprístupnilo najrozmanitejšími cestami všakové príležitosti k robotám. Takých bolo v domoch i okolo nich neúrekom, vlastne od kolísky po hrob.

"Iď vsypať kurám! Dones triesky z pociene!" rozkazovali staré matere deťom, sotva sa ako-tak postavili na nohy.

"Nestoj mi tu, nepodopieraj ploty!" podúrali matere dievky, keď pridlho postávali bez roboty a mleli jazykmi.

A naozaj, robote sa nedalo vyhnúť ani jeden deň v roku. Pravidelnú, viac i menej nástojčivú robotu sa nedalo nebrať na vedomie alebo nebodaj ju odsunúť na neskôr. Pieseň práce vlastne vyspevúvala celá uli-

ca, všetko v dedine, čo žilo životom vtedajšieho oravského roľníka. Príležitostí k činu tu bolo dosť, robote sa nedalo vyhnúť. Ak si nedal hneď a zaraz dačo kurčatám či babuliatkam žrať, čivkali do omrzenia. Krava, jalovička, voly či iné rohaté zvieratá o hlade búkali, smädné kone u susedov erdžali, nenazobané sliepky prišli až do pitvora. Ovce, jahňatá i prasce tiež chceli žiť a ohlášali sa, bľačali, kvičali, až zaliehalo v ušiach. Ešte aj mačisko mravčalo, ak sa gazdiná oň nestarala, či naň pozabudla.

Človek, čo žil v takomto prostredí od mala, nadobudol zmysel pre povinnosť, pravidelná ustavičná práca zo dňa na deň bez výnimky bola školou, ktorá prinášala ovocie. Takýto človek robil dôsledne i potom, keď opustil rodičovský dom a keď sa venoval inému zamestnaniu. Málokedy prežil deň, o ktorom by sa dalo povedať, že bol preňho stratený. Robiť vždy a kedykoľvek, stalo sa čímsi prirodzeným, tak ako bolo samozrejmosťou dýchať vzduch či piť vodu z oravských žriedel. Jedna zo základných pavlovských téz, "kto nepracuje, nech ani neje", v našom rodnom prostredí bola nielen záväzná pre všetkých, ale sa uplatňovala do dôsledkov.

Pri myšlienkovom návrate do rodného prostredia človeku nedá, aby sa nepozastavil aj nad spoločenskými či ľudskými vzťahmi, ktoré sú z istého aspektu v našom živote najpodstatnejšie.

Ľudia v dedine sa vedno tešili, no v čase potreby priam s nečakanou samozrejmosťou zachraňovali jeden druhého, všetci si tu pomáhali bez nároku na odmenu, takmer všetkých prejal strach pri nešťastí iného, odchod do večnosti sa dotkol mladých i starých, nebolo

tu človeka, čo by sa nepozastavil pred smrťou niekoho z dediny. Na dedine sa bolo treba vždy privravieť, takýto prejav bol viac ako pozdrav, a vlastne stačilo sa aspoň pozrieť druhému do očí a prihovoriť sa: "Ideš, Marka, ideš?"

"Veď hej, idem..." znela odpoveď a hneď sa veselšie kráčalo.

Ako inde v medziľudských vzťahoch aj o tých na dedine sa vedelo, že mlčanlivosť zlato prináša, no poznala sa aj sila slova. Taký človek, čo v príhodnej chvíli neprehovoril, dával na vedomie, že iných nemá za nič a že z neho trčí pýcha. Ba mohli si pomyslieť ešte horšie: "Nepovie, lebo nič nevie."

Prihovoriť sa bolo treba v poli a na cestách sa nesmelo zabudnúť na pozdrav ani pri práci na lúkach a v poli, a pravdaže, na pozdrav bolo treba aj primerane odpovedať. Dedina jazykom prekazila nejeden zlý úmysel, kadečo okolo neho usmerňovala do rovných koľají, zahradila prístup mnohým zlám, pretrela cestu k nejednému sobášu. No nie je celkom pravda, že dvoch mladých ľudí zviazali dovedna iba rodiny. Napriek tlaku rodičov, blízkeho príbuzenstva i iných ľudí z dediny, mladí mali svoju hlavu a hľadali si svoje šťastie vlastnými cestami.

Človek, ktorý sa narodil v dedine a ktorý v nej natrvalo ostal, mal tu svoje miesto a podľa tohto zaradenia sa k nemu správali aj ostatní. Nebolo mu však slobodno vzísť tam, kde ho nezasiali. Mládež nesmela počuť akékoľvek reči, takzvaným bosým, čiže veľmi mladým chlapcom a nedorastenej šušomäti sa nedovoľovalo zbytočne pliesť pomedzi starších. Deti sa nevpúšťali

do krčiem a keď sa predsa len daktoré do nej ponáhľalo, bola to výnimka; najskôr vtedy bežalo starému otcovi po tabak. Po večernom zvonení mal drobizg sedieť doma a ak dajaký neposedník pobehúval po ulici, starší človek ho bez rozpakov zavrátil domov, rovno do postele. A dieťa už aj upaľovalo, len mu tak päty odskakovali. Ak sa to donieslo domácim do uší, muselo zniesť výčitku:

"Hanbi sa, že iní ťa musia učiť poriadku!"

Morálny princíp bol na každom kroku dominantný a v spoločenskom styku záväzný pre všetky vrstvy. Ani dorastajúci chlapec sa nemohol vykľuť kdekoľvek. Ak sa chcel okolo sedemnásteho roku mládenčiť, treba sa mu bolo vedieť podľa toho aj držať, a prv než vstúpil do mládenstva, zaplatil budúcim spoločníkom "vstupnô" na liter pálenky. Potom už mohol chodiť aj na zábavy, v zimných mesiacoch navštevoval vedno s ním priadky, pri slávnostných príležitostiach, náboženských úkonoch i procesiách niesol už kostolnú zástavu, vedno s ostatnými mládencami vyberal za oblievačku na Veľkú noc i za postavenie májov pred domami. Mládenské združenie dodávalo dorastajúcim chlapcom odvahu vo chvíľach, keď si sami nevedeli dať rady.

Keď sa mládenec oženil, zaradil sa medzi chlapov; včlenenie do spoločnosti ženáčov ho však zaväzovalo správať sa dôstojne a vážne, viacerých mládenských spôsobov sa musel znechať navždy. Ženatý muž už nespieval v poli, na reč kládol väčší dôraz, vážnosť v prejavoch a správaní mali byť výraznými črtami dozretého muža. Ale aj činy všetkých jednotlivcov v dedine museli vyplývať z povedomia príslušnosti k istej sku-

pine ľudí i z vedomia cti, ktorá sa vzťahovala nielen na jeho osobu, ale aj na príslušníkov celej rodiny i na ostatné príbuzenstvo, ba aj na rod. Dievka sa mala dievčiť, keď bol na to čas a byť ženou v právoplatnom manželstve. Kresťanská etika sa uplatňovala bezvýnimočne a do dôsledkov, manželské rozvody boli na dedine výnimkou. Vydaté ženy nosili na hlave šatku, starenám prisúdili tmavšie farby a také roboty, ktoré ešte vládali vykonať. Nemali sa však miešať medzi mladých, aj pre ne bola záväzná skúsenosť, že vrana k vrane sadá, rovný rovného si hľadá.

Ale dedinu neslobodno zdobiť gloriolou bezhriešnosti. Aj ona bola sociálny útvar, v ktorom dobro a zlo neraz stáli proti sebe. I dedina vše zacítila bolestnú prehru dobra, počula rehúňať sa zlé sily, videla na vlastné oči jasať temné mocnosti, keď sa im podarilo zvíťaziť. Stalo sa, že zločinná ruka podpaľača priviedla do nešťastia a na mizinu mnohé rodiny, bezohľadná reč čiernej duše navŕšila priam kopcom utrpenie osôb, ktorých bolesť už aj tak pretekala. Aj závisť, ten nezriadený smútok z úspechu druhého, našla si po dedinách svojich prívržencov, ovocie neprajníkov tu dozrievalo neraz ako plod v jeseni na konároch stromov. Vari každá dedina mala svojich Tartuffov, rodili sa v nej lakomci a žiarliví ľudia ako aj tí "Za vyšným mlynom" i kde inde sa odohrávali drámy.

Človek z dediny mal na mesto pozoruhodné názory i osobitný vzťah. V pomere k mestu dedina bola odjakživa chudobnejšia, človek práve v nej kadečo ľahšie zniesol, chudoba tam bola prijateľnejšia, jakživ v nej nebolo okázalého bohatstva. Ak sa aj našli o čosi zá-

možnejší gazdovia, zaplatili to vždy tvrdou, ťažkou dinou. Takým ľuďom nebolo čo závidieť.

Mesto vo vedomí dedinčana bolo miestom prepychu, bláznivej módy, zbytočného natierania púdru, vládla v ňom čudná studená krása, čo nepriťahuje, čosi ako výkladná skriňa bez náležitého obsahu. A bolo vraj preplnené neresťami, preto oddávna potrebovalo biblických Jonášov, aby sa prebudilo z hriechov. Do mesta utekalo, čo sa nevedelo zžiť s dedinou, aspoň tak sa na to pozerali iní; ta zacielili iba takí, čo sa nasilu chceli skryť pred prenikavými zrakmi svojich rovesníkov. Dedina však zo svojho spoločenstva nikdy nikoho nevylučovala, ak dakto ostal na okraji, stalo sa tak jeho vlastnou vinou. Stačilo nemať záujem o ľudí, nechcieť sa nikomu privravieť, obrátiť sa chrbtom k mladším či starým alebo sa ľahostajne pozerať na osudy iných.

Na dedine mal vedieť každý o každom a všetko o všetkom, v nej sa nemohol nikto robiť tým, čím nebol. Vystupovať v úlohe herca sa dlhšie nedalo, spoluobčania akékoľvek kamuflovanie chytro odhalili, nežiadúca maska sa neraz strhla pred tvárou všetkých. V meste sa vždy cítil výrazný rozdiel medzi kráľom a žobrákom, na dedine sa táto odlišnosť ani neuvedomovala; králi do nej iba veľmi zriedka zavítali. Kráľ Matej bol výnimkou. Po dedinách sa aj tí najbiednejší ľahšie roztratili, nikde nebolo nápisov: "Tulákom a žobrákom vstup zakázaný!" Človek priam zdúpnel, keď čítal tieto slová na okraji Oravského Podzámku. Také mesto som si potom vždy predstavoval ako ľudskú bytosť s chladným srdcom.

Dedina prijala kohokoľvek, mohol v nej prenocovať aj ten najbiednejší žobrák či iný chudák, sám richtár obce sa musel o to postarať. Hej veru, ľudí bez nocľahu prenocúvali povinne a z radu. V meste sa jednostaj odohrávali zápasy o rovnosť, zvyčajne bez úspechu; v našej dedine takýchto zápasov bolo menej, ale rovnosť bola viditeľnejšia, konanie z pozície lásky bolo samozrejmosťou.

Dedina skrývala v sebe množstvo zvláštností, čo sme o nich ani nevedeli, ani ich vždy nemohli vnímať i pochopiť. Rozmanité návyky a zvyčaje boli pre nás prirodzené ľudské prejavy, no neraz však aj prekvapením. Takýmto bol napríklad - dnes už skôr historický - mikroporiadok niekdajšej dediny, čo sa vzťahoval na miesto a zaradenie človeka v spoločnosti i na jeho povinnosti k iným a na pracovné procesy. Dnes, po mnohých životných skúsenostiach usudzujeme, že vlastne *ku všetkým univerzálnym hodnotám sme sa priúčali už* doma, tam sme začali konať v zhode s požiadavkami morálky ako základnej hodnoty každého príslušníka ľudského rodu.

Niekdajšia dedina očami súčasníka je čosi ako hospodárskosociálna jednotka, čo žila múdrosťou účelovej organizácie, s uplatňovaním spolupráce na princípe evanjeliovej lásky, no aj štrukturálnej deľby práce. A pravdaže, aj pracovného začlenenia jednotlivcov do správy dediny podľa ich schopností. Teleologický princíp, či skôr zásada účelovosti boli priam existenčným zákonom dediny. Nuž sa nám vidí, že práve tak, ako v minidedinskom prostredí, tak aj v takzvanom makrosvete by sa malo budovať na zásadách, ktoré si

osvojila niekdajšia slovenská dedina a ktoré napokon aj zachovávala.

Dedina ako historický produkt je názorným príkladom usporiadaného mikrosveta, v ktorom každý člen spoločenstva má svoje miesto tak na rovine vertikálnej ako aj horizontálnej, o súhre a hrmónii týchto dvoch rovín nemôže byť pochýb, ich vyvážená realizácia v živote dedinského spoločenstva ostáva vzorom v mnohých smeroch aj pre budúce časy.

Prekladová a pôvodná tvorba Konštantína a Metoda

Katarína Habovštiaková, PdF, Nitra

Hoci rodní bratia, mladší Konštantín (rehoľným menom Cyril, nar. asi r. 826-827) a starší Metod (nar. r. 813), boli pôvodom rodáci zo Solúna (v minulosti sa však predpokladalo, že aspoň po matke boli slovanského pôvodu), predsa sa najvýznamnejšie obdobie ich pôsobenia viaže na slovanské (veľkomoravské) územie a na tvorbu slovanskej (staroslovienskej) slovesnosti. Do histórie slovanských národov sa títo byzantskí poslovia Božieho slova a kresťanského právneho poriadku, povýšení Jánom Pavlom II. za spolupatrónov christianizácie Európy, zapísali aj ako osnovatelia slovanského písma a prvého slovanského spisovného jazyka, tzv. staroslovienčiny. Pozoruhodný je aj rozsah, odborná a štylistická úroveň literatúry, ktorá vznikla ich zásluhou, resp. sčasti aj zásluhou nimi založenej veľkomoravskej literárnej školy, práve na území Veľkej Moravy, teda na území našich západoslovanských predkov a pre ich duchovné potreby.

Literárna tvorba solúnskych bratov začala vznikať z podnetu kniežaťa Rastislava a z poverenia by-

zantského cisára Michala III. Keď sa totiž veľkomoravskí poslovia obrátili na cisársky dvor v Carihrade s konštatovaním, že "nemáme učiteľa takého, čo by nám v našej reči pravú kresťanskú vieru vysvetlil" (Život Konštantínov, kap. XIV) a s prosbou "pošli nám takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť" (Život Metodov, kap. V), cisár Michal III. poveril misiou k Rastislavovi Konštantína. A ten, keď sa dozvedel, že Slovania nemajú písmo, "odišiel a podľa starej obyčaje oddal sa modlitbe aj s inými pomocníkmi. Čoskoro potom zjavil sa mu Boh, ktorý vyslyšiava modlitby svojich sluhov, a hneď zložil písmená a začal písať slová svätého evanjelia" "Na počiatku bolo slovo i slovo bolo u Boha a Boh bol slovo a ďalšie", tak sa o tom píše v Živote Konštantínovom (kap. XIV). Toto svedectvo o vzniku slovanskej písomnosti je vieryhodné. Veď pôvodcom Života Konštantína, tohto najrozsiahlejšieho literárno-historického spisu pochádzajúceho z veľkomoravskej literárnej školy, bol pravdepodobne Kliment (v spolupráci s Metodom), ktorý prišiel na Veľkú Moravu so solúnskymi bratmi z Byzancie, a teda mohol byť aj osobným svedkom opisovanej udalosti.

Zostavenie slovanského grafického systému malo kľúčový význam pre zrod a rozvoj slovanského písomníctva. Pre veľkomoravských Slovienov bol to "dar väčší a hodnotnejší nad všetko zlato a striebro a kamene drahé a pominuteľné bohatstvo", tak o ňom súdil cisár Michal III. v sprievodnom liste adresovanom Rastislavovi a zaznačenom v Živote Konštantínovom (kap. XIV). A odborníci o tomto písme, nazvanom hlaholika, zase konštatujú, že je to originálny grafický systém (pozostávajúci z 38 znakov, z nich 24 vychádza

z malej gréckej abecedy, 7 z tajného gréckeho písma a ďalších 7 znakov z iných neznámych grafických systémov), veľmi výstižne vystihujúci všetky osobitosti slovanskej reči (rozdiely medzi tvrdými a mäkkými spoluhláskami, nosové samohlásky o, e, polosamohlásky 6, 7 a iné). Zostavením slovanského písma mala sa zvýrazniť samobytnosť Slovanov, ich nezávislosť od Grékov a Rimanov lebo - ako je známe zo spisu mnícha Chrabra Obrana slovienskeho písma (ktorý napísal pravdepodobne jeden z Metodových učeníkov na rozhraní 9. - 10. stor., no zachoval sa až v odpisoch z 13. - 14. stor.) - Slovieni "pokrstiac sa, pokúsili sa rímskymi a gréckymi písmenami písať slovanskú reč bez ustrojenia." A práve hlaholské písmo zostavené Konštantínom-Filozofom a jeho druhmi vhodne vystihlo osobitosti slovanskej reči a umožnilo rozvíjať literárnu písomnú podobu kultúrneho jazyka Slovanov, ktorý do čias príchodu Konštantína-Filozofa, Metoda a ich spoločníkov existoval u našich západoslovanských predkov iba v tradovanej ústnej podobe.

Treba totiž zdôrazniť, že literárna tvorba solúnskych bratov sa rozvíjala na Veľkej Morave v nadväznosti na starší predpisový kultúrny jazyk západných Slovanov. Byzantská misia neprišla totiž do oblasti kultúrneho vákua. Už pred jej príchodom pôsobili tu vyše sto rokov viaceré christianizačné misie (talianska, grécka, bavorská) a v dôsledku ich pôsobenia využíval sa aj domáci kultúrny jazyk pri christianizácii našich predkov (i keď v skromnejšej miere ako v cyrilometodovskom období). Svedectvo o používaní západoslovanského kultúrneho jazyka už v predcyrilometodovskom období máme v základných kresťanských

modlitbách (Otčenáš, Verím), v krstnom sľube a v spovedných formulách, ktoré sa zachovali v neskorších zápisoch (napr. v druhej spovednej formule v tzv. III. Frizinskej pamiatke zapísanej medzi rokmi 972 - 1039 sa zachoval písomný záznam skráteného apoštolského Kréda spojeného s úvodnou afrenunciačnou formulou; ide o preklad zo starej hornej nemčiny). Stopy po christianizácii talianskou misiou (začiatkom 9. stor.) sú zasa v ústnej tradovanej západoslovanskej verzii Otčenáša preloženého z latinčiny, ktorá sa dostala (s istými úpravami) aj do neskorších staroslovienskych prekladov (napr. v tzv. Zografskom a Marianskom kódexe). Na tieto slovanské texty z predveľkomoravského obdobia a na predveľkomoravskú domácu kresťanskú terminológiu i na západoslovanský štylisticky diferencovaný kultúrny jazyk nadviazali aj Konštantín-Filozof a Metod vo svojej pôvodnej a prekladovej tvorbe.

Ako je známe, Konštantín už pred odchodom na Veľkú Moravu pripravil výber evanjeliových textov a čítaní na nedele a sviatky, tzv. evanjeliár. Na Veľkej Morave bratia preklady biblických textov doplnili. Napokon Metod pred svojou smrťou zredigoval celý preklad kníh Starého a Nového zákona (okrem kníh Makabejských) a text prekladu zadiktoval dvom "skoropiscom". Pri preklade Biblie vychádzali bratia z Akvilovho gréckeho prekladu Biblie z prvého storočia. Je všeobecne známe, že preklad sv. Písma je vec mimoriadne náročná tak z odborného (teologického), ako aj z jazykového hľadiska. Je to skúška lexikálnej a štylistickej vyspelosti jazyka, do ktorého sa text prekladá. No zároveň je to aj náročná previerka teologickej a filozofickej erudovanosti prekladateľov. V tzv.

cyrilometodovskom preklade sv. Písma sa odzrkadľuje výsledok citlivého zvažovania prekladových ekvivalentov, ako aj dobrá znalosť slovnej zásoby, gramatickej stavby i syntaxe slovanského jazyka. Je to preklad na vynikajúcej jazykovej úrovni. Odborníci dokonca súdia, že predčí Wulfilov gótsky preklad Biblie.

Cyrilometodovský preklad Biblie zapísaný "skoropiscami" z veľkomoravskej literárnej školy sa nezachoval v pôvodnom prototexte, ale iba v neskorších odpisoch. Stalo sa tak zásluhou žiakov sv. Metoda, ktorí boli po jeho smrti (r. 885) a po zákaze staroslovienskej liturgie vypovedaní z Veľkej Moravy. Časť učeníkov odišla na slovanský juh a východ, časť aj do Čiech a do Poľska. Ich zásluhou sa dostali staroslovienske literárne texty aj k iným Slovanom a stali sa základom neskorších krajových cirkevnoslovanských redakcií náboženskej literatúry. Najstaršie staroslovienske preklady evanjeliára sa zachovali z konca 10. stor. alebo zo začiatku 11. stor. Je to tzv. Assemániho evanjeliár písaný hlaholikou (volá sa tak podľa kustóda Vatikánskej knižnice, ktorý ho objavil; má 178 pergamenových listov a tzv. Savvina kniha je písaná cyrilikou; obsahuje neúplný evanjeliár a synaxár). Úplné štvorevanjeliá sa zachovali v Zografskom a Marianskom kódexe (sú to pamiatky z konca 10. stor. písané hlaholikou v Macedónsku).

Z veľkomoravských prekladov Starého zákona sa zachoval napríklad odpis žaltára urobený v macedónskej oblasti v 11. stor., nazývaný Sinajský žaltár (je písaný hlaholikou, má 177 listov, je uložený v kláštore sv. Kataríny na hore Sinai). Spomenuté pamiatky pomer-

ne dobre zachovávajú starobylé jazykové znaky prototextov (jerové polosamohlásky, nosovky a iné).

Pre pastoračné pôsobenie byzantskej misie bolo potrebné pripraviť aj liturgické texty. Po príchode na Veľkú Moravu ich Konštantín a Metod zostavili nielen podľa byzantského obradu, ale aj podľa západného (rímskeho) obradu.

Z cyrilometodovského prekladu byzantskej liturgie sa zachoval iba nepatrný zlomok na troch pergamenových listoch písaných hlaholikou v tzv. Euchológiu sinajskom (z konca 11. stor.). Je to tzv. služobník, obsahujúci prípravnú časť byzantskej omše a modlitby pri vyzliekaní omšového rúcha. Zachované omšové modlitby boli zložené podľa istých prozodických pravidiel (striedajú sa v nich 24-slabičné vetné celky členené na verše s 13 a 11 slabikami). Boli totiž určené na spev alebo prednes nahlas.

Vzhľadom na to, že na Veľkej Morave bola už západná forma kresťanstva v značnej miere zaužívaná, rozhodli sa Konštantín a Metod ešte pred cestou do Ríma pre západný obrad. Pritom nevychádzali z latinského omšového textu, ale z gréckeho prekladu rímskej omše sv. Gregora, t.j. z tzv. Petrovej liturgie. Túto slovanskú Petrovu liturgiu slávnostne schválil v Ríme pápež Hadrián II. (r. 868), a potom písomne pápež Ján VIII. bulou Industriae tuae (r. 880). Z cyrilometodovského obdobia zachoval sa zlomok Petrovej liturgie vo dvoch hlaholikou zapísaných pamiatkach: v Kyjevských listoch (z konca 9. alebo zo začiatku 10. stor.) a vo Viedenských hlaholských listoch (v prepise urobenom v chorvátskej oblasti v 11. - 12. stor.). Kyjev-

ské listy nie sú len majstrovský preklad, ale je to dielo, v ktorom sa prejavuje silná osobnosť prekladateľa v tom, že zámerne porušuje ustálené formy originálu prvkami byzantského pôvodu. Za pôvodcu Kyjevských listov sa donedávna pokladal Konštantín (Vajo 1948, Vašica 1966), novšie sa vzhľadom na panónsko-moravsko-nitrianske jazykové znaky pamiatky vyslovila téza, že jej autorom by mohol byť aj Gorazd, resp. predpokladá sa spolupráca Gorazda s Metodom (Ondruš, 1983).

Z prekladovej kázňovej literatúry sa zachoval iba Metodov preklad Epifaniovej homílie (je zaznačený v hlaholskej pamiatke Glagolita Clozianus z 11. stor.). Je to preklad z gréčtiny na vysokej umeleckej úrovni.

Literárnu aktivitu solúnskych bratov reprezentuje síce predovšetkým prekladová (najmä náboženská) literatúra, no v istom rozsahu aj tvorba pôvodná odzrkadľujúca ich seriózny postoj k prekladu sv. Písma a ich hlboký duchovný profil.

Odborný, dôkladne premyslený a filologicky citlivý prístup Konštantína k prekladom biblických textov dokumentuje aj fragment Rozpravy o prekladaní (tak ju r. 1980 konvenčne nazval E. Pauliny), ktorý sa zachoval v tzv. Hilferdingovom macedónskom cyrilickom liste (pochádza z 11. - 12. stor.). Je to Konštantínov pôvodne po grécky napísaný traktát o prekladateľských postupoch používaných pri preklade biblických textov do slovanského jazyka, ktorý bol neskôr preložený do staroslovienčiny. Konštantín v ňom proklamuje a zdôvodňuje tézu, že preklad má vystihnúť význam a vnútorný zmysel originálu. Táto prekladateľská požiadavka sa tam vyslovuje takto (citujeme ju v slovenskom pre-

klade): "Preto tam, kde sa gréčtina a slovančina zhodovali, použili sme ten istý výraz za slovo, ale tam, kde výraz bol dlhší, alebo strácal zmysel, potom sme sa držali zmyslu a vyjadrovali sme sa iným slovom. Lebo nemôže sa vždy rovnako vyjadrovať grécky jazyk, keď sa prekladá do iného jazyka, a v každom jazyku, keď je prekladaný, sa často stáva, že slovo, ktoré je v jednom jazyku krásne, v druhom nie je, a čo v jednom je strašné, nie je v druhom, čo v jednom značí vec hlavnú, to nie je v druhom. A meno mužské v druhom jazyku je ženské, ako grécke potamos, aster, ale slovensky ženské: řěka, zvězda." Z citovaného úryvku sú zjavné základné prekladateľské postupy solúnskych bratov.

Keďže pre christianizačné ciele a pre výchovu kňazského dorastu vo veľkomoravskom učilišti mal dominantný význam práve preklad sv. Písma, sám Konštantín-Filozof mu pripisoval osobitnú dôležitosť. Svedčí o tom aj jeho básnická skladba Proglas7 svętu evangeliu (predslov k svätému evanjeliu), ktorá obsahuje výrečnú obhajobu šírenia Božieho slova v reči zrozumiteľnej ľudu a patetickú oslavu slovanského prekladu sv. Písma. Osobitný dôraz sa v nej kladie na význam vzdelanosti pre najširšie vrstvy. Konštantínov Proglas je prvá básnická skladba pochádzajúca z veľkomoravského obdobia (jej text, odpis, sa však zachoval až z 13. stor. v srbskej redakcii v rukopise štvorevanjelia Chilandarského a zo 16. stor. v ruskej redakcii v zborníku Trojickej Sergijevovej lavry). Konštantínov Proglas je 110-veršová astrofická báseň s dvanásťslabičným veršom (v odpisoch sú výnimočne aj jedenásťslabičné a trinásťslabičné verše). Štýl básne je obrazný, po-

pretkávaný citátmi a parafrázami biblických textov. Trópy a figúry sa v nej neraz efektne kombinujú.

Celý text Proglasu v staroslovienčine (v prepise latinkou) i jeho preklad do slovenčiny prebásnený V. Turčánym, uverejnil E. Pauliny v monografii Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy (Bratislava, Tatran 1964, str. 127 - 132).

Proglas je jedinou Konštantínovou básňou zloženou v staroslovienčine. Autor Života Konštantína však podáva viaceré svedectvá o Konštantínovej tvorbe a reprodukuje ju v staroslovienskom znení. Do rozprávaní o Živote Konštantína sú zaradené tieto Konštantínove práce: Pochvala na sv. Gregora Naziánskeho, Dišputa o pravej viere a Modlitba pred smrťou. Prvá z nich je krátka veršovaná skladba, ktorú napísal Konštantín ešte vo svojej mladosti, pravdepodobne po grécky. Neskôr ju on alebo autor jeho Života preložil do staroslovienčiny. Je to básnická skladba so 17-slabičnými a 16-slabičnými veršami s cenzúrou po siedmej alebo piatej slabike. Uvádzame jej starosloviensky text v rekonštrukcii N. Trubeckého a v preklade E. Paulinyho (z jeho cit. d., str. 134).

Ďalšia pôvodná Konštantínova práca, Dišputa o pravej viere, bola pôvodne tiež napísaná po grécky. Konštantínov životopisec o nej píše, že brat Metod ju preložil a rozčlenil do ôsmich kapitol. Táto dišputa medzi Židmi a Mohamedánmi svedčí o Konštantínovom vysokom vzdelaní v rétorike, v dialektike a v teológii.

A napokon tretia, pisateľom Života Konštantína spomínaná práca Konštantínova, zakomponovaná do sledu Konštantínovho života ako Modlitba pred smrťou (ktorá

však pravdepodobne vznikla skôr ako pred smrťou), je vlastne hlboko citová modlitba kňaza za veriacich. Podobne ako v kánone na počesť sv. Dimitra Solúnskeho v nej Konštantín vyslovuje prosbu o ochranu pred pohanskou zlobou a trojjazyčníkmi, zástancami názoru, že Boha možno chváliť iba troma jazykmi: po hebrejsky, grécky a latinsky. Uvedieme z nej tu v preklade aspoň krátky úryvok:

"Hospodine, Bože môj ... vyslyš moju modlitbu a verné ti stádo zachovaj ... zbav ich bezbožnej a pohanskej zloby ... zahub trojjazyčný blud ... a všetkých v jednomyseľnosti zhromaždi."

Ozvena na dišputy s trojjazyčníkmi je aj v už spomenutom Kánone na počesť sv. Dimitra Solúnskeho, ktorý vznikol asi v r. 864 - 867 na Veľkej Morave, teda v období, keď Konštantín a Metod viedli dišputy s trojjazyčníkmi. Autorstvo tejto hymnickej oslavy sv. Dimitra, patróna mesta Solúna, rozvedenej v deviatich spevoch, sa zvyčajne pripisovalo obom solúnskym bratom, novšia však iba jednému z nich, a to vzhľadom na jej básnický, rétorický štýl Konštantínovi (Pauliny, Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy, 1964, s. 137), alebo na základe údaja o Živote Metodovom v XV. kapitole Metodovi. Text piesne sa zachoval vo viacerých cyrilských rukopisoch ruskej alebo bulharskej proveniencie z 11. - 14. stor.

Na margo Konštantínovej pôvodnej tvorby treba ešte pripomenúť spisy, ktoré napísal počas svojej misie u Kazarov (r. 860) po nájdení pozostatkov mučeníka sv. Klimenta, prvého Petrovho následníka na pápežskom stolci. O nájdení Klimentových pozostatkov

a na oslavu sv. Klimenta napísal Konštantín po grécky tri spisy: 1. krátku historickú správu o nájdení Klimentových pozostatkov (grécka pôvodina sa nezachovala, jej odraz však možno predpokladať v časti tzv. Rímskej legendy, ktorá je latinským prekladom gréckej pôvodiny); 2. reč o prenesení ostatkov sv. Klimenta (zachovala sa pod názvom Slovo na prenesenija moštem preslavnogo Klimenta istoričeskuju imušte besědu, t.j. Reč o prenesení ostatkov preslávneho Klimenta, obsahujúca historické rozprávanie, alebo aj pod názvom Chersonská legenda, ktorá sa zachovala v cirkevnoslovanskej redakcii zo 16. stor. v tzv. Trojickom rukopise uloženom v Moskve); 3. oslavný chválospev (jeho pôvodný text je neznámy).

Podobne ako pri Kánone na počesť sv. Dimitra Solúnskeho nie je jednotný názor ani na pôvodcu ďalšej pamiatky veľkomoravskej proveniencie zachovanej v latinkou písanej tzv. II. Prizinskej pamiatke (z r. 1022 - 1039). Je ňou kázňová úvaha zv. Napomenutie k pokániu, ktorej variant sa po Metodovej smrti dostal aj do Slovinska a tam ho nejaký Nemec (asi na slovanský diktát) zapísal do latinského kódexu. Za autora tejto homílie jedni pokladajú Metoda, iní Konštantína (vzhľadom na poukaz na "děda" Adama, ktorý je aj v Konštantínovej dišpute o pravej viere; porov. E. Pauliny, c. d., s. 178).

Za dielo arcibiskupa Metod (resp. za dielo, ktoré vzniklo v jeho literárnej škole) sa v súčasnosti pokladá pôvodná (bez gréckej predlohy napísaná) homília nazvaná Napomenutie k vladárom, ktorá je pripojená na koniec Chrizostomovej homílie v hlaholskej pamiatke

zvanej Glagolita Clozianus (z 11. stor.). Na Metodovo autorstvo Napomenutia k vladárom poukazuje najmä nadväzovanie tohto textu v obsahu i v jazyku na Zakon7 sqdnyj ljidem, ktorý Metod preložil z gréčtiny (je to preklad byzantského zákonníka Eklogy zostaveného r. 740) a čiastočne pozmenil podľa západného práva (napr. nahradením prísnych trestov byzantskej Eklogy kajúcnickym pôstom). Za veľkomoravský pôvod tohto civilného zákonníka (pokladaného v minulosti aj za pamiatku bulharskej, či bulharsko-macedónskej proveniencie) sa prihovára fakt, že Rastislavovi poslovia žiadali v Carihrade "mqž6, iže ny ispravit7 v6sjakǫ prav6dǫ" (t.j. muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť), teda odborníka v civilnom i cirkevnom práve. A práve takým mužom bol právnicky erudovaný Metod. Na veľkomoravskú provenienciu tejto pamiatky, zachovanú v ruskom odpise z 13. stor. a v neskorších odpisoch (napr. vo Varsonofijevskom a Rumjancevskom rukopise), poukazujú viaceré terminologické zhody medzi týmto rukopisom a Napomenutím k vladárom, napr. tęže "spor", ispytanije "vyšetrovanie", klevet7nik7 "žalobca", sluch7 "výpoveď svedka" a i.

Napokon treba ešte dodať, že najnovšie prevláda názor, že Metod je pôvodcom aj prekladu tzv. Nomokánonu, t.j. zbierky cirkevných ustanovení (gréckeho nomokánonu Jána Scholastika, + 576), ktorého najstarší odpis sa zachoval v Usťuzskej kormčej knihe z 13. stor.

Posledné tri spomenuté Metodove práce sú cenným svedectvom toho, že staroslovienčina sa na Veľkej Morave uplatňovala nielen v oblasti náboženskej, ale aj v právnej a administratívnej.

Ako vidieť z naznačeného náčrtu, literárna (prekladová i pôvodná) tvorba solúnskych bratov sa vyznačovala nielen obdivuhodným rozsahom, ale aj vysokou umeleckou a jazykovou úrovňou. Táto literatúra predstavuje základný kameň nášho i slovanského písomníctva. Veď z veľkomoravského cyrilometodovského koreňa rozrástla sa v mohutný košatý strom aj literatúra iných slovanských národov, a to najmä v krajových cirkevnoslovanských redakciách.

LITERATÚRA

L a c k o , M.: Sv. Cyril a Metod. Rím, Slovenské vydavateľstvo sv. Cyrila a Metoda 1969, 222 s.

P a u l i n y , E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy, 1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavatelstvo krásnej literatúry 1964, 248 s.

R a t k o š , P.: Slovensko v dobe veľkomoravskej, 2. vyd. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1990, 212 s.

S t a n i s l a v , J.: Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši, 1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1945, 91 s. + Prílohy.

Veľkomoravské legendy a povesti. Zostavil, preložil a poznámky napísal E. Paulíny, 1. vyd. Bratislava, Tatran 1977.

Zložené predložky v spisovnej slovenčine a ich ekvivalenty v slovanských jazykoch

Emil Horák, FF UKo, Bratislava

0. V slavistike sa všeobecne prijíma téza, že v slovenčine - ako západoslovanskom jazyku - sa vyskytuje viacero lexikálnych a gramatických javov, ktoré korešpondujú s lexikálnymi a gramatickými javmi východoslovanských alebo južnoslovanských jazykov (Kopečný, 1981; Lekov, 1968). J. Stanislav vo svojich Dejinách slovenského jazyka (1967) upozorňuje na mnohé takéto paralely. O tzv. juhoslavizmoch v slovenčine jestvuje už bohatá literatúra (Krajčovič, 1988). Menej systematickej pozornosti sa však doteraz venovalo tým jazykovým javom, ktoré sú pre slovenský jazyk špecifické vo vzťahu ku všetkým ostatným slovanským jazykom. Medzi takéto gramatické javy patria aj zložené (podvojné a potrojné) predložky typu: PONAD, SPONAD v spisovnej slovenčine. V tomto príspevku budeme venovať pozornosť systému takýchto predložiek v spisovnej slovenčine a ich ekvivalentom v ostatných slovanských jazykoch a najmä v spisovnej češtine.

1. Inventár zložených predložiek v spisovnej slovenčine. Zložené predložky uvedeného typu v spisovnej

slovenčine sa členia na podvojné: PONAD, POPOD, POPRED, POZA, POMEDZI a POPRI a potrojné: SPONAD, SPOPOD, SPOPRED, SPOZA, SPOMEDZI a SPOPRI. Podvojné predložky vznikli spojením predložky PO s poziČnými primárnymi predložkami NAD, POD, PRED, ZA, MEDZI a PRI. Potrojné predložky vznikali spájaním kontaktovej predložky Z s podvojnými predložkami: Z + PONAD > ZPONAD (vo výslovnosti i v pravopise SPONAD) a pod.

Väčšina podvojných predložiek sa v slovenčine spája s akuzatívom. Iba predložka POPRI sa spája s lokálom. Všetky potrojné predložky v slovenčine sa spájajú s genitívom. K uvedeným podvojným a potrojným predložkám sa pripájajú aj sekundárne podvojné a potrojné predložky odvodzované od sekundárnych predložiek. Sú to: POMIMO, POVEDĽA, PONIŽE, POVYŠE, POZDĺŽ, POKRAJ, POZDOLA a POZHORA. Všetky sa spájajú s genitívom. Podvojné a potrojné predložky majú v slovenčine relatívne vysokú frekvenciu. Osobitne produktívna je v slovenčine predložka POPRI.

2. Fungovanie systému zložených predložiek v slovenčine. Všetky uvedené podvojné a potrojné predložky fungujú v spisovnej slovenčine ako subsystém predložiek v korešpondencii s predložkovým systémom primárnych a sekundárnych predložiek, od ktorých sú odvodené. Ich konkrétne fungovanie v slovenskej reči budeme v tomto príspevku ilustrovať dokladmi z textov Slovenských rozprávok Pavla Dobšinského (1962; ďalej: SR).

Podvojné predložky: Janík plesol bičom ponad šesť bujných žrebcov a tie sa schytili ako tátoše. Keď ponad vodu leteli, nachýlila sa Anička von z koča, aby sa aspoň raz podívala na vodné paničky. (SR

216). Tam v komíne tie odvisli, tam v hustom dyme údia sa azda dosiaľ, ak neodpadli. Ale nikto nezaplakal nad nimi, iba ak vrany ponad ne tu i tu zakvákali. (SR 218). Zlatá panička aj Janko vysadli, a keď popod oblok leteli, zavolal: "Baba, baba, stará baba, nesiem ti preč tú paničku". (SR 53). Ej, veď vari sa neprepadol, ani krídla nemal, žeby bol uletel?" Pozerali popod stôl, všade; ale pohára len nebolo a nebolo. (SR 231). "Ach, veď som ju ja videla tiež, keď popred nás šla, práve som bola na tej slivke pred domom, chcela som vám k obedu zopár striasť,", odpovie jej pastorkyňa. (SR 209). Sedí chvíľku a obzerá sa dookola; tu mu do očí padne veľká hromada naváľaného skáľa, a keď sa lepšie rozhľadel, videlo sa mu, že sa pomedzi to skáľa ako dáky vchod ukazuje. (SR 117). Na tretí deň išla do tej záhrady a prechodila sa pomedzi tie krásne ruže. Len tu raz zahrmí a pred ňou stojí ozrutné medvedisko. (SR 158). Sluhovia šli do čriedy a jedenásti si vybrali čo najkrajšie, ale ten najmladší len chodil pomedzi tie kone. (SR 47). Vtom zahrmí pomedzi ľudstvo čierny koč a pri Zlatovláske zastane. (SR 175). Sotva odpovedal, kde sa vezme, tu sa vezme, beží proti nim malé chlapča s kantárom v hrsti. Keď popri koni prebiehalo, zaštrkotalo tým kantárom. (SR 28). Za to by som sa chcel tebe odslúžiť. Vieš čo? Choď napravo popri samom múre. Tam nájdeš jednu skalu von trčať. (SR 10).

Potrojné predložky: Tak ona vzala sponad dverí medený prútik, šibla ním zámok a ten sa im hneď premenil na krásne jabĺčko so všetkým bohatstvom, čo v ňom bolo. (SR 148). Nuž tu ona vzala sponad dvier strieborný prútik, pošibla ním zámok a ten sa hneď so všetkým na strieborné jabĺčka premenil. (SR 149).

Tá sa nemeškala prihotoviť. Vzala slatý prútik sponad dvier, udrela ním zámok a ten sa hneď na zlaté jablko premenil. (SR 150). Potom ešte tú tretiu obidvaja doriadili a spopod jazyka vyňali zlatú hviezdu. Tak už jedno mali v rukách a naradovaní stúpali ďalej. (SR 70). Po chvíli sa stane hurt pod mostom a spopod neho vyskočí na tátošovi trojhlavý šarkan a na pravom pleci mu sedel sokol. (SR 70). "Tu som ti" vyskočil Lomidrevo spoza dvier, "čo chceš so mnou?" a bystro sa mu podíval do očí. (SR 148). Tu bosorka beží do konice, vzala korbáč spoza dverí a ako paripy radom pošibala, stálo tu hneď dvanásť dievok. (SR 48). Janko všetko navlas spravil. Kľúče spoza pása pomaličky vytiahol, meč polámal a po dvore rozmetal, izbu otvoril, klietku s kačkou schytil a doniesol k tátošovi. (SR 52). Ako len budeš môcť, pomaličky vytiahni spomedzi zubov kľúče, meč polámeš na kusy a oblokom vyhodíš. (SR 53). Tým paničkám boli mená: najstaršej Láskykvet, strednej Vnocipekná a najmladšej Fineta - a tá bola spomedzi nich najkrajšia. (SR 21).

3. Významové ekvivalenty slovenských zložených predložiek v ostatných slovanských jazykoch. Keď sledujeme paralelné prekladové texty zo slovenčiny do ostatných slovanských jazykov, zisťujeme, že významovými ekvivalentmi slovenských podvojných a potrojných predložiek vo väčšine prípadov sú základné primárne predložky NAD, POD, PRED, ZA a MEDZI (v príslušnej podobe) a odvodené podvojné predložky v spojení s predložkou Z, resp. IZ. Napr.: sch.: IZNAD, ISPOD; sl.: IZPOD, IZPRED; b.: IZPOD, IZZAD; r.: IZ-POD, IZ-ZA; br.: Z-NAD, Z-PAD; u.: IZ-ZA, IZ-PID; p.: ZNAD, SPRZED; č.: ZNAD, ZPŘED a podobne. Významovým ekvivalentom

slovenskej podvojnej predložky POPRI a potrojnej predložky SPOPRI sú v ostatných slovanských jazykoch poväčšine sekundárne predložky. Podvojné predložky s predložkou PO sa zo slovanských jazykov v obmedzenom rozsahu vyskytujú iba v bieloruštine, ukrajinčine a poľštine. Napr. br.: PANAD, PAZA, PAMIŽ; u.: PONAD, POPID, POPERED; p.: PONAD, POZA, POMIEDZY a podobne. V súhrne dostávame takýto celkový obraz o prekladoch podvojných a potrojných predložiek zo slovenčiny do ostatných slovanských jazykov:

PONAD + A - sl.: NAD; sch.: NAD, IZNAD; m.: NAD; b.: NAD; m.: NAD; r.: NAD; u.: NAD, PONAD; br.: NAD, PANAD; p.: NAD, PONAD; č.: NAD; ls.: NAD.

POPOD + A - sl.: POD; sch.: POD, ISPOD; m. POD; b.: POD; br.: PAD, PAPAD; u.: PID, POPID; r.: POD; p.: POD, POPOD; ls.: POD; č.: POD.

POPRED + A - sl.: PRED; sch.: PRED, ISPRED; m.: PRED, b.: PRED; br.: PERAD, PAPERAD(U); u.: PERED, POPERED; r. PERED; p.: PRZED, POPRZED; ls.: PRED; č.: PŘED.

POZA + A - sl. ZA; sch. ZA, IZA; m.: ZAD; b.: ZAD; br.: ZA, PAZA; u.: ZA; r.:ZA; ls.: ZA, p.: ZA, POZA; č.: ZA.

POMEDZI + A - sl. MED; sch. MEĐU, IZMEĐU; m.: MEĆU, POMEĆU; b.: MEŽDU, POMEŽDU; br.: MIŽ, PAMIŽ; u.: MIŽ, POMIŽ; r.: MEŽDU; p.: MIĘDZI, POMIĘDZI; ls.: MJEZ; č.: MEZI.

POPRI + L - sl.: OB, VDOLŽ; sch.: PORED, DUŽ, UZ; m.: POKRAJ; b.: POKRAJ, NARED, KRAJ; br.: PRI, KAĽA, UZDOŬŽ; u.: BIĽA, POPEREK, KOLO; r.: VDOĽ, VOZLE,

OKOLO; p.: VDLUŽ, KOLO, PRZY; ls.: PODLU; č. PODLE, VEDLE, OKOLO, PŘI.

SPONAD + G - sl.: ZGORE; sch.: IZNAD; m.: OD NAD; b.: OT, NAD; br.: Z-NAD, SPANAD; u.: (I)Z-NAD, SPONAD; r.: S; ls.: Z; p.: ZNAD, SPONAD; č.: ZNAD.

SPOPOD + A - sl.: sl.: IZPOD; sch.: ISPOD; m.: OD POD; b.: IZPOD; br.: Z-PAD; u.: IZ-PID; r. IZ-POD; p.: POD, ZESPODY; č.: ZPOD;

SPOPRED + A - sl.: IZPRED; sch.: ISPRED; m.: OD PRED; b.: PRED, OT PRED; r.: PERED; br.: Z PERED; u.: (I)Z-PERED; r.: PERED; p.: SPRZED; ls.: PŘED; č.: ZPŘED.

SPOZA + A - sl.: IZZA; sch. IZA; m.: OD ZAD; b.: IZZAD, OT ZAD, OTKĂM; br.: Z-ZA, SPAZA; u.: (I)Z-ZA, POZA; ls.: Z; p.: ZZA, SPOZA; č.: ZA.

SPOMEDZI + G - IZMED sl.; sch.: IZMEĐU; m. IZMEĆU, OD; b. IZMEŽDU, OT; br. Z-PAMIŽ; u.: (S)-POMIŽ; r.: MEŽDU; ls.: ZESRJEDŹ; p.: SPOMIĘDZY, SPÓŚRÓD; č.: Z, ZE STŘEDU.

SPOPRI + G - sl.: OD; sch.: OD; m.: OD; b.: OT; br.: AD; u.: OD; r.: OT; p.: OD, SPRZED; ls.: OD; č.: OD.

Podvojné predložky v bieloruštine, ukrajinčine a poľštine sa na rozdiel od slovenčiny spájajú s inštrumentálom. Potrojné predložky sa spájajú s genitívom.

3.1 V južnoslovanských jazykoch, ako to vyplýva z naznačeného súhrnu ekvivalentov, sa zložené predložky s komponentom PO nenachádzajú. V macedónčine a bul-

harčine sú isté náznaky tvorby takýchto predložiek, avšak sú obmedzené iba na predložky POMEĞU v macedónčine a POMEŽDU v bulharčine. Významovo sú synonymné so základnými predložkami MEĞU a MEŽDU, avšak uvedené podvojné predložky majú veľmi nízku frekvenciu.

3.2 Z východoslovanských jazykov sa podvojné a potrojné predložky skúmaného typu vôbec nenachodia v ruštine. V obmedzenom rozsahu sa vyskytujú v bieloruštine a ukrajinčine, avšak iba pri niektorých predložkách.

3.3 Zo západoslovanských jazykov zložené predložky s komponentom PO vôbec nejestvujú v lužickej srbčine a češtine. Nachodia sa v nárečiach poľského jazyka, odkiaľ sa dostávajú v obmedzenom rozsahu do spisovnej poľštiny.

Na základe výskytu zložených predložiek typu PONAD, SPONAD v slovanských jazykoch v porovnaní so slovenčinou môžeme konštatovať, že ohniskom vzniku týchto predložiek bolo slovenské jazykové územie, konkrétne najmä stredoslovenské nárečia a odtiaľto sa dostávajú aj do spisovnej slovenčiny. Ak vezmeme západoslovanské a východoslovanské jazyky ako celok v protiklade s južnoslovanskými jazykmi, potom môžeme konštatovať, že zložené (podvojné a potrojné) predložky sú jazykový jav severoslovanský s ohniskom v stredoslovenských nárečiach. Intenzita tohto javu slabne priestorovo na západ (siaha do moravských a sliezskych nárečí), sever (zasahuje poľské nárečia) i na východ (presahuje do bieloruských a ukrajinských nárečí). Nárečový výskyt tohto javu sa primerane odráža aj v spisovných jazykoch (poľštine, bieloruštine a ukrajinči-

ne). Nárečová izoglosa tohto jazykového javu sa teda primerane zhoduje s jeho výskytom aj v súčasných spisovných troch jazykoch.

4. Význam zložených (podvojných a potrojných) predložiek. Nad významom slovenských zložených predložiek sa zamýšľal K. Suchý už v roku 1924 (Suchý, 1924). Podľa K. Suchého predložka PO v zložených predložkách PONAD, POPOD a iných nie je predložka, ale predpona. A táto predpona podľa neho značí "zmierenie, menšiu mieru toho, čo znamenal výraz, s ktorým sa spájala, t.j. menšiu mieru priestorového určenia." PONAD = "trochu nad", POPOD = "trochu pod", POZA = "trochu za" a podobne. Predložke PO vo funkcii predpony takto pripisoval deminutívny význam (s. 10). S takýmto výkladom K. Suchého nesúhlasil O. Hujer (1925) a vysvetľuje význam zložených predložiek ako "prosté spojenia dvoch predložiek na vyjadrenie dvojakého priestorového vzťahu" v zmysle: ponad = "hore, pozdĺž niečoho", popred = "vpredu, pozdĺž niečoho (s. 180 n.). Vzťahom podvojných predložiek k primárnym predložkám sa zapodieval M. Urbančok (1959), podľa ktorého základným rozdielom medzi podvojnými predložkami a primárnymi predložkami je ten, že primárne (NAD, POD, PRED, ZA, MEDZI) vyjadrujú cieľ (na otázku kde?), zatiaľ čo podvojné predložky vyjadrujú smer (na otázku kade? kadiaľ?). Podľa F. Miku vnáša špecifický význam do podvojných predložiek predložka PO významom dynamickosti. Podvojné predložky tak podľa F. Miku vyjadrujú "paralelný pohyb, pri ktorom sa základná lokačná relácia nemení" (s. 159). Napokon podľa J. Stanislava "významová stránka zložených predložiek nie je vysvetlená" (1967, s. 702). Ak významová strán-

ka zložených predložiek nie je vysvetlená, bude to pravdepodobne preto, že sa doteraz neskúmala genéza týchto predložiek, a to s prihliadnutím na genézu štruktúry predložkového systému slovenčiny. Okrem toho doteraz chýbala konfrontácia slovenských podvojných a potrojných predložiek s ostatnými slovanskými jazykmi ako jazykmi geneticky príbuznými.

4.1 Genéza podvojných a potrojných predložiek v slovenčine. Ak vychádzame zo skutočnosti, že v praslovančine zložené predložky neboli, keďže nie sú zaznamenané v staroslovienskom jazyku, potom treba predpokladať, že tieto predložky vznikali až v samostatnom vývine slovanských jazykov. Prvý zápis podvojnej predložky podľa J. Stanislava nachodíme v slovenčine v roku 1580. Je to zápis sekundárnej podvojnej predložky POMIMO. Zápisy ďalších podvojných a potrojných predložiek pochádzajú zo začiatku 17. storočia. Pravda, treba predpokladať, že proces vzniku podvojných predložiek sa v slovenčine začal už oveľa skôr, keďže v slovenských ľudových rozprávkach už fungujú ako subsystém a sú značne frekventované.

Treba predpokladať, že podvojné a potrojné predložky uvedeného typu v slovenčine vznikali až po tom, čo predložka PO s akuzatívom vystriedala predložku Do s genitívom, teda keď predložka PO + A vyjadrovala "zaujímanie blízkostnej pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$" (Horák, 1989, s. 172). Týmto predložka PO okrem príznaku dynamickosti (Miko, 1959, s. 159) vniesla do spojení PO + (PONAD, POPOD, POPRED, POZA a POMEDZI) aj význam blízkosti, blízkostnej pozície. Pôvodne by tieto predložky označovali pohyb objektu$_1$

v blízkosti objektu$_2$. Dynamickosť a blízkosť vytvárali sému "blízkostného paralelného pohybu objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$. Z takéhoto pohľadu na význam podvojných a potrojných predložiek, teda z pohľadu ich genézy vychodí, že doterajšie interpretácie ich významu sa v podstate nevylučujú. Skôr sa doplňujú. Prirodzene, sotva možno s K. Suchým hodnotiť predložku PO v týchto predložkách ako predponu, avšak jeho interpretácia, že táto predložka (podľa neho predpona) vyjadruje "zmiernenie, menšiu mieru toho, čo znamenal výraz, s ktorým sa spájala", t.j. "ponad = trochu nad" a podobne mohla vyplynúť práve zo zisteného významu "blízkostnej pozície" objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$, teda toho významu, ktorý predložka PO "prebrala" namiesto predložky DO (s genitívom). V tomto zmysle platí aj konštatácia O. Hujera, že podvojné predložky vyjadrujú "dvojaký priestorový vzťah" v zmysle: ponad = "hore, pozdĺž niečoho" a podobne. F. Miko takto určený význam viac-menej už iba spresnil upozornením na význam dynamickosti, ktorého nositeľom je predložka PO. Platí aj rozlíšenie významu podvojných a základných predložiek M. Urbančoka v zmysle otázok kam? (jednoduché poziční predložky) a kade? kadiaľ? (podvojné predložky).

Na základe doterajších hodnotení významu podvojných, resp. potrojných predložiek v slovenčine, ako aj na základe pokusu o odkrytie genézy tohto významu zo štruktúry predložkového systému slovenčiny mohli by sme význam podvojných a potrojných predložiek formulovať takto: podvojné, resp. potrojné predložky v slovenčine vyjadrujú pohyb objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ tak, že ide o pohyb blízkostný, sekundárne pa-

ralelný. Podvojné a potrojné predložky sa v celostnom systéme predložiek slovenčiny javia ako príznakové členy opozície k jednoduchým poziČným predložkám, ktoré sú nepríznakovými členmi týchto protikladov.

5. Keďže v slovanských spisovných jazykoch, ako sme ukázali, podvojné, resp. potrojné predložky sú zriedkavé, pri hodnotení prekladových ekvivalentov v paralelných textoch slovenských podvojných a potrojných predložiek možno taktiež postupovať tak, že slovenské podvojné a potrojné predložky hodnotíme ako príznakové členy protikladu k základným poziČným predložkám v slovanských jazykoch. V nich sa javia ako nepríznakové členy týchto protikladov. Takýto prístup nám umožní ďalej spresňovať význam týchto špecifických slovenských (podvojných a potrojných) zložených predložiek, keďže opozičným príznakom je práve séma, ktorej nositeľom je práve predložka PO. Ďalej sa v tomto príspevku obmedzíme na porovnanie prekladových textov v slovenčine a češtine, ktorá je neraz kontaktovým jazykom pri osvojovaní si slovenčiny.

6. Ako sme uviedli (3.3), slovenským podvojným predložkám zodpovedajú v češtine jednoduché primárne predložky NAD, POD, PŘED, ZA, MEZI a PŘI a potrojným predložkám podvojné predložky ZNAD, ZPOD, ZPŘED a sekundárne zložené predložky. Napríklad:

1. Prebrnkol im ponad hlavy k druhým dverám a tam zas prešmykol cez kľúčovú dierku. (SR 118) - Přebzikl jim nad hlavami k druhým dveřím a tam se zas prosmykl klíčovou dírkou. (SP 106).
2. Ako to rážďa začal lámať, tu sa spopod neho vytiahol veľký had a plazil sa chytro k jednej rozpuknutej

skale a tam sa skryl. (SR 78). - Když začal to roští lámat, vylezl zpod něho veliký had a plazil se rychle k puklé skále a skryl se tam. (SP 43).
3. "Popod oblok Dunaj tečie, nachýľ sa a pi!" (SR 66) - "Pod oknem teče Dunaj, nakloň se a pij!" (SP 81).
4. Chcel dolu zísť, ale pre dlhý nos nemohol. Potom ho len predsa vystrčil dohora a tak sa pomedzi konáre pospúšťal na zem. (SR 10). Pak si ho přece jen nějak vystrčil vzhůru a tak se mezi větvemi spustil na zem. (SP 9).
5. Kým sa tá hrabala spopod tej hrušky, bola dievčina už pri samom psíkovi. (SR 128). - Zatímco se dobývala zpod té hrušky, doběhla dívčina k psíkovi. (SP 114).
6. Raz už potom došiel milý muž, a len čo dvere otváral, už volala spoza tej pece: "Mužíček môj, dajže mi tú sukňu." (SR 220). - Konečně přišel milý muž, a sotváže otevřel dveře, volala žena za pecí: "Mužíčku, dej mi rychle tu sukni!". (SP 203).

V uvedených dokladoch sa slovenské podvojné a potrojné predložky prekladajú jednoduchými primárnymi predložkami. Kladieme si otázku, či tieto predložky sú pravým významovým ekvivalentom podvojných predložiek. Nazdávame sa, že nie sú. V českých dokladoch chýba práve význam, ktorý do podvojných, resp. potrojných predložiek vnáša predložka PO "paralelný, resp. blízkostný pohyb". V českých ekvivalentoch sa nerozlišuje ani rozlíšenie smerovania a miesta: kde? - kade? skadiaľ? Napr. v poslednej vete v slovenskom originálí sa hovorí skadiaľ volala žena (volala spoza pece), zatiaľ čo v českom preklade sa hovorí, kde volala žena (volala za pecí).

V porovnaní slovenských konštrukcií s podvojnými predložkami s českými primárnymi predložkami sa črtá séma "postupnosti" deja, nositeľom tejto sémy je opäť predložka PO. Mohol by sa tu takto prejavovať distributívny význam predložky PO. Napr.: hrabala sa spopod hrušky (= postupne) a podobne.

Dôkazom toho, že jednoduché poziční predložky v češtine nie sú adekvátnym ekvivalentom slovenských podvojných a potrojných predložiek, je skutočnosť, že prekladateľ si pri prekladaní týchto predložiek do češtiny často pomáha prostriedkami kontextu, a to buď lexikálnymi prostriedkami, gramatickými prostriedkami alebo tieto podvojné a potrojné predložky prekladá celkom inými predložkami. Lexikálnymi prostriedkami si prekladateľ často pomáha v takýchto prípadoch: Bohzná, aký by mu bola bývala hodina, keby kačky neboli leteli ponad jeho domček. (SR 199). Bohvíjak by to s ním bylo dopadlo, kdyby byli kachny neletěli zrovna nad jeho chaloupkou. (SP 126). Vo chvíli preletel ponad kraje a ani sám nevedel, iba keď naraz zastal pred bránou Čierneho mora. (SR 139). V okamžení přeletěl nad celými kraji, a ani sám nevěděl jak, stál před branou Černého města. (SP 139). V prvom doklade sa dej bližšie determinuje príslovkou "zrovna" (= práve; skoro, takmer, bezmála, priam), ktorá tu do istej miery supluje sému "blízkostnej pozície" predložky PO v rámci podvojnej predložky PONAD. V druhom doklade adjektívom celými sa supluje séma "postupnosti" deja, ktorú svojou sémantikou implicitne vyjadrujú podvojné predložky. Sému "postupnosti" deja prekladateľ naznačuje aj gramatickými prostriedkami, napr. iným vidom alebo pádom v preklade oproti originálu. Porov.: Potom

pribehla k obloku, že chlapca vyhodí do vody. Ale popod oblok práve preletel havran. (SR 44). - Pak běžela k oknu, že chlapce vyhodí do vody. Ale pod oknem právě letěl havran. (SP 40). Cesty, chodníka nebolo, len pomedzi chrasť za divou zverou sa ťahali. (SR 190). - Cesty, pěšinky nebylo; vláčeli jen chrástím ve stopách divoké zvěře. (SP 156). Sému "blízkostnej pozície" podvojných predložiek prekladateľ rieši niekedy voľným prekladom. Napr.: Ale to ti hovorím, ak by si sa mi na takto rok v tú noc chcela dakde skryť, a čo by si popod holé nebo lietala, nájdem ťa a krk ti vykrútim. (SR 132) - Ale to tě povidám, dyby ses mi chtěla někde vode dneška za rok v tudle noc skrejt a dybys třeba až k samýmu nebi uletěla, nájdu tě a zakroutím ti krk. (SP 180). O zreteľnej potrebe vyjadriť sému "blízkostnej pozície" svedčia prekladové ekvivalenty s predložkou K v českom preklade. Napr.: Ale on sa naveľa obzeral, len popchol svojho tátoša, vyskočil popod samý oblok a schytil medené pero (SR 83). - Ale on se příliš neohlížel, jen pobídl svého tátoše, vyskočil až k oknu a sebral tu měděnou kytičku. (SP 50) alebo: Nestačil ani dobre dokončiť, tu už hrmeli popred hostinec zlaté kráľovské koče;... (SR 91) - Nedokončil ještě, když už se přihnaly k hostinci zlaté královské kočáry;... (SP 17). Úsilie prekladateľa "pretlmočiť" blízkostnú pozíciu podvojných, resp. potrojných predložiek zo slovenčiny do češtiny privádza prekladateľa k použitiu i kontaktových predložiek. Napr.: Iste so záujmom počúvali o čarodejnom koberci, ktorý ako nič prenesie človeka ponad hory a doly. (SR 234) - Jistě se zájmem poslouchali o čarovném koberci, který jako nic přenese člověka přes hory a doly. (SP 217). alebo: "No nehun-

drite mi tu poza uši", povie im, "veď ja spravím s vami poriadok". (SR 90). - "No, hudrujete mi tu do uší", povídá jim, "však já už s vámi udělám pořádek". (SP 16). Nepochybne pri použití kontaktových predložiek namiesto pozičných podvojných predložiek nastáva v preklade významový posun pri vyjadrovaní priestorových vzťahov.

Špecifickosť slovenských podvojných predložiek v porovnaní s češtinou veľmi výrazne naznačujú napríklad aj preklady podvojnej predložky POPRI do češtiny. Napríklad: Rytier sa len tak metal na tátošovi a len tak slinky prežieral, keď popri nej šli; ale sa predsa toho ovocia ani len nedotkol. (SR 116). - Rytíř na tátošovi jen nadskakoval a polykal slinky, když okolo ní jeli; ale přece jen se toho ovoce ani nedotkl. (SP 104). ... ale choď ďalej touto dolinou popri potoku, tam nájdeš slniečkovú matku, azda ti jej syn dačo poradí. (SR 40). - ale jdi dál tímto údolím podle potoka, tam nájde sluníčkovou matku, snad ti její syn něco poradí. (SP 36). ... hoci tamtí šípili, že sa už voľačo muselo stať, keď sa mu zlatý meč popri boku blýskal. (SR 91). - ... tušili, že se muselo něco stát, protože se nejmladšímu blýskal po boku zlatý meč. (SR 17). Vráti sa k nim, keď dosiahne moci a slávy, a popri ňom je dobre aj jeho rodičom, bratom, aj všetkým statočným ľuďom. (SR 235). - Vrací se k nim, když dosáhne slávy a moci, a s ním se dobře vede i jeho rodičům i bratrům i všem ostatným statečným lidem. (SP 218).

Analýza prekladových ekvivalentov slovenskej predložky POPRI do češtiny nepochybne potvrdzuje, že české predložky OKOLO, PODLE a S nevyjadrujú v úplnosti sé-

mantiku podvojnej predložky POPRI. Potvrdil by to aj test ekvivalentnosti. Aj v slovenčine by sa totiž mohli namiesto predložky POPRI použiť predložky OKOLO, VEDĽA a predložka S. Sekundárnym predložkám OKOLO, VEDĽA však chýba význam "paralelného, resp. blízkostného pohybu". Navyše predložka OKOLO má význam "okolo, zo všetkých strán". Predložka S v uvedenom doklade vnáša do kontextu primárne význam sociatívny a chýba v tomto kontexte význam "postupnosti, trvania", ktorý je vlastný slovenskej predložke POPRI. Prekladateľ, aby sa vyhol nežiadúcej sématike iných predložiek, niekedy pri predložke POPRI, dáva prednosť voľnému prekladu. Napr.: Túlal sa, škriabal sa, neborák, tou horou, až sa napokon horko-ťažko vytáral na jednu lúku, na ktorej na samom prostriedku, tri stromy jeden popri druhom stáli. (SR 185). - Bloudil, prodíral se, nebožák, tím lesem, až se konečně s bídou vypletl na jednu louku, na které právě uprostřed stály vedle sebe tři stromy.

O tom, že spisovná čeština nemá adekvátny prostriedok na vyjadrenie špecifickej sémantiky slovenských podvojných a potrojných predložiek, svedčí aj skutočnosť, že prekladateľ niekedy používa aj v češtine podvojné, resp. potrojné predložky, ktoré sa však v českej lingvistike hodnotia ako nárečové alebo slovenské (Slovník spisovného jazyka českého, 1989, IV, s. 271, 283; VIII, s. 388, 389). Porov.: Tu kráľ spoza kríka vykročil, objal ju okolo hrdla. (SR 67). - Tu král vyskočil zpoza keříku a objal ji okolo krku. (SP 83). "Ach, otecko môj drahý", rečie najmladšia, "len by ste sa zdravý a čerstvý spoza mora domov vrátili, ja za to budem ešte najvďačnejšia"... (SR 156).

- "Ach, milý tatínku", povídá nejmladší, "jen ať se mi vrátíte zpoza moře zdravý a čerstvý, za to budu nejvděčnejší. (SP 117). Z predchádzajúceho výkladu jednoznačne vyplýva, že takéto použitia podvojných predložiek v spisovnej češtine možno hodnotiť ako slovakizmy. Ak prekladateľ dáva prednosť slovakizmom, to potvrdzuje iba naše zistenie, že slovenské podvojné a potrojné predložky sú pomerne ťažko preložiteľné aj do blízkych slovanských jazykov.

Z analýzy prekladov slovenských podvojných a potrojných predložiek do češtiny vari jednoznačne vyplýva, že tieto predložky svojou špecifickou sématikou umožňujú jadrné vyjadrovanie konkrétnych priestorových vzťahov. Preto týmto predložkám treba venovať primeranú pozornosť aj pri osvojovaní si spisovnej slovenčiny. Dôsledné osvojenie si spisovnej slovenčiny teda predpokladá aj ovládanie subsystému podvojných a potrojných predložiek.

7. Záver. Slovenské zložené predložky (podvojné typu PONAD i potrojné typu SPONAD) sú v celoslovanskom kontexte špecifickým jazykovým javom. Sú to predložky v spisovnej slovenčine stále produktívne. Osobitne produktívna je predložka POPRI, ktorá nadobúda aj iné prenesené významy. Ohniskom vzniku týchto predložiek z hľadiska celoslovanského bolo slovenské jazykové územie, najmä stredoslovenské nárečia. Tieto predložky tvoria subsystém predložkového systému spisovnej slovenčiny ako príznakové členy binárnych protikladov oproti neprízнakovým primárnym predložkám. Porovnania paralelných prekladových textov do slovanských jazykov potvrdzujú, že ich nemožno jednoducho prekladať

neprízнakovými primárnymi predložkami bez straty istého konkrétneho sémantického obsahu, ktorého sú nositeľmi. Zložené (podvojné i potrojné) predložky patria do kultivovaného prejavu spisovnej slovenčiny.

LITERATÚRA

D o b š i n s k ý , P.: Slovenské rozprávky. Bratislava, Mladé letá 1962.

D o b š i n s k ý , P.: Slovenské pohádky. Bratislava, Mladé letá 1970. Preložil Josef Spilka.

G a š p a r í k o v á , Ž. - K a m i š , A.: Slovensko-český slovník. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1967.

H o r á k , E.: Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi. In: Studia Academica Slovaca. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 167-185.

H u j e r , O.: Recenzia knihy "Základy náuky o jazyku slovenskom. O složených predložkách." In: Listy filologické, 52, 1925, s. 180-183.

K o p e č n ý , F.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Praha, Nakladatelství ČSAV 1973.

K r a j č o v i č , R.: Vývin slovenského jazyka a dialektorlogia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

L e k o v , I.: Kratka sravnitelno-istoričeska i typologičeska gramatika na slavianskite ezici. Sofia, Izdatelstvo na BAN 1968.

M i k o , F.: Povaha predložkového systému v slovenčine. Jazykovedný zborník. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 151-170.

Slovník spisovného jazyka českého. 1 - 8. Red. J. Bělič. Praha, Academia 1989.

S t a n i s l a v , J.: Dejiny slovenského jazyka. 1 - 4. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967.

S u c h ý , K.: Základy náuky o jazyku slovenskom. O složených predložkách. Trnava, Nakladatelstvo G. a E. Bežo.

U r b a n č o k , M.: Predložky pomedzi, ponad, popod, popred a poza v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 24, 1959, s. 111-116.

Výpovedné akty v súčasnej slovenčine

Ján Horecký, SAV, Bratislava

Výpovedný akt je základná komunikačná jednotka, ktorou sa niečo vypovedá o skutočnosti, ktorá nesie obsah (propozíciu) výpovede ako základného komunikačného aktu a ktorou sa pôsobí na stav vedomia u adresáta, prípadne sa vyvoláva jeho verbálna alebo fyzická reakcia. Obsahom výpovedného aktu je zámer (intencia) pôsobiť na adresáta, formou je ustálený vzorec, v ktorom sa okolo základného prvku - slovesa - sústreďujú aktanty a cirkumstanty v istom usporiadaní.

Podľa zámeru sa výpovedné akty členia na viacero typov, k základným patria explikatívne, naratívne a direktívne výpovedné akty.

E x p l i k a t í v n e v ý p o v e d n é a k t y

Nosným pilierom explikatívneho výpovedného aktu je definujúci prvok, definiens, vyjadrovaný určitým slovesom alebo modálnou skupinou slovies (modálne slo-

veso + infinitív). Definiens zároveň spája explanandum a explanans, presnejšie: pripája, priraďuje k explanandu nevyhnutné výkladové, explanačné prvky. K tejto trojčlennej skupine sa voľnejšie viaže uvádzací výraz, iniciál:

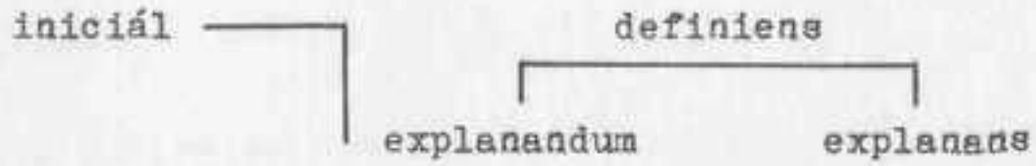

Základným jazykovým prostriedkom v definiense je sponové sloveso v 3. os. singuláru alebo plurálu: Fotosyntéza je základný biochemický proces v prírode. S modálnym doplnením: Táto typológia môže byť východiskom k určovaniu typov. Obsahový explanans sa k explanandu pripája (pri deduktívnom usudzovaní) slovesami predstavuje, tvorí, má formu, zaoberá sa, skúma: Fonéma tvorí základný prvok fonologického systému. Biochémia skúma chemické prejavy života. Pri induktívnom usudzovaní majú spájaciu funkciu slovesá ako vyplýva, pochádza, resp. je založený. Z nahromadených poznatkov vyplýva nesporný záver: ide o biologicky nevyhnutný proces. Niekedy sa vyjadruje zaradenie do skupiny javov: Väčšina týchto javov patrí k povrchovým javom.

Popri základnom tvare 3. os. sa používa zvratný tvar pri neosobnom vyjadrovaní: Náš objav sa radí k tým prvkom, ktoré už poznáme. Pri inkluzívnom vyjadrovaní sa používa 1. os. plurálu. Takéto prvky množiny označujeme ako premenné.

Explanand má veľmi jednoduchú štruktúru: tvorí ho jednoslovné alebo aj viacslovné pomenovanie, ozna-

čenie vysvetľovaného pojmu. Niekedy sa uvádza časticou takzvaný, najmä ak ide o pojem dosiaľ nie všeobecne uznávaný. Veľmi zaujímavé výsledky sú pri určovaní veku takzvanom rádio-uhlíkovou metódou. Podobnú funkciu majú aj úvodzovky: Zachovali sa nám však "nemí svedkovia" týchto gigantických zmien.

Na rozdiel od explanada štruktúra explanansa je spravidla zložitejšia, explanans môže dostať až podobu rozsiahleho odseku, v ktorom jednotlivé fakty na seba logicky nadväzujú. Uvedieme aspoň jeden príklad: Historickosť ľudskej existencie je daná predovšetkým premenami podôb sprostredkovanosti vzťahu človeka k sebe samému a k svetu. Štruktúry sprostredkovanosti sa utvárajú a predstavujú predovšetkým formou začlenenia indivídua do procesov produkcie a reprodukcie podmienok ľudského života.

Niekedy možno istý fakt v explanase chápať ako nový explanans, ktorý treba ďalej explikovať: Naša Zem prešla dlhým geologickým vývojom. V priebehu storiek miliónov rokov sa stuhnutá láva pokrývala usadeninami morí a oceánov. Tieto usadeniny podliehajú vrásneniu a iným procesom, ktoré podmienili ich ďalšie ponáranie.

Takýto ďalší explanand sa môže uviesť v zátvorke: Pri skúmaní stability riešení (t.j. stability stavov reálnych systémov) sa namiesto systému rovníc $\underline{i}$ zjavuje systém homogénnych lineárnych rovníc.

Niekedy sa v každej vete explanansa opakuje pomenovanie explanandа: Metafora je rovnako nepriame pomenovanie ako metonymia alebo synekdocha. Metafora je v podstate nepresné obrazné pomenovanie, pomocou kto-

rého sa majú asociovať rozličné predstavy. Metafora je obrazné pomenovanie ...

V explanase sa nemusia uvádzať dôvody alebo účel, často stačí opis vysvetľovaného pojmu či veci. V takom prípade sa explikatívny výpovedný akt približuje k deskriptívnemu: Ďalším používaným princípom je tu takzvaná membránová konštrukcia. Ide o kontaktovú klávesnicu, ktorá je veľmi jednoduchá... Klávesnica pozostáva z troch základných vrstiev. Spodná vrstva je pevnejšia podložka... V strede je nevodivá vložka ... Horná vrstva je vyhotovená z pružnej vodivej gumy.

Za osobitný typ explanansa možno pokladať odpoveď na položenú otázku, pričom táto odpoveď môže byť vlastne zhrnutím dlhšieho výkladu: Ako hodnotíte cenovú liberalizáciu bez uskutočnenia privatizácie? - Liberalizácia cien, vonkajších ekonomických vzťahov, demonopolizácia a privatizácia musia prebiehať súčasne, aby prechod k trhovej ekonomike nebol neúnosne predlžovaný.

Uvádzacia zložka explikatívneho výpovedného aktu má dve funkcie: jednak uvádza do situácie, jednak odkazuje na vyššiu inštanciu, ktorá sa často chápe ako verifikačný prvok.

Úvod do situácie sa vyjadruje príslovkovým určením: V nasledujúcich kapitolách uvidíme, že synergetika sa zaoberá takými exponovanými situáciami v systémoch, v ktorých sa mení ich kvalita. Vyššia inštancia sa môže vyjadriť veľmi všeobecne: Ako je všeobecne známe, základnou formou existencie jazyka je dialóg. Často sa však vyššia inštancia uvádza konkrétnym menom: Podľa J. Kuryłowicza ak variácia S_1 dosiahne taký stupeň, že sa nájde iné slovo v tom istom význame,

ide už o nové slovo, respektíve homonymné slovo. Odvolávanie môže byť aj viacstupňové: Na istom mieste Marx upozorňuje, že už Aristoteles pochopil, že peňažná forma tovaru je len ďalším rozvinutím jednoduchej formy hodnoty.

N a r a t í v n e v ý p o v e d n é a k t y

V rámci naratívnych výpovedných aktov je niekoľko formálnych modelov podľa toho, či vypovedajú o faktoch alebo o udalostiach.

Sloveso označujúce fakt vstupuje vždy do istého rámca na základe svojich intenčných vlastností. Okrem dvoch základných bodov v tomto rámci, agensa a paciensa, vyjadruje sa pri slovese aj rozličný spôsob prebiehania slovesného deja - modus, a to príslovkou, príslovkovým určením alebo pádovou väzbou: Peter stavával dom. Peter začal stavať dom. Peter včera začal stavať rodinný dom brigádnou formou.

Do skupiny naratívnych výpovedných aktov vyjadrujúcich udalosti patria dva typy. V prvom prípade je rámec neúplný, chýba pacientálny člen a v agense sa vyjadruje vykonávanie deja: Pretekár beží. Ruže voňajú. Ruže začali tuho voňať po parkoch. V druhom prípade je rámec úplný, ale na mieste agensa sa označuje vnímateľ deja alebo poznávajúci subjekt a na mieste paciensa sa označuje vyvolávajúca udalosť: Peter náhle pocítil pálčivú bolesť v ramene. Peter začal nariekavo plakať od utajovanej bolesti.

Aj v skupine naratívnych výpovedných aktov vyjadrujúcich stavy sú dva typy. V prvom prípade je úplný

rámec: Obilie naplnilo voz. V druhom prípade je polovičný rámec: Peter sa včera stal novým riaditeľom. Petra rozkazom prezidenta povýšili na generála.

Verba dicendi majú v naratívnych výpovedných aktoch osobitné postavenie. Majú síce úplný intenčný rámec, ale na mieste paciensa sa označuje téma hovorenia, o čom sa hovorí, a to predmetom alebo vedľajšou obsahovou vetou: Peter oznámil svoj príchod/Peter oznámil, že príde. Peter ohlásil od zajtra práceneschopnosť. Peter ohlásil, že od zajtra je/bude práceneschopný.

Podobný stav je aj pri verbách cognoscendi: Peter zistil bratov neúspech. Peter zistil, že brat je/bol neúspešný.

Naratívne výpovedné akty hrajú dôležitú úlohu pri výstavbe textu. Nevypovedajú len o dejoch a udalostiach, ale vyjadrujú aj postoj hovoriaceho k rozprávanému deju: Vojsko už ustupovalo. - Zistil som, že vojsko už ustupovalo. Včera vznikol v lese požiar. - Oznámil som, že včera vznikol v lese požiar.

Verba dicendi, ako je známe, môžu ostať v texte nevyjadrené:

Raz, keď znova oneskorene bežím na nástup, skríkne na mňa poddôstojník z povolania, nie ani oveľa starší odo mňa:

- Počkaj, vojak! Kam bežíš?
- Na nástup.
- Prečo tak neskoro? A prečo vždy tak utekáš?

Často sa naratívne výpovedné akty zaraďujú do časových súvislostí, veľmi výrazne napr. vedľajšou

vetou: A dostal som (opušťák). Z piatka na sobotu som sa zasa vyspal pod posteľou a v pondelok ráno, keď mi už predtým kamaráti v kasárňach poradili, ako sa najšikovnejšie dostanem do Strážnice, vybral som sa na vlak.

Inokedy sa naratívnym výpovedným aktom naznačuje, respektíve vyjadruje obsah ďalšieho naratívneho aktu: Znova som sa vrátil do predošlého obilia a urobil som si ležovisko tak, že som si pod seba obilie povaľal, položil som si ho pod hlavu a bol by som i zaspal, lebo som bol unavený, no keď sa všetko utíšilo, začali ma štípať komáre.

Radenie, kombinovanie rozličných typov naratívnych výpovedných aktov predstavuje osobitný problém. Ak sa vezme do úvahy aj možnosť kombinovať ich s deskriptívnymi, explikatívnymi a argumentatívnymi výpovednými aktami, prechádza sa už do oblasti výstavby textu. Už aj štruktúra samých naratívnych aktov sa kríži so štruktúrou literárneho útvaru ako celku.

D i r e k t í v n e v ý p o v e d n é a k t y

Zmyslom direktívneho výpovedného aktu je preniesť k adresátovi istú informáciu a očakávať reakciu na ňu. Reakcia býva často fyzická (adresát niečo urobí alebo neurobí), ale veľmi častá je aj sprievodná verbálna reakcia (adresát vyžadovaný úkon sprevádza slovami). Na formu direktívneho výpovedného aktu má rozhodujúci vplyv spoločenský vzťah medzi hovoriacim a adresátom. Vyššie postavený vydáva rozkazy, príkazy, zákazy, nižšie postavený predkladá prosby a žiadosti.

Jazykovým vyjadrením direktívneho výpovedného aktu sú direktívne slovesá. Vyjadrujú rozkaz (kázať, rozkázať, prikázať, nariadiť, žiadať, prosiť), odporúčanie (odporúčať, radiť, žiadať), prosbu (prosiť, žiadať, pýtať), želanie (želať si, priať si). Takýmito slovesami sa direktívne výpovedné akty vyjadrujú explicitne, pričom obsah direktívy sa vyjadruje predmetom alebo vedľajšou obsahovou vetou. Pri implicitnom vyjadrovaní sa direktíva vyjadruje tvarmi imperatívu, prípadne aj časticami kiež, bodaj, nech. Namiesto imperatívu sa môže používať kondicionál alebo budúci čas.

Najbežnejšou implicitnou formou je imperatív: Prestaň, lebo ťa dokopem ako psa. Naliehavosť príkazu sa vyjadruje príslovkami alebo časticami: Tak ma sleduj - povie pomaly, takmer slávnostne. No len sa pozri, to je tvoj verný obraz. Časté je opakovanie imperatívu: Padaj, padaj preč, ty idiot.

Imperatív je často sprevádzaný predmetom, ktorého sa dej týka: Spusti mi sem foršňu, nech do jamy nenatrúsim. Predmet môže byť vyjadrený infinitívom: Bež sa najesť, večera je na sporáku. Naliehavosť sa vyjadruje explicitným slovesom prosenia: Prosím ťa, príď čo najskôr. Po predstavení choď k nej, prosím ťa.

Ak je adresátom tretia osoba, vyjadruje sa rozkaz indikatívom a časticou nech: Povedz mu, nech sa mi neukazuje na oči.

Rozkaz adresovaný viacerým osobám sa vyjadruje imperatívom: Vstávajte a nastúpte čo najrýchlejšie. V prvej osobe sa často používa tvar poďme: Tak poďme chlapi - zdvihol sa Klemo. Poďme, ja si vezmem krajný riadok, ty si zastaň vedľa.

Imperatív môže byť aj vo funkcii častice: Chápte: to, čo hovorím, nehovorím sebe. Vedzte, že sa blíži koniec mágie v detských rozprávkach.

Popri implicitnom vyjadrovaní adresáta, ktorý je už známy z kontextu, respektíve všeobecného adresáta, sa adresát vyjadruje aj explicitne jednak osobným zámenom, jednak oslovením: Rozkazujem ti, aby si hneď odišiel. Žiadam vás, aby ste pristúpili čo najbližšie k stolu. Občania, netlačte sa. Jano, nože podaj ten papek. Všeobecný adresát sa vyjadruje zvratným tvarom alebo adverbiom: Ide sa. Hore sa do roboty.

Na vyjadrenie direktívy sa často vyjadrujú substitučné prostriedky. Jedným z nich je futúrum: Pôjdeš rovno, prejdeš cez potok a zastavíš sa pri tretej chalupe za kaplnkou. Jemnejšia direktíva sa môže vyjadriť kondicionálom: S tým Fazekašom by sa malo niečo urobiť. Mali by sme si odpočinúť - usúdil Ján. Možná tu je aj opytovacia veta: Pán inžinier, nemali by sme ísť pomalšie? Časté sú modálne slovesá: Jaj bože, tu musíš zadržať dych. Nesmieš byť taká nerozvážna.

Želanie sa často vyjadruje kondicionálom: A nie aby ste stvárali hlúposti. Výzvový charakter môže mať aj oznamovacia alebo opytovacia veta: Dofrasa, Jano, čo s tým voľačo nerobíte. Nenaleješ? - hrozivo zrúkol Mokrý.

Popri zámere sa v direktívnom výpovednom akte vyjadruje aj postoj hovoriaceho, a to najmä výberom vhodného slovesa: Nariaďujem ti opustiť túto miestnosť. Žiadam, aby ste sa hlásili na veliteľstve. Prosím, aby si ma nevyrušoval. Popri tom sú možné rozličné príslovky: Rozhodne žiadam zachovať predpísané po-

radie. Úctivo prosím o rozhovor. Ostro prikazujem, aby ste zachovávali čo najväčšie ticho. Imperatív sa zosilňuje príslovkami alebo časticami: Ihneď príďte na riaditeľstvo. Bezodkladne napíšte podrobnú výpoveď o tom, čo všetko sa u vás stalo. Nože nalejte, nech sa udobríme. Podže, dievčatko, pod.

Zjemnenie príkazu sa vyjadruje substitučnými formami: Napíšeš? Mal by si povedať pravdu. Chráň sa napísať nepravdu.

Osobitné miesto medzi direktívnymi výpovednými aktmi zaujíma vojenský rozkaz a povel. Vojenský rozkaz môže mať aj explicitnú podobu: Rozkazujem ihneď vyprázdniť priestor pred rozhlasom. Nariaďujem pohotovosť od šiestej večer. Časté sú však aj rozkazy s implicitným performantom: Vyprázdnite priestor pred rozhlasom. Postavte pohotovosť od šiestej večer.

V poveloch sa nerealizujú performatívne zložky explicitne a nikdy sa nepoužívajú substitučné formy: Smer veža - v dávkach páľ!

V realizačnej zložke povelu sa spravidla vynecháva sloveso. Namiesto Dajte k nohe zbraň je K nohe zbraň. Podobne Na poctu zbraň. Často sa používajú len menné výrazy: Vztyk. K zemi. Vpred. Plížením vpred.

Dôsledne sa v poveloch rozlišuje návesť a vlastný povel. Ako návesť funguje zdvojenie slovesa: Zastaviť stáť alebo dejového mena: Poklusom klus. Často býva v návesti oslovenie jednotky: Rota, na poctu zbraň. Vojská, po rotách pochodom vchod.

K základným výpovedným aktom: explikatívnym, naratívnym a direktívnym sa pričleňujú ďalšie. S expli-

katívnymi výpovednými aktami napríklad súvisia deskriptívne výpovedné akty, ale aj argumentatívne. Deskriptívne výpovedné akty však úzko súvisia s naratívnymi. K direktívnym výpovedným aktom patria návody a recepty a do istej miery aj erotetické (opytovacie) výpovedné akty. Niekedy ťažko vymedziť typ výpovedného aktu, lebo mnohé ich vlastnosti sa objavujú vo viacerých výpovedných aktoch a často sa navzájom krížia. Spoločnou vlastnosťou výpovedných aktov je však to, že fungujú ako základné jednotky jazykovej komunikácie a tvoria v jazykovom vedomí chápanom ako interiorizovaný systém verbálneho správania osobitný podsystém v jeho interakčnej zložke. Odtiaľ sa vyberajú pri formulovaní, štylizovaní výpovede a textu, takže text možno charakterizovať ako sled výpovedných aktov.

B i b l i o g r a f i c k á p o z n á m k a

Tento text je založený na štyroch rukopisných štúdiách autora: Obsah a forma výpovedných aktov. Explikatívne a deskriptívne výpovedné akty. Naratívne výpovedné akty. Direktívne výpovedné akty. V týchto textoch sú potrebné odkazy na literatúru.

Obraz života a diela Konštantína a Metoda v cirkevnoslovanských literárnych textoch

Ema Krošláková, PdF, Nitra

V druhej polovici 9. storočia vstupujú do veľkomoravských dejín dve výrazné postavy, bratia Konštantín a Metod. Solúnski bratia patria aj po mnohých storočiach, ba vlastne už po tisícročí, k významným osobnostiam nielen nášho, ale aj celého európskeho kultúrnohistorického, vedeckého a cirkevného kontextu.

Na Veľkú Moravu prichádzajú na pozvanie kniežaťa Rastislava roku 863. Ako prví šíria na veľkomoravskom teritóriu a v intenzívne prebiehajúcom procese kristianizácie kresťanskú vieru v jazyku zrozumiteľnom domácemu slovanskému etniku. A nielen to - súčasne pôsobia aj ako učitelia a vychovávajú v nimi založenom prvom slovanskom učilišti kňazov pre svoj nastupujúci kristianizačný a organizátorský program. Do svojho kristianizačného a kultúrno-právneho projektu zakomponovali všetko pozitívne z veľkomoravskej kultúry, a zaviedli do liturgie - napriek dovtedy ustáleným zvyklostiam západnej cirkvi - domáci staroslovienský jazyk. Ešte pred odchodom na Veľkú Moravu

Konštantín v spolupráci s Metodom utvoril pre Slovanov nové, samostatné písmo - hlaholiku. Táto písomná kodifikácia slovienského jazyka bola prvým a nevyhnutným predpokladom úspechu byzantskej misie a de facto základným predpokladom rozvoja slovenského jazyka a samotnej veľkomoravskej literatúry.

Konštantín a Metod, hoci pôsobili na Veľkej Morave pomerne krátky čas (Konštantín zomiera roku 869, Metod roku 885) zažili veľa strastí, prekonali veľa prekážok - uznaní a víťazstiev sa im však dostalo menej. Ich činnosť v prospech kristianizácie a civilizácie veľkomoravského etnika neustále pozorovalo oko všemocného franského kléru a iných neprajníkov slovienskeho jazyka, slovienskej liturgie a samostatnej cirkevnej provincie na Veľkej Morave. Ich život nebol idylický; bol - najmä v úsilí zaviesť slovensku liturgiu - ťažkým a náročným bojom.

O životných peripetiách solúnskych bratov podávajú svedectvá mnohé historické pramene, kroniky a legendy. Vznik najstarších z nich sa kladie už do cyrilometodského obdobia. Zachovali sa však až v neskorších odpisoch (prepisoch) vo viacerých cirkevnoslovanských redakciách. Podávajú správy o živote a tvorbe Konštantína a Metoda, obsahujú aj oslavné hodnotenia ich osobností a činov.

Život Konštantína (ŽK) je najrozsiahlejšia literárnohistorická práca (literatúra faktu písaná metódou lyrizovanej prózy) pochádzajúca z veľkomoravskej literárnej školy. Jeho autorom je pravdepodobne Kliment (v spolupráci s Metodom), ktorý prišiel z Byzancie na Veľkú Moravu so solúnskymi bratmi a po Metodovej smrti

odišiel na slovanský juh. Predpokladá sa, že ŽK vznikol v rokoch 873-879. Jeho východiskom bol pravdepodobne nezachovaný takzvaný Krátky život Konštantína - Cyrila. ŽK sa zachoval asi v 50 odpisoch, z ktorých najstaršie pochádzajú z 15. storočia. Veľkomoravskému prototypu sú najbližšie južnoslovanské redakcie.

Život Konštantína vydal prvý P. J. Šafárik v roku 1851. Ďalšie vydanie ŽK pripravili (spolu s latinským prekladom a kritickým komentárom) F. Grivec a F. Tomšić (Zagreb 1960), A. P. Lavrov (Leningrad 1930) a B. St. Angelov a Ch. Kodov (Sofia 1973). Do slovenčiny preložili Život Konštantína J. Stanislav (Bratislava 1933), P. Ratkoš (Bratislava 1977) a parciálne E. Pauliny (Bratislava 1964).

Život Konštantína i Život Metoda (ŽM) sú niekedy nepresne označované ako panónsko-moravské legendy. Nepresnosť spočíva v tom, že ŽK a ŽM nie sú typické stredoveké legendy, ale podľa najnovších textových, filologických, kultúrnohistorických a filozoficko-teologických analýz sa hodnotia ako historické monografie, ako historická literatúra faktu a dobové historické pramene s minimálnymi legendovými prvkami.

Život Konštantína je zameraný filozoficko-teologicky; autor do neho vkomponoval mnohé citáty z Konštantínových diel, ale aj osobnú skúsenosť. Cieľom autora ŽK nebolo glorifikovanie Konštantína Filozofa, ale obhajoba oprávnenosti zavedenia slovienskeho jazyka ako liturgického jazyka, vyzdvihovanie zásluh Konštantína pri kristianizácii a výchove kňažského dorastu na VM, ako aj zdôrazňovanie jeho veľkého podielu na formovaní slovanského kultúrneho a literár-

neho centra na VM. ŽK - častejšie ako ŽM - pertraktuje filozoficko-teologické otázky a problémy a obsahuje aj väčší počet legendových prvkov (napr. v VII. kap. zázračné nasýtenie vo sviatočný deň, premenenie vody horkej ako žlč na pitnú vodu v XII. kap. a iné). Je písaný vznešeným, ornamentálnym, rétorickým štýlom. Zo Života Konštantína vyberáme ukážku z II. kapitoly (podľa prekladu P. Ratkoša; 1977): "V meste Solúne bol istý muž, urodzený a bohatý, menom Lev, v hodnosti drungária pod stratégom. Bol zbožný a zachovával pravdivo všetky prikázania božie ako kedysi Jób. Za ten čas, čo žil so svojou ženou, splodil sedmoro dietok. Z nich najmladší, siedmy, bol Konštantín Filozof, vychovávateľ a učiteľ náš."

Život Metoda (ŽM) bol napísaný sčasti ešte za Metodovho života alebo bezprostredne po Metodovej smrti - ešte v roku 885. Svedčia o tom zmienky a narážky na Metodovu korešpondenciu s pápežskou kúriou. Je oveľa kratší ako ŽM. Neopakujú sa v ňom spomienky na udalosti, ktoré solúnski bratia prežili spoločne, respektíve zmienka o nich je len stručná (porovnaj napríklad stať o Rastislavovom posolstve v ŽK, kap. XIV a v ŽM, kap. V). Podľa najnovších výskumov sa predpokladá, že autorom ŽM bol Gorazd (Pauliny - Ondruš, 1985). Pripísanie autorstva Gorazdovi vyplýva z toho, že ŽM obsahuje oveľa väčšie množstvo lexikálnych panonizmov a moravizmov ako ŽK, čo svedčí o tom, že autor ŽM vyrastal a pôsobil iba vo veľkomoravskej panónskej kultúrnej sfére. ŽM sa zachoval v 15 prepisoch, z nich najstarší je z 12. storočia; všetky zachované prepisy pochádzajú z východoslovanskej oblasti. Text Života Metodovho prvý publikoval P. J. Šafárik.

V ŽM i v ŽK autor reálne udalosti podáva chronologicky v biografickom slede, resp. čiastočne ich interpretuje z hľadiska vtedajšieho politického a spoločenského vývinu. V ŽM sú rozpracované najmä podstatné momenty Metodovho pôsobenia na VM, ktoré odrážali jeho zápas o zavedenie slovienskeho jazyka do liturgie. Pozoruhodné sú konkrétne údaje napríklad o pomeroch na Svätoplukovom dvore, o Metodovom miestodržiteľstve v "slovienskej provincii", text o ustanovení Gorazda za Metodovho nástupcu a pod. Autor ŽM sa sústredil na opis udalostí iba v rozpätí r. 869 - 885, t.j. od Konštantínovej po Metodovu smrť. Hoci je text ŽM kratší ako ŽK, je konkrétnejší, koncentrovanejší a viac dokumentárny. Kompozične je jednoduchší, viac epický, menej dramatický a metaforický.

Zo Života Metoda uvádzame ukážku z V. kapitoly o Metodovej prekladateľskej činnosti (preklad podľa E. Paulinyho - Š. Ondruša, 1985): "Potom odlúčiac sa od všetkého zhonu a starosti svoje na Boha poručiac, najprv však z učeníkov svojich vybral dvoch duchovných, skoropiscov dobrých, preložil čoskoro všetky knihy, všetky úplne okrem Makabejských, z gréckeho jazyka do slovienskeho za osem mesiacov, začnúc od mesiaca marca do dvadsiateho šiesteho mesiaca októbra. Skončiac, dôstojnú chválu i slávu vzdal Bohu, dávajúcemu takú milosť i prispenie."

Obe diela sa hodnotia ako pramene, ktoré majú podstatný význam pre poznanie dejín Veľkej Moravy. Treba vyzdvihnúť ich dokumentárnu hodnotu; mnohé údaje a udalosti v ŽK a ŽM boli overené a potvrdené hodnovernými historickými prameňmi. Napríklad vo IV. kapi-

tole ŽK sa spomína istá cisárovná. Historické pramene nám napovedia, že ide o cisárovnú Teodoru, manželku cisára Teofila; jeho XII. kapitola ŽM konkrétne popisuje nepriaznivé vzťahy Vichinga a jeho družiny k Metodovi. Aj v ďalších kapitolách sú konkrétne a veryhodné informácie. Napríklad údaj o prekladateľskej a literárnej činnosti Konštantína a Metoda (zostavenie Slovanského písma, zmienka o ich prekladateľskej činnosti), osvetlenie slovansko-byzantských vzťahov, vzťahu pápeža k činnosti Konštantína a Metoda, o postoji Svätopluka k slovienskej liturgii o smrti a pohrebe Konštantína-Cyrila a mnohé ďalšie.

Život Konštantína bol koncipovaný vzhľadom na širšie dobové spoločensko-politické súvislosti a mnohostranné diplomatické, kultúrne a náboženské vzťahy v celoeurópskom kontexte; jeho percipientom mala byť predovšetkým európska verejnosť. Naproti tomu ŽM je viac zameraný na glosovanie vnútorných veľkomoravských pomerov, na udalosti domáceho politického života počas panovania kráľa Svätopluka. Autor ŽM priamo oslovuje príslušníkov veľkomoravského kráľovského dvora na čele so Svätoplukom, aby podporovali úsilie slovienskeho duchovenstva, aby mu pomáhali a ochraňovali ho v zápase s vichingovcami.

Podľa vzorov základných diel o živote a diele Konštantína a Metoda, t.j. staroslovienskych textov Život Konštantína a Život Metoda začali vznikať medzi Slovienmi literárne texty rozličných žánrových foriem. Na ŽK a ŽM nadväzujú tzv. preložné (krátke) životy Konštantína a Metoda; na rozsiahlom slovanskom teritóriu sa rozšírili oslavné chválospevy (tzv. pochvaly

a pochvalné slová) na solúnskych bratov, kroniky, legendy a iné literárne žánre.

Tematicky sleduje staroslovienske ŽK a ŽK Krátky život Konštantína a Metoda, tzv. Proložný život. Bol napísaný pravdepodobne pri príležitosti Metodovho pohrebu a je pozoruhodný tým, že obsahuje údaj o mieste uloženia Metodových telesných pozostatkov. Neskôr bol doplnený údajmi zo Života Konštantína a prológom. Proložný život Konštantína a Metoda sa zachoval v dvoch rukopisoch z 13. a 14. storočia. Prvý vydal túto pamiatku K. Kalajdovič (Moskva 1824), po ňom J. Dobrovský (Prag 1826). Úryvok uvádzame podľa slovenského prekladu J. Stanislava (Martin 1950): "... zaspal v Pánu s pokojom. Leží vo veľkom chráme moravskom na ľavej strane za oltárom svätej Bohorodičky."

Život a dielo Konštantína a Metoda vzbudzovali nezvyčajnú úctu a obdiv. Po smrti solúnskych bratov ich učeníci a spolupracovníci vyjadrovali im svoje city, obdiv a oddanosť v lyrických, kvetnatých, panegyrickým štýlom písaných ódach. Lyrizmom sa vyznačuje Klimentova Pochvala Cyrilovi Filozofovi. Za autora sa dosť jednoznačne pokladá učeník veľkomoravských prvoučiteľov Kliment (zomrel v roku 916). V literatúre sa uvádza aj ako Kliment Bulharský, resp. Kliment Presbyter Bulharský - lebo pôsobil aj v Bulharsku - a aj ako Kliment Velický alebo Kliment Ochridský lebo neskôr bol velickým biskupom pri Ochridskom jazere v Macedónii. Prišiel spolu so solúnskymi bratmi na Veľkú Moravu a po Metodovej smrti pôsobil v Macedónii pri Ochridskom jazere. Klimentovi pripisovaná, umelecky posobivá a vrelými citmi preniknutá oslavná óda Pochvala Cyrilovi Filozofovi sa vyznačuje štylistickou vy-

cibrenosťou, ozdobnosťou, mnohými metaforami, prirovnaniami a zvolaniami. Vznikla pravdepodobne pre potreby obradov pri pochovávaní Konštantína (21. februára 869) alebo na prvé výročie Konštantínovej smrti (r. 870). Hoci sa zdá, že na tejto oslavnej óde badať stopy Konštantínovho učiteľského pôsobenia, predsa je tu istá tendencia k rečníckej veľavravnosti a dekoratívnosti. Zachovala sa iba v neskorších odpisoch z 13. - 16. storočia. Text zo 14. storočia vydal P. A. Lavrov (Leningrad 1930). Ukážku preberáme od E. Paulinyho (1964) "Slovienskemu národu, ktorý bol v nevedomosti i v mraku, milosrdenstvom a láskou Pána nášho Ježiša Krista k ľuďom preukázaný, bol za pastiera a učiteľa... Preto velebím tvoje pery, ó preblažený otče Cyrile, ktorým všetkým krajinám sladkosť duchovná vytryskla."

Variantom Pochvaly Cyrilovi Filozofovi je skladba Pamäť a Pochvala Cyrila Filozofa a Metoda učiteľa, ktorej autorstvo sa často pripisuje Klimentovi Bulharskému. Môže však pochádzať aj od neznámeho veľkomoravského Sloviena, usudzujúc podľa toho, že jej pôvodca sa priznáva, že patrí k tomu národu, ktorému bol Cyril učiteľom (Pauliny, 1964). Rekonštruovaný prepis tohto textu bol urobený podľa textu zo 14. storočia, ktorý uverejnil P. A. Lavrov. Afirmatívne nadväzovanie na Pochvalu Cyrilovi je veľmi výrazné. Ukážku preberáme od E. Paulinyho (1964): "Velebím prečnostné tvoje ruky, ktorými zišiel na môj národ dážď poznania Boha, napájajúci bohoprýštivou rosou vyhorevšie hriešnou suchotou srdcia naše. - Velebím bohodvižné tvoje prsty, ktorými napísal si môjmu národu slobodu od jarma hriechu."

Život a dielo Konštantína a Metoda boli známe aj na Kyjevskej Rusi, čoho svedectvom je staroruská kronika známa pod menom Povesť vremennych let. Nestorov rukopis Povesť vremennych let (tzv. Nestorova kronika) je spojením dvoch starých ruských kroník, ktoré vznikli nezávisle od seba, a to v Novgorode (okolo roku 1016) a v Kyjeve (okolo roku 1039). Ich redakciu, ktorú zhotovil mních Nestor pod názvom Povesť vremennych let, pred rokom 1113 prepracoval mních Silvester. Nestorova redakcia sa zachovala v odpise zo 14. storočia v takzvanom Lavrentievskom letopise. Zachovaný je i ďalší základný variant či prepis, a to Ipatijevský. Nestorova kronika upútala slavistické kruhy nielen pasážou, v ktorej kronikár umiestňuje sídliská najstarších Slovanov do oblasti stredného Dunaja, na teritórium Slovenska a Moravy (túto teóriu znova oživil slavista O. N. Trubačev v roku 1983), nielen zachovaním celého radu staroruských a slovanských kmeňových názvov, ale aj nadväznosťou na cyrilometodskú tradíciu.

Významným svedectom o pôsobení Metoda a jeho žiakov, najmä Gorazda a Klimenta najprv na území Veľkej Moravy a po Metodovej smrti o účinkovaní Klimenta medzi Bulharmi, je Život Klimenta, známy pod názvom Bulharská legenda. Vychádza z neznámeho hlaholského staroslovienskeho textu Života Klimenta, biskupa velického, ktorý napísal niektorý zo žiakov ochridskej literárnej školy. Rozšírený text Života Klimenta využil pre bohoslužobné potreby grécizovanej cirkvi v Bulharsku byzantský vzdelanec a ochridský arcibiskup Teofylaktos (v roku 1094 - 1107). V Bulharskej legende deje sú zaznačené chronologicky; najprv udalosti, ktoré sa stali na Veľkej Morave počas života Cyrila a Metoda, potom

deje po smrti Metoda. Z historického hľadiska sú podstatné a dôležité najmä tie posledné; ŽM totiž opisuje udalosti len po Metodovu smrť (r. 885).

V Bulharskej legende značná časť textu (do kapitoly XV. i ďalej) rozoberá spory Metodových žiakov so stúpencami Vichinga. Do týchto kontroverzií zasiahol aj Svätopluk, ktorý je charakterizovaný rozporuplne (najmä kapitola V, IX): z jednej strany negatívne, ako človek hrubý, zlých mravov, vychovaný barbarským spôsobom, nerozumejúci vyšším duchovným princípom. Z druhej strany však autor píše v súvislosti s trýznením Metodových žiakov, že "o ničom z toho však nevedel knieža, otrok tých bludárov. Práve vtedy bol totiž preč. Lebo keby bol prítomný, neboli by mohli toto robiť vyznavačom pravdy" (Pauliny-Ondruš, 1985). Z uvedenej pasáže možno urobiť záver, že len Svätopluk sám nezapríčinil utrpenie a strádanie Metodových žiakov.

Spory medzi Metodom a franským duchovenstvom autor Bulharskej legendy vyhrotil do dramatického konfliktu, zatiaľ čo v Živote Metodovom, ktorý bol napísaný na Veľkej Morave, je tento konflikt naznačený iba skryto, a to z taktických dôvodov, pretože autor si uvedomil, že Metodovi spolupracovníci na Veľkej Morave v tom čase ešte účinkovali.

Podľa mienky ruského bádateľa N. L. Tunického (Stanislav 1950), ktorý sa detailne zaoberal genézou, historickým a textologickým rozborom Bulharskej legendy, spor a polemiky medzi Metodovými žiakmi a franským klérom sú interpretované jednostranne, čiastočne skreslene, historicky nie dosť pravdivo; akoby v centre bol iba spor o Filique (t.j. či Duch svätý vychodí

len z Boha Otca a či aj z Boha Syna). Podľa carihradského učenia Duch svätý vychádza len z Boha Otca, kým franské duchovenstvo (a neskôr aj Rím - E.K.) prijalo tézu, že aj z Boha Syna (Stanislav, 1950). Tunickij sa domnieva, že autor Bulharskej legendy sa zámerne nezmieňoval o problematike sporov o slovanský liturgický jazyk, pretože uprednostňoval v liturgii iba jazyk hebrejský, grécky a latinský. O slovanskom jazyku sa vyjadril, že je hrubý (Stanislav, 1950).

K otázke zriadenia samostatnej veľkomoravskej a panónskej cirkevnej samosprávy so slovienskym arcibiskupom a slovienskym jazykom, Svätopluk ani predstavitelia Ríma nezaujímajú zásadné, vyhranené stanovisko. Autor Bulharskej legendy v tomto však jednoznačne podporuje názor Metoda.

Prvý vydal ochridský grécky text a latinský preklad F. Miklosich (1847). Kritické vydanie gréckeho textu s prekladom do ruštiny pripravil N. L. Tunickij (1918). Slovenský preklad pochádza od J. Stanislava (Bratislava 1950).

O osudoch Metodových učeníkov, o spustošení "Moravskej krajiny" rozpráva Život Nauma. Život Nauma, anonymná biografická práca o Metodovom žiakovi Naumovi, významnom predstaviteľovi ochridskej literárnej školy, vznikol po roku 916, po smrti biskupa Klimenta Ochridského alebo Velického (jeho životopis je spracovaný v spomínanej Bulharskej legende). Autor Života Nauma dobre poznal osudy Metodových žiakov a pomery na Veľkej Morave.

Život Nauma sa zachoval v troch rukopisoch z 15.-16. storočia. Najrozšírenejšia je srbská redakcia Zo-

grafského rukopisu z 15. storočia. Slovenský preklad vydal v roku 1950 J. Stanislav.

O živote a diele veľkomoravských učiteľov Konštantína a Metoda vznikla bohatá a rôznorodá literatúra zachovaná v cirkevnoslovanskom jazykovom "rúchu"; početné sú však literárne pamiatky v latinskom jazyku. A tento náš, čo i len neúplný výpočet cirkevnoslovanských diel o živote a pôsobení sv. Cyrila a Metoda svedčí o tom, že šlo o osobnosti, ktorých význam nebol obmedzený iba na územie Veľkej Moravy, ale vzhľadom aj na neskoršie pôsobenie ich učeníkov v rozličných slovanských krajinách má celoeurópsky a všeslovanský dosah.

LITERATÚRA

K r o š l á k o v á , E.: Život Konštantína a Život Metoda. Kultúrny život, 12, 1990, s. 6-7

K u č e r a , M.: Postavy veľkomoravskej histórie. Martin, Osveta 1986. 280 s.

L a v r o v , P. A.: Materiály po istorii voznikonovenija drevnejšej slavjanskoj pismennosti. Leningrad, Izdateľstvo Akademii nauk SSSR 1930.

M a r s i n a , R.: Metodov boj. Bratislava, Osveta 1985. 126 s.

O n d r u š , Š.: Život Konštantína a Život Metoda očami súčasnej jazykovedy a literárnej teorie. In: Studia Academica Slovaca. 12. Prednášky XIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa, s. 387-404.

O n d r u š , Š.: Život Metoda VI: gužachu slověnskyja knigy. Slavica Slovaca, 20, 1985, č. 2, s. 118-120.

P a u l i n y , E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964. 248 s.

P a u l i n y , E. - O n d r u š , Š.: Život a dielo Metoda. Bratislava, Tatran 1985. 208 s.

R a t k o š , P.: Veľkomoravské legendy a povesti. Bratislava, Tatran 1977. 173 s.

S t a n i s l a v , J.: Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Panonsko-moravské legendy. 2. vyd. Praha-Bratislava 1934. 87 s.

S t a n i s l a v , J.: Osudy Cyrila a Metoda a ich učeníkov v Živote Klimentovom. Preklad Bulharskej a Ochridskej legendy s úvodom. Bratislava, Tatran 1950. 134 s.

K typologickým súvislostiam G. K. Zechentera-Laskomerského a J. Nerudu

Anna Kruláková, FF UKo, Bratislava

Tento príspevok je pokusom pozrieť sa na zaradenie Gustáva Kazimíra Zechentera-Laskomerského do vývinovej línie slovenskej literatúry z aspektu medziliterárnych vzťahov. Uplatnenie komparatívneho aspektu môže výraznejšie rozkryť niektoré stránky diela a prispieť k presnejšiemu poznaniu autora. Určitým impulzom bola pre mňa zmienka českej literárnej histórie o Zechanterovi. Arne Novák vo svojich Přehledných dějinách literatury české má jednovetový, ale zaujímavý postreh o tomto autorovi: "Humorem prosytil své bujné grotesky lékař v Banské Bystrici a Kremnici Gustav Zechenter; Žarty a rozmary i řada vlastivědných cestopisů se blíží genrovému pozorovatelskému umění a vtipnému podání Nerudovu."[1] K Novákovi sa pridáva V. Forst, keď konštatuje: "... připomene velmi silně - májovce, nechceme-li už po Arne Novákovi opakovat Nerudu."[2] Ani jedno z týchto konštatování nie je doložené konkrétnym porovnaním, ale tým skôr môže byť podnetom pre komparatívnu analýzu, ktorá by mala overiť nosnosť uvedených tvrdení.

Na začiatku si treba uvedomiť existujúce diferencie vo vývine českej a slovenskej literatúry. Ak napr. A. Pražák[3] hovorí o určitej polyfunkčnosti P. O. Hviezdoslava, že totiž svojím dielom syntetizoval podobné úlohy ako májovci, ruchovci a lumírovci spolu, je to tvrdenie možné aj na pozadí faktu, že v slovenskej literatúre do Hviezdoslava nebolo celkom dotvorené to, čo v šesťdesiatych rokoch v českej literatúre naplnili májovci. Zechenter svojou "májovskú" úlohu spĺňal len v určitej oblasti. To, čo sa v českej literatúre realizovalo zreteľnejšie, na celej ploche literatúry, bolo v slovenskej literatúre v tom istom čase skôr v náznakoch, takže až nasledujúca literárna generácia kumulovala v sebe niekoľko etáp, ktoré sa v českej literatúre realizovali samostatne. Zatiaľ čo o májovcoch platí, že "ovládli v polovině šedesátých let celou českou literaturu"[4], predstavuje Zechenterov *neprogramový pokus odromantizovať slovenskú literatúru* len jednu z jej línií.

Čo teda približuje Zechentera k májovcom? Nebudú to geneticko-kontaktové vzťahy, ale skôr štruktúrno-typologické súvislosti. Vlastným literárnym súvislostiam predchádzajú určité podobnosti v ideovom smerovaní. Situácia je trochu paradoxná tým, že Zechenter je oproti májovcom, konkrétne oproti Nerudovi, o celé desaťročie starší, generačne patrí medzi slovenských romantikov, avšak charakterom svojej tvorby aj filozofickou orientáciou sa spomedzi nich vyčleňuje. K májovskej generácii a najmä k Nerudovi ho v ideovej sfére približuje jeho demokratizmus, humanizmus, zaujatie za pokrok. Neruda píše: "Ano, pokrok všeobecný! to je naše nynější poesie, jiné nechceme a - také už nemá-

me."[5] - a Zechenter: "Ohromnou, ozaj telegrafickou rýchlosťou beží človečenstvo do budúcnosti, nesúc pred sebou blížiaci sa lúč vedy! A kde toho hranice? Kam to človek privedie v rukách nekonečného veku? Áno, ta to privedie zver ten, ktorého človekom menujeme, že sa po tisíc rokoch tak bude hanbiť za svoj pôvod, svojich terajších pradedov, ako sa teraz hanbia za pôvod z opice, a práve zväčša tí, čo svojou bytnosťou pôvod ten najviac dokazujú."[6]

Narážka na darwinovský evolucionizmus v citovanom úryvku - a nielen v ňom, je ich u Zechentera viacero - mohla byť v tom čase v slovenskom kontexte dráždivá, veď ešte na začiatku osemdesiatych rokov vyčítal J. M. Hurban mladému Vlčkovi pri hodnotení Literatury na Slovensku jeho ideové postoje čerpajúce okrem iného aj z Darwinovho učenia. Zechenter buduje svoju filozofiu na poznaní získanom z prírodných vied, čo ho privádza do blízkosti pozitivizmu. Tým je oveľa bližší realistickým spisovateľom než svojim generačným rovesníkom, väčšinou vyznavačom Heglovej filozofie.

Postoj vyjadrený v citátoch oboch autorov tlmí akcentovanie národného aspektu, prítomné inak aj v českej aj v slovenskej literatúre. Neruda a májovci presúvajú ťažisko literatúry z národných na všeľudské, demokratické záujmy. Všeobecný pokrok je aj Zechenterovým cieľom. V slovenskej literatúre síce nevznikol jeho zásluhou spor o národnú či svetovú orientáciu literatúry, aký vyvolal postoj májovcov v českej literatúre, v citovanej besednici však hovorí "veda je kozmopolitická". Literatúra je, ako vieme, len jedným z jeho širokých záujmov, avšak aj väčšinou vlastného

literárneho diela dokazuje, že ani literatúra neznamená pre neho predovšetkým stelesňovanie národnej myšlienky. Národná idea sa v jeho diele stala organizujúcim princípom len pri pokuse o širšie koncipovanú prózu, akou bola novela Lipovianska maša. A práve tu sa prejavila jeho neistota v oblasti čisto literárnej. Zechenterovi chýbalo vedomie väčšieho epického žánru a keď sa oň pokúsil, prebral dovtedajšiu schému sentimentálnej romantickej poviedky s moralistickým riešením konfliktu. Literárnohistorické hodnotenia súhlasne konštatujú, že autentickejší je v kratších žánroch, aj tu však nachádzajú žánrovú nevyhranenosť a skôr len tendenciu k humoristickej poviedke, črte, fejtónu. Sú to žánre smerujúce k publicistike. K nim pristupujú Zechenterove rozsiahle cestopisy, ktoré majú už jednoznačne publicistický charakter, hoci aj v nich možno nájsť prvky beletrizovania.

Ak hľadáme súvislosti medzi Zechenterom a Nerudom, treba sa pozrieť práve na tieto publicistické, resp. polopublicistické žánre. Májovci akcentovali poznávaciu funkciu literatúry a túžba po poznaní motivovala aj všetky druhy Zechenterovej aktivity. Cestopisný žáner poskytuje najviac možností na jej uplatnenie, hoci len na úrovni empirického poznania faktu. Nerudove cestovateľské sklony charakterizoval B. Svozil: "Na cesty jej vedla především touha liberálně cítícího a smýšlejícího člověka překročit úzké hranice českého "světa" do horizontu světa širšího a většího a nadindividuálně, společensky pocitovaná potřeba učinit ze záznamů těchto cest nástroj k rozšíření obzoru českého čtenáře, uzavřeného do provincionality českého chápání skutečnosti a do českého zromantizovaného na-

cionalismu."[7] Niečo podobné by sa mutatis mutandis dalo povedať v slovenskej situácii o Zechenterovi. Len v jeho debute, ktorým bol cestopis Zlomky z denníka cestovateľa po Chorvátskej, uverejnený v Štúrovom Orle tatranskom 1846-47, sa mihnú romanticko-obrodenecké postupy, tie však v prepracovanom vydaní odstránil a v ostatných cestopisoch sa už neobjavujú. Namiesto toho je v nich široký pohľad na ľudskú kultúru a jej progres.

Majú však podobné ideové východiská obidvoch autorov svoje pokračovanie aj v príbuznosti ich umeleckých postupov? Pri porovnaní budeme prihliadať najmä k Zechanterovým cestopisom Zo Slovenska do Carihradu (1864), Zo Slovenska do Ríma (1865), Zo Slovenska do Itálie (1878) a k Nerudovým cestopisným fejtónom Pařížské obrázky (1864), Různí lidé (1871) a Obrazy z ciziny (1872).

Zechenter postupuje v cestopisoch chronologicky, vyznávajúc zásadu: "Poriadok je duša všetkých vecí, preto i ja povšimnúc si toto pekné a pravdivé príslovie, v opise našej cesty nasledovať chcem poriadok chronologický, to jest časový, tak ako ho načrtnutý mám vo svojom denníku."[8] Neruda píše cestopisné fejtóny. Už to naznačuje, že jeho spracovanie bude členitejšie, jeho postup je výberový, nie chronologický záznam, vyberá si typické, ide mu viac o "dušu" videného než o "poriadok". Pohľad oboch cestovateľov sa však dosť často upiera na to isté. Rozdielne je spracovanie motívu. Napríklad v Štúdiách orientálnych venoval Neruda celý fejtón psom alebo bakšišu. Tieto príznačné javy orientálneho sveta neunikli ani Zechen-

terovej pozornosti, avšak vzhľadom na to, že v jeho opise majú svoje miesto všetky fakty, nevenuje im toľko priestoru ako Neruda. Neruda chce byť úplný v postihnutí typického, pre Zechentera je úplnosť v množine všetkých javov skutočnosti. Tam, kde sa ich pohľady uprú na to isté, napriek rozdielu v miere pozornosti, ktorú predmetu venujú, je spôsob ich videnia a opisu podobný. Obidvaja smerujú k výstižnému zachyteniu atmosféry miesta, u Zechentera sa k tomu výraznejšie a častejšie než u Nerudu pripája humoristický pohľad na opisované, ktorým vyvažuje občasnú faktografickú prehustenosť svojho textu.

Pre oboch autorov je príznačné, že v ich opise ciest po svete chýbajú prírodné impresie. Ich vzťah k videnému, t.j. poznávanému, je odromantizovaný. Pri Zechenterovi pristupuje aj jeho prírodovedný záujem, ktorý vecnosť, dokumentárnosť jeho podania privádza až k exaktným prírodovedným opisom.

Neruda zachytil svoje cestovanie v dvoch podobách - v Obrazoch z ciziny, ktoré majú podobu cestopisných fejtónov s dôrazom na poznanie krajiny i jej ľudí, a v beletrizovanej forme v súbore próz Různí lidé, orientovanom ako portrétne črty. Zechenterove záznamy z ciest nie sú natoľko žánrovo diferencované. Nemá samostatné beletrizované portréty, čo však neznamená, že človek v jeho cestopise nemá svoje miesto. Je rovnocenným partnerom ostatných zložiek, ktoré vytvárajú obraz krajiny, avšak nemá ambíciu podstatnejšie modifikovať základnú situáciu výpovede.

Rozprávačsky i štylisticky sú obaja autori rovnako pohotoví, avšak mozaika, ktorú vytvára svojimi

opismi Zechenter, zostáva viac v zajatí faktov. Neruda tiež uplatnil postupy mozaikovej skladby, usiluje sa však preniknúť za javový povrch života, pričom nestráca svoju konkrétnosť a nestáva sa prázdnou abstrakciou.

U obidvoch autorov je zreteľná tendencia k beletrizovaniu. Má však odlišnú podobu a zodpovedá príslušnému autorskému typu. Zechenter potrebuje oživiť presilu faktov, historických a kultúrnych informácií a robí to na úrovni štýlu najmä prostredníctvom širšie rozvedených humoristických prirovnaní a hovorových zvratov - toto väčšinou v rozsahu celého cestopisu. Inde - zriedkavejšie - uplatní spôsob, ktorý použil pri písaní humoresiek; vloží do textu anekdotickú epizodu a zároveň ju štylizuje tak, aby čitateľovi prostredníctvom nej zintímnil predstavované. Napríklad po dôslednom vecnom opise milánskeho dómu vyrozpráva tragický príbeh rozdelených milencov, ktorí skokom z veže dómu skončia svoj život. Tragickú príhodu však posunul do roviny grotesky a jej pozorovateľom, ba priam spoluúčastníkom urobil Štefana Pinku, štylizovanú postavu pisateľa listov, ktoré Zechenter uverejňoval v priebehu šesťdesiatych rokov v slovenských časopisoch. Podobne postupoval pri opise sôch predstavujúcich mytologické postavy v galérii Uffizi - zapojením reálií súčasného sveta vytvoril travestiu mytologického príbehu.

U Nerudu vyústila beletrizačná tendencia k tomu, že k typu cestopisného fejtónu vytvoril beletristický pendant v črtách Různí lidé. Nejde mu o oživovanie faktografickej prehustenosti, smeruje inde - k psychologickej štúdii ľudí poznaných na cestách, nie k anekdotickej skici, ako tomu bolo u Zechentera.

To, čo u oboch autorov začína vystupovať ako diferenciačný prvok, nadobudne markantnejšiu podobu v poviedkovom žánri. Z tohto hľadiska a z hľadiska vlastnej metódy tvorby je zaujímavý Nerudov postreh, ktorý vyslovil v Štúdiách výstavných o talianskych sochách. Dá sa využiť na konfrontáciu, pretože Studie výstavní predstavujú pendant Zechenterových Prechádzok po svetovej výstave vo Viedni. "Bude as málo těch, kteří se vrátí z vídeňské výstavy a neřeknou: "Italské sochy - ty jsou krásny!" Každý u nich se zastaví, každý na ně se zamilovaně usměje ... - "Podívejte se, to dítě se sepjatýma rukama jak pláče, toť rozkošné!"... A přec je škoda toto krásného mramoru, z kterého jsou ty sochy vyvedeny... Vystavené italské skulptury svědčí o rozhodném úpadku italského umění sochařského. Vidíme sošky, ne sochy, hračky, ne idey, virtuositu, ne umělecký vzlet. Kam se podíváme, nic než děti, ... a nesnad děti co representanti naivně krásné nějaké myšlenky, nýbrž pojmuty zcela reálně, žánrovite... My rozeznáme na sochách každou nit a každý steh, dovedem určit druh tkaniny i druh látky, ale pak se ptáme: "Kde je myšlénka?"[9]

Dokumentárne verné žánrové výjavy Nerudu neuspokojujú, realizmus detailu je preňho nepostačujúci, chýba mu myšlienka. Oproti žánrovej drobnokresbe tu proklamoval požiadavku hlbšieho zmyslu umeleckého obrazu, ktorý by realistické umenie nemalo postrádať.

Zechenter si tiež všimol vystavené sochy a reagoval takmer ako Nerudom predstavení návštevníci výstavy: "Rezbárstvo, sochárstvo a staviteľstvo dosahujú vrcholec dokonalosti ... Umeleckou rukou obživený

chladný kameň! Každý sa zastaví s usmievavou tvárou. Chlapec stojí so zopätými rukami, silený modliť, a vidieť, že sa mu nechce. Kto by sa neusmial na tej kyslej tvári, štvoruhlastých, kútikmi dolu potiahnutých ústach, zmraštenom čele, nadurených kučeravých vlasoch a slzavých polozatvorených očiach."[10]

"Žánrovitá reálnosť", dokumentárna vernosť detailu je teda pre Zechentera príťažlivá, vyvoláva v ňom úsmev sympatie a znamená pre neho aj "vrcholec dokonalosti" umeleckého diela. Tu je základný rozdiel, ktorý napriek viacerým styčným bodom existuje medzi týmito autormi. Jeho náznaky cítiť už v publicistickej časti ich tvorby, ktorou sme sa zaoberali aspoň čiastočne v žánri cestopisu, a výraznejšie sa diferencia medzi nimi prejaví v poviedkovej tvorbe, aj keď o poviedke možno hovoriť u Zechentera len s určitou rezervou, pretože smeruje neustále k menšiemu žánru - humoreske, črte.

Súčasná česká literárna veda jednoznačne zdôrazňuje Nerudovo smerovanie nad žánrový obrázok, jeho schopnosť zovšeobecňovať. Podľa J. Janáčkovej "Autentičnost, prožitost, či dokumentárnost v Povídkách malostranských je možná víc dílem autorova umění a zvolené (i postupně rozvíjené) metody než Nerudových zážitků."[11] Hovorí ďalej o jeho "akoby" improvizovanom a bezprostrednom rozprávaní, o napätí medzi pravdou detailu či scény a pravdou ich zmyslu. U Zechentera takéto napätie nenachádzame. Jeho autentickosť, dokumentárnosť je jednoznačná. Sugescia empíriou, ktorá bola taká blízka jeho založeniu i jeho širokým prírodovedeckým záujmom, ho ovládla naplno.

U Nerudu sa prejavilo vedomé formovateľské úsilie o novú podobu prózy. Zechenter nemal vysoké literárne ambície, jeho dielo v značnej miere vyplynulo z pozorovacieho talentu, zo spontánneho rozprávačského založenia. Jeho rozprávanie nie je "akoby" bezprostredné, ale je prvotné. Nevytvára plnohodnotnú epickú fikciu, ktorá by mala v sebe aj moment zovšeobecnenia. Ťažisko jeho zobrazovacích postupov je v empirickej evidencii nesúrodých prvkov reality, čo často vedie k hyperbolizácii, karikatúre. V kontexte slovenskej literatúry takto narúša schému romantickej prózy. Prvok, ktorý zohral pozitívnu rolu pri prekonávaní vyžitej romantickej schémy, nestačil však pri koncipovaní náročnejšieho literárneho diela.

Záverom môžeme konštatovať, že G. K. Zechenter-Laskomerský bol J. Nerudovi blízky najmä svojou ideovou orientáciou. Jeho hlásenie sa k darwinovskému evolucionizmu, smerovanie k pozitivistickej filozofii, nenachádzalo v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch oporu v slovenskom kultúrnom prostredí a vonkoncom už nie v jeho vlastnej generácii, ale približuje ho to k českému autorovi. Čiastočne príbuzní sú si v sfére širšie chápanej literárnej aktivity, v ktorej sa dalo vystačiť s empirickým poznávaním, teda v publicistickom cestopisnom žánri. V oblasti čisto beletristickej spisby ich však práve tento empirizmus oddeľuje. Zodpovedá to postaveniu obidvoch autorov v kontexte svojich národných literatúr. Zatiaľ čo Neruda stojí na začiatku jednej literárnej školy aj s preukázateľnými dôsledkami, ktoré takéto umiestnenie malo na jeho autorskú poetiku, G. K. Zechenter-Laskomerský zaujíma

"dráždivé" postavenie medzi dvoma literárnymi koncepciami skutočnosti.

POZNÁMKY

[1]J. V. Novák - A. Novák; Přehledné dějiny literatury české, Olomouc 1936-39, s. 583.

[2]V. Forst: Gustáv Zechenter-Laskomerský a česká literatura, In: G. K. Zechenter-Laskomerský. Život a dielo 1824-1908, Košice 1977, s. 109.

[3]A. Pražák: S Hviezdoslavom. Bratislava 1955, s. 19.

[4]Dějiny české literatury III. Praha 1961, s. 34.

[5]J. Neruda: Nyní. O umění, Praha 1950, s. 22.

[6]G. K. Zechenter-Laskomerský: Dielo I. Bratislava 1988, s. 263.

[7]B. Svozil, in J. Neruda: Obrázky z domova i ciziny, Praha 1983, s. 578.

[8]G. K. Zechenter-Laskomerský: Cestopisy. Bratislava 1960, s. 44.

[9]J. Neruda: Studie výstavní. In: Studie krátké a kratší. Praha, s. 239.

[10]G. K. Zechenter-Laskomerský: Výlety po Slovensku, Bratislava 1962, s. 157.

[11]J. Janáčková: Stoletou alejí. Praha 1985, s. 56.

Ústna tvorba a sociálna komunikácia

Ján Michálek, FF UKo, Bratislava

Jestvovanie a fungovanie vzájomných vzťahov medzi jednotlivcami a spoločenskými skupinami, spoločnosťou, je vlastnosťou a podmienkou pozitívneho vývoja spoločnosti. Vzťahy medzi jednotlivými členmi spoločnosti sa uskutočňujú sústavnými sociálnymi interakciami. Čím sú tieto vzťahy pozitívnejšie, tým vyššia je stabilita spoločenskej skupiny. Narúšanie sociálnych vzťahov má za následok narúšanie sociálnej pevnosti danej skupiny i spoločnosti. Prudké premeny hospodársko-spoločenského vývoja dostávajú do pohybu jestvujúce a pôvodné sociálne interakcie, formované často počas mnohých storočí, narušujú ich a niekedy aj celkom vytláčajú zo života. Nenahradzujú sa však vždy, alebo nie včas novými. V živote spoločnosti sa potom stretávame s javmi, ktoré si ťažko vieme vysvetliť a pri ich skúmaní sa ukáže, že majú často korene v neujasnenosti, nedocenení významu a úlohy sociálnych kontaktov. Tradičná kultúra ľudu poskytuje bohatý materiál pre štúdium týchto otázok i pre osvetlenie ich významu a dôležitosti pre život človeka a spoločnosti.

V našich kultúrno-historických podmienkach sa v živote lokálnych spoločenských štruktúr ustálili výrazné spoločenské kontakty. Slovenská ľudová kultúra, tak ako ju poznáme prostredníctvom vedeckého pozorovania približne za posledných dvesto rokov, mala prevažne roľnícky charakter a sformovala sa predovšetkým na základnom zamestnaní slovenského ľudu v minulosti - na roľníckej práci a z toho vyplývajúceho spôsobu života. Vývinom nadobudla pevnú štruktúru a vyrástla do uceleného systému, ktorý je odrazom života ľudu v konkrétnom prostredí a podmienkach a na druhej strane možno v nej vidieť určité charakteristické črty a funkcie, ktorými napĺňala materiálny, duchovný i sociálny život človeka zrasteného s pôdou a prírodou.

V rámci tejto kultúry vypestovali sa aj osobité formy spoločenských kontaktov, sociálnych vzťahov a komunikácie. Sformovali sa postupne do výrazných celkov vo väzbe na celý materiálny, sociálny a duchovný život spoločnosti, ktorá žila navonok po storočia v značnej lokálnej, respektíve regionálnej izolovanosti. Boli to najmä rozličné normy takzvaného obyčajového práva, početné ustálené úkony, zvyky i systém obradov, spomedzi ktorých v našej ľudovej kultúre do popredia vystupujú najmä dva cykly: výročný, spätý predovšetkým s roľníckou prácou, a rodinný, viažuci sa k výrazným aktom života človeka (narodenie, svadba, smrť). Mali výrazný socionormatívny charakter, boli rešpektované a záväzné. Tak sa postupne sformoval v lokálnom spoločenstve ucelený systém hodnôt, väzieb a noriem, ktorého fungovanie a rovnováhu zabezpečovala jednak tradícia svojou obsahovou stránkou a vytváraním

kontinuity, jednak ustálené mechanizmy kontaktov a komunikovanie jednotlivca v rámci rodiny a lokálneho, či širšieho spoločenstva. Sociálna komunikatívnosť (v línii jednotlivec-rodina-skupina-lokálne, respektíve regionálne spoločenstvo) nadobudla v tomto prostredí vysokú účinnosť a mala rozličné podoby a polohy.

Popri početných rodinno-príbuzenských a sociálno-skupinových väzbách, ktoré štruktúrovali a pevne organizovali vidiecku pospolitosť, formovali sa v nej aj rozličné malé skupiny, ktorých existencia nevyplývala jednoznačne zo všeobecných noriem a zvyklostí, ich platnosti, nemali základ v ich plnení a rešpektovaní, ale spočívali najmä na dobrovoľnej a spontánnej účasti. Pritom ich súdržnosť bola často veľmi vysoká a ich jestvovanie zmysluplné, a to aj napriek tomu, že ich trvanie z hľadiska konkrétnej skladby účastníkov nemuselo byť dlhodobé a nesiahalo často za jednu generačnú rovinu. Z hľadiska vzniku ich možno označiť ako spontánne skupiny. Ich vplyv na život a atmosféru konkrétnej komunity bol však neraz veľmi aktívny a výrazný. K takýmto zoskupeniam patrili nepochybne aj skupinky, či niekedy aj väčšie skupiny ľudí, ktorí sa grupovali okolo rozprávačov, ale najmä okolo uznávaných rozprávačov v určitom konkrétnom lokálnom prostredí. Mechanizmus ich formovania sa zakladá na princípoch od každodenného bežného kontaktu ľudí až po rodinné či príbuzenské, susedské, priateľské, či príležitostné kontakty v rámci daného spoločenstva. Najjednoduchšiu formu tu môže predstaviť stretávanie sa hoci aj dvoch ľudí, spojených spoločným záujmom počúvať jeden druhého preto, že si majú navzájom čo povedať a že aj spôsob ich vzájomného podávania informácií, správ,

zážitkov, poznatkov a náhľadov, či postojov im je obojstranne vyhovujúci a blízky ich naturelu. Spontánnu skupinu tu v základe tvoria príslušníci rodiny, príp. susedia a pod. Takáto skupina môže časom prerásť do pomerne pevnej jednotky, kde pravidelnosť a cieľavedomosť kontaktu je zabezpečená jeho obsahovým rámcom. Pritom konkrétna tematika takýchto kontaktov a stretnutí nebýva spravidla dopredu dohodnutá a vymedzená, vyrastie často akoby z bežného rozhovoru. A pokiaľ ide o samotné rozprávanie, o potrebu týmto spôsobom komunikovať a tvorivo sa realizovať, platí tu dôsledne to, čo výstižne povedal Karel Čapek o rozprávke: "Skutočná rozprávka, rozprávka vo svojej pravej funkcii, je rozprávanie v kruhu poslucháčov. Rodí sa z potreby rozprávať a rozkoše počúvať" (Marsyas, čili na okraj literatury. Praha 1948, s. 140-141). Nazdávam sa, že je tým nielen dostatočne, ale veľmi presvedčivo a jednoznačne vyjadrená podstata ľudového rozprávačstva i jeho základná funkcia, princíp i sila jeho vysokej komunikatívnosti, a teda aj dosahu na dané spoločenstvo. Príklady - a to príklady veľmi inštruktívne - nachádza preto etnograf pri výskume rovnako dnes, ako to bolo bežné v minulosti.

Život vidieckeho spoločenstva poskytoval permanentné možnosti na stretávanie sa ľudí, dával im príležitosti na priame a priateľské kontakty. Boli to chvíle, kde sa mohli vymieňať skúsenosti, kde v sociálnych interakciách nadobudol dôležitú úlohu už rozhovor. Reč bola o témach každodenných i o témach, ktoré boli udalosťou pre život obce, alebo celej spoločnosti. Tu treba mať na pamäti, že ľudia v dedinskom prostredí žili pospolu v úzkej generačnej nadväznosti, čo má

veľký dosah na charakter a podobu ich života a spolunažívania. Navzájom sa poznali, v podstate všetko o sebe vedeli. Nejestvovala tu anonymita života, ktorá by všeličo ukryla či odstránila, prípadne umožňovala konať proti kolektívnym normám spolunažívania. Napokon boli to ľudia, ktorí mali spoločné ciele a záujmy, a také boli aj ich problémy a starosti. To všetko ich spájalo, mali si teda aj čo povedať. To zasa organizovalo ich myslenie a konanie. Takto sa aj navzájom zasa kontrolovali. Skutočnosť, že vo folklóre nachádzame veľmi často ostré videnie sociálnej diferenciácie, to len potvrdzuje.

Takto si už v základnom každodennom styku vytvorili mechanizmus kontaktov, ktorý poskytoval neustály a pevný základ pre vzájomnú komunikáciu v ustálených formách. Pozrime sa najprv na elementárny, zdalo by sa, že naprosto samozrejmý príklad. Ide o náhodné stretnutie ľudí a ich prvý kontakt. Je ním pozdrav.

Ak sa totiž stretli dvaja členovia konkrétneho spoločenstva, etická norma im prikazovala navzájom sa vždy pozdraviť a súčasne určovala, kto koho a ako má pozdraviť. Ale tým sa čo i len naozaj náhodné stretnutie spravidla neskončilo. Pozdrav napr. dvoch oráčov v poli znel: Čo robíš? Orieš? alebo: Kam ideš? alebo: Kde si bol? a podobne. Vysoký stupeň komunikatívnosti vyplýval potom z toho, že ľudia, ktorí neboli neustále naháňaní povinnosťami, ale šli za nimi systematicky a rozvážne, sa pri takomto stretnutí a po pozdrave obyčajne zastavili, došlo medzi nimi k priamemu kontaktu, vzájomne sa poinformovali (ako sa orie, čo je nové a pod.), vznikla situácia, ktorú etnografi ozna-

čujú ako príležitosť, priestor na komunikovanie. A pravdaže, ani zďaleka tu nešlo o nejakú formálnu záležitosť. Už aj takýto kontakt ľudí zbližoval, či najprv navzájom približoval, sociálne zaväzoval a upevňoval, pôsobil na nich eticky a predovšetkým ich vychovával. Folklór predstavuje a obsahuje už aj produkt takejto sociálnej komunikácie a opodstatnene v ňom možno vidieť aj odraz hodnotového systému ľudových vrstiev. Dobre to možno sledovať opäť na príklade ľudového rozprávania, pretože aj tu je základom bezprostredný kontakt ľudí.

Napr. ľudový rozprávač nepristupuje k svojej tvorbe tak ako spisovateľ. Nemá ani čas, ani priestor na svoj výkon, vystúpenie si pripraviť, a tým svoj prejav formovať a štylizovať. Tvorí spontánne, využíva bezprostredný podnet a jeho prejav, t.j. jeho tvorba je v podstate okamžitou a neopakovateľnou improvizáciou. V danom okamihu využíva všetky svoje schopnosti, majstrovstvo, ale nepriamo aj skúsenosť kolektívu, celej skupiny, či spoločenstva. Z hľadiska komunikatívnosti jeho prejavu je zvlášť dôležité to, že sa obracia priamo na svojho adresáta, je s ním v priamom kontakte, rozpráva niekomu - teda svojmu poslucháčovi. Ten spravidla nie je náhodný. Vyslovuje svoj názor, formuluje postoj, rozpráva (od informácie až po podanie umeleckej hodnoty) určitým svojským spôsobom. Pred svojho poslucháča predstupuje zainteresovane (nik by ho inak nepočúval) so svojím poznaním, názorom a postojom, etickým i estetickým kánonom. A čo je zvlášť dôležité, poslucháč ho počúva nie preto, že niekto chcel rozprávať, rozhodujúce v tomto jeho počine je, že on sám sa dobrovoľne rozhodol vstúpiť

do kontaktu v presvedčení, že si vypočuje niečo preňho užitočné a potrebné.

Posluchář tu teda vystupuje ako aktívny element kontaktu, jeho sociálna komunikatívnosť je priamo zabezpečená a ihneď aj realizovateľná. V nej sa okamžite riešia aj prípadné nezhody, konflikty, protirečenia. Rozprávač takto prostredníctvom tohto spojenia s poslucháčmi na svoje auditórium účinne pôsobí, svojich poslucháčov formuje i zjednocuje, pôsobí teda ako integračný element. Posluchář súčasne vplýva na rozprávača, tvorcu, nedovolí mu uniknúť. Tento vzťah sa upevňuje a v ňom narastá aj prirodzená autorita tvorcu v ľudovom prostredí, kolektíve, ktorý sa v tomto procese ďalej stmeľuje na báze určitých svetonázorových, etických i ideovoestetických noriem v konkrétneho lokálneho spoločenstva.

Možnosť permanentnej názorovej korekcie, overovania si vlastných stanovísk mala ako princíp veľký význam a dosah pre formovanie vedomia vidieckej pospolitosti. Pomáhali tomu (napr. v prípade ľudového rozprávania) aj také skutočnosti, že o jednej téme sa hovorilo častejšie, mala vysokú opakovateľnosť, a to až potiaľ, pokiaľ sa istý názor nestal spoločenským vedomím. Spoločenské vedomie dediny sa neutváralo zhora, ale zdola. Túto skutočnosť sme akosi nedocenili pri vytváraní lokálneho spoločenského vedomia v súčasnosti (v príspevku vychádzam z niektorých myšlienok rozhovoru s B. Schenkovou v časopise Osvetová práca, 35, 1985m č, 5, s. 26-28). A pokiaľ ide o pozíciu jednotlivca a skupiny, vzťah medzi nimi, treba v týchto súvislostiach upozorniť ešte na to, že člen lokálneho

spoločenstva bol vo svojej voľbe skutočne viazaný normami tradície, ale na druhej strane mal rovnako možnosť prostredníctvom svojej príslušnosti ku kolektívu, ale aj individuálne vyjadriť svoj postoj až po nesúhlas a odmietnutie. Možno to vidieť na príklade jednotlivých osobností, volených alebo vybraných obcou do určitej funkcie na stanovené obdobie. Tak napríklad mládežníckeho richtára nemohol robiť hocikto, a to platilo ako princíp aj v iných prípadoch.

Pri zdôrazňovaní kolektívnosti života a kultúry ľudu sa totiž pozícia jednotlivca, osobnosti, dostávala často akoby do úzadia. Vo všetkých prípadoch voľby funkcionára tohto spoločenstva kládli sa na konkrétnu osobu vysoké požiadavky z praktického i etického hľadiska. Jednoducho, musel to byť človek na volenú funkciu súci a rovnako musel mať aj ľudské predpoklady pre jej výkon. Išlo predsa o to, aby takýto jedinec dokázal splniť úlohu, na ktorú ho voľba určila, v záujme kolektívu, to jest v záujme ich samotných. Richtár musel mať bez akejkoľvek diskusie a pochybností prirodzenú, preukázanú a osvedčenú autoritu člena kolektívu. Nemohol predsa riešiť napríklad spory medzi ľuďmi ako človek, povedzme, nespravodlivý. Hájnikom nemohol byť zvolený jedinec, ktorý by si podľa vedomostí členov kolektívu obce bol radšej čo-to prisvojil z cudzieho, spoločného, keď jeho úlohou bolo chrániť úrodu všetkých a podobne. A tak ako sa jednoznačne vhodnosť - dnes by sme asi povedali komplexnosť - osobnosti prísne zohľadňovala už pri voľbe, rovnako dôsledný bol aj postih pri nedodržaní, nerešpektovaní kolektívnych noriem a zvyklostí. A predovšetkým bol okamžitý, nedeliteľný, a tým aj účinný. Je nielen zaujímavé, ale

aj mimoriadne poučné, ako sa tieto kolektívne normy vo vidieckej pospolitosti formovali a ako sa súčasne zabezpečovali aj ich realizácia. Možno opäť zdôrazniť, že sa tak dialo predovšetkým v permanentnej kontaktovosti, a teda vo vysokom stupni sociálnej komunikatívnosti jej členov. Ústna tvorba predstavuje jednu z jej špecifických foriem.

Náš postoj k formovaniu a jestvovaniu lokálneho spoločenského vedomia (prostredníctvom väzieb jednotlivca na rozličné skupiny) bol dlho akosi vzdialený od skutočností, ktoré v tomto prostredí účinne fungovali a zabezpečovali jeho stabilitu. Videli sme v ňom skôr čosi minulé, "iba tradičné", zvláštne, nepotrebné či nežiadúce. A pritom je zrejmé, že lokálne spoločenské vedomie je aj dnes integrálnou súčasťou spoločenského vedomia človeka. Doňho sa premietajú a s jeho účasťou sa realizujú všetky úsilia aj našej spoločnosti. Nemôže nám byť preto ľahostajné, aké toto vedomie nášho súčasníka je, čo naň vplýva, a tiež aký je mechanizmus jeho tvorby. Avšak akákoľvek snaha o poučenie z minulosti musí aj v týchto súvislostiach vychádzať z uvedomenia si základného faktu o premenách nášho vidieka v posledných desaťročiach. Život na dedine sa zmenil od základu v dôsledku takých dôrazných faktorov, ako je likvidácia roľníkov v dôsledku kolektivizácie poľnohospodárstva, industrializácia, pohyb obyvateľstva, rast vzdelanosti, životnej úrovne. Mechanizmus sociálnej komunikácie tradičnej slovenskej dediny preto nefunguje dnes ako celok a ani nemôže pre dnešok takto vystupovať. Ostali tu však niektoré princípy, viaceré v aktívnej podobe, iné potencionálne, ktoré sú aj pre súčasný život nielen využiteľné, ale aj potrebné a žiadúce.

Ako veľmi názorný príklad môžeme ešte uviesť trebárs existenciu inštitúcie takzvanej vzájomnej výpomoci, ktorá napríklad pri výstavbe rodinných domov funguje aj v súčasnosti ako bežná a osvedčená praktika. Možno dokonca jednoznačne povedať, že bez nej by výstavba slovenskej dediny v takom rozsahu, ako prebieha od povojnových rokov, ani nebola možná. Aj táto inštitúcia združuje ľudí, a to nielen pri práci a za stanoveným - čo ako základným a rozhodujúcim - účelom. Jej spoločenskokomunikatívne dôsledky sú ďalekosiahle. Väzby, ktoré vytvorí pri plnení svojej základnej funkcie, spravidla pretrvávajú a ľudí natrvalo spájajú, združujú. To v situácii, že aj na vidieku sa v dôsledku vývoja posledných desaťročí znížila bezprostredná, priama kontaktovosť obyvateľstva neraz až na zarážajúcu mieru, je fakt ďalekosiahleho významu. Znížila sa totiž nielen v línii jednotlivec-rodina-skupina-dedina, ale často aj v príbuzenskej línii (rodičia-deti-vnuci-pravnuci a pod.). Aj do života na vidieku vstúpila anonymita ako negatívny dôsledok zmeneného spôsobu života tejto pospolitosti. To všetko narušuje a sťažuje nadhodenú otázku bezprostrednej komunikácie, styku ľudí (v rodinných, medzigeneračných, skupinových, susedských reláciách), znižuje aj možnosť sociálnej kontroly, formovania a rešpektovania noriem spolunažívania, pestovania zodpovednosti, aktívneho prístupu a ovplyvňovania svojho prostredia a diania v spoločnosti.

Život slovenského ľudu v minulosti nebol ľahký a už aj preto ho nemožno idealizovať. Vytvoril však hodnoty, z ktorých môže čerpať aj dnešok a úspešne ich uplatňovať v každodennom konaní v záujme rastu jeho úrovne po každej stránke. Potreba priamej ľudskej

komunikácie, prirodzeného a nefalšovaného styku ľudí na rozličných rovinách sa dnes pociťuje ako závažný článok spolunažívania, formovania sociálneho vedomia nášho súčasníka. To vedie človeka aj ako jednotlivca k aktivite, k záujmu o veci spoločné.

LITERATÚRA

Č i s t o v', K. V.: Špecifikum folklóru vo svetle teórie informácie. Slovenský národopis, 20, 1972, s. 345-359.

P o p e l k o v á, K.: Spoločenské príležitosti stretávania sa obyvateľov malého mesta v medzivojnovom období. Slovenský národopis, 38, 1990, č. 1-2, s. 199-204.

S i r o v á ť k a, O.: Skupina, lid a národ v koncepcii folkloru. Slovenský národopis, 38, 1990, č. 1-2, s. 13-18.

Š k o v i e r o v á, Z.: Súčasné funkcie susedských skupín. Slovenský národopis, 38, 1990, č. 1-2, s. 184-190.

Povaha slovenského národa

Erich Mistrík, PdF UKo, Bratislava

Podľa Ľudovíta Štúra národ vytvárajú tri hlavné charakteristiky: jeden jazyk, špecifická kultúra, historická a etnická determinácia.

Jazyk Slovákov sa rodil veľmi dlho a v celej histórii zohrával boj o slovenčinu významnú úlohu pri sebaurčení slovenského národa. Prvý boj o slovenčinu zviedli v 9. storočí sv. Cyril a Metod, keď predchodkyňu slovenčiny - staroslovienčinu - presadzovali ako rovnocenný liturgický jazyk vedľa vtedy vládnúcich jazykov, hebrejčiny, gréčtiny a latinčiny. Ich úspešným pokusom o pozdvihnutie kultúry Veľkej Moravy na európsku úroveň - okrem zavedenia staroslovienčiny ako liturgického jazyka i tvorbou hlaholského písma, ktoré veľmi dobre vyhovovalo staroslovienčine, ale aj prekladom bohuslužobných kníh a právnickej literatúry do tohto jazyka - týmito úspešnými civilizačnými krokmi sa Slováci zaradili ako vyspelý kultúrny národ medzi európske národy, ktoré v tých storočiach podobne dozrievali (Angličania, Nemci, Nóri a ďalší). V tomto

prvom zrelom období slovenského národného ducha sa kodifikáciou liturgického jazyka položili základy pre schopnosť národa pretrvať stáročia aj v najťažších podmienkach, pretože pomáhalo vedomie, že Slovensko bolo na krátky čas rovnocenným partnerom európskym veľmociam, Franskej ríši a Byzancii. Úzkou väzbou medzi staroslovienčinou, hlaholikou a kresťanstvom sa utvorilo i pevné puto medzi národným duchom Slovenska a kresťanstvom.

V stredoveku sa vo vzdelaných vrstvách Slovenska používala latinčina, ale v kostoloch národ ešte dlho spieval po slovensky a grécko-katolícka cirkev celý čas až podnes využíva ako bohoslužobný jazyk staroslovienčinu, takže duch slovenčiny neustále v národe žil. Postupne do vzdelaných slovenských vrstiev prenikala čeština, ktorá neskôr získavala stále viac slovakizmov. V 18. storočí sa v kultúrnom prostredí západného Slovenska rodí prvý pokus o kodifikáciu spisovnej slovenčiny, ktorá by už nebola zakotvená v češtine. Anton Bernolák sa pokúša v roku 1787 uzákoniť ako spisovný, literárny jazyk Slovákov kultúrnu podobu západoslovenského nárečia. Jeho pokus sa neujal aj pre názorovú a konfesionálnu nejednotnosť Slovákov, aj pre excentrické položenie tohto nárečia medzi slovenskými nárečiami. Bolo to nárečie, na základe ktorého nebolo možné budovať národného ducha a kultúru všetkých Slovákov. Vzniká však samostatná slovenská literatúra písaná bernolákovskou slovenčinou, ktorá po dlhých storočiach intelektuálnej odmlky rýdzo národnej literatúry hneď vytvára vrcholné umelecké diela a od prvých krokov sa pokúša o zachytenie slovenského charakteru v umení.

Snaha o jednotný literárny jazyk mohla uspieť len v podobe, akú jej dal roku 1843 Ľudovít Štúr, keď na literárny, spisovný jazyk Slovákov vyzdvihol stredoslovenské nárečie, ktoré je geograficky centrálne položené, a tým aj jazykovo blízke všetkým krajom Slovenska; slovenčina je v ňom aj najmenej ovplyvnená okolitými jazykmi. Na báze tohto nárečia sa podarilo štúrovcom a ich nasledovníkom zjednotiť všetky národné úsilia slovenského národa. Národ až týmto činom definitívne jazykovo, a tým aj kultúrne dozrel. V tomto - druhom - období jazykovej zrelosti sa spolu s jazykovým odlíšením definitívne diferencoval aj slovenský národ ako rovnocenný medzi rodinou slovanských národov. Štúrovci aj pomenovali a vyzdvihli ďalšiu z charakteristických čŕt slovenskej národnej povahy a kultúry - jej ľudovosť. Cieľavedomé nadväzovanie na ľudové tradície (pôsobil tu aj romantický duch štúrovcov a ich doby) i vyzdvihnutie najrýdzejšieho nárečia ľudu za kultúrny jazyk dotvorili puto, ktoré v slovenskej kultúre už dlhšie rástlo - puto medzi jazykom, národnou povahou a ľudovými vrstvami.

V historických zápasoch sa potvrdila Štúrova myšlienka o národnom jazyku ako o nevyhnutnom atribúte národného života, svojbytnosti národa. S dozretím slovenčiny dozrieva i slovenský národ a bez slovenčiny upadá ako svojbytný národ. Zo samostatného národného jazyka sa rodí i špecifická národná kultúra, a tá je nositeľom i vyjadrením svojbytnej povahy národa.

Ako hovoril Ľ. Štúr, popri jazyku je vyjadrením svojbytnosti národa národná kultúra a historické i etnické ohraničenie. O národnej povahe treba hovoriť

spolu s históriou národa, s kultúrou národa, a naopak, abstrahovať národnú povahu z kultúry a historických osudov národa, pretože rastú a jestvujú len spolu.

Slováci od pádu Veľkej Moravy prežili desať storočí v Uhorskom kráľovstve alebo v Rakúsko-Uhorskej monarchii a posledných sedemdesiat rokov v česko-slovenskom štáte s krátkou prestávkou počas druhej svetovej vojny, keď šesť rokov žili v samostatnej Slovenskej republike. Mimo toho zažili v posledných 180-ich rokoch silné maďarizačné odnárodňovacie tlaky i čechoslovakistické neuznávanie svojbytnosti národa. Všetko viedlo k tomu, že sa Slováci radi obracali k minulosti, k tradíciám Veľkej Moravy a radi si ju idealizovali, takže slovenské povedomie dlho zostávalo obrátené do minulosti. Až od štúrovcov a od prvých novodobých akcií za národné oslobodenie sa vo vedomí Slovákov posilňuje prítomnostný rozmer a začínajú hľadať svoju súčasnú, a nielen minulú veľkosť.

Naďalej však pretrváva hľadanie sebaidentity, zostáva pocit nezakotvenosti v histórii a v Európe. Napriek veľkej národnej hrdosti, ktorá má korene vo Veľkej Morave a ktorú by Slovákom mohli mnohé národy závidieť, pocit pevného zakotvenia a vedomie svojho miesta v Európe dosiaľ celkom nedozreli, a tak aj národná hrdosť má v národe dosť vratké základy.

Slovenský národ nemohol dlhé storočia zasahovať do vysokej politiky viac, ako môžu zasahovať radoví vojaci do vojny - nerozhodujú o nich, ale ich vlastnými rukami robia. Na Slovensku sa zastavil tatársky i turecký vpád do Európy, Slováci vytvorili najväčšie kultúrne pamiatky v Uhorsku, Slovensko bolo hospodár-

sky najvyspelejšou časťou Uhorského kráľovstva. Napriek všetkému to bol chudobný národ a jeho vlastná šľachta sa mu veľmi rýchlo odnárodňovala. Maďarizačné i čechoslovakistické úsilie sa opieralo o ideológiu tvrdiacu, že slovenský národ je malý a bez histórie, teda bezvýznamný, ba dokonca bezcenný. Preto sa v slovenskej národnej povahe vypestovali komplexy menejcennosti, tendencia k sebapodceňovaniu, k pokore, až pocity mučeníctva. Preto teraz Slováci mnohokrát vidia nepriateľa aj tam, kde nie je. Preto mnohokrát zabúdajú na svoje veľké osobnosti, alebo si na ne len veľmi ťažko spomínajú. *Uverili, že sú všetci malí a bezvýznamní.* Chýba potom samozrejme aj zmysel pre humor, pre sebairóniu, ale aj národná veľkorysosť.

Fakt, že Slováci dlho neboli subjektom veľkej politiky, že žili v cudzom štáte, že boli nútení vo svojej krajine veľmi tvrdo pracovať - to všetko vypestovalo v slovenskom národe osobitý spôsob nazerania na svet: slovenské myslenie, slovenské cítenie, kultúra sú silno reflexívne. Slováci nie sú zameraní na prienik do skutočnosti, ani na praktický čin, ani nemajú veľký odstup od reality, ani chladne nekalkulujú. Slováci sú národom hĺbavým, úvahovým. Slovenská kultúra, v ktorej sa národný charakter zreteľne zrkadlí, nie je zameraná na dobýjanie nových mét. (Slováci sa v histórii neučili dobýjať méty, lebo politicky, vojensky ani kultúrne neboli agresívni ani expanzívni.) Slovenská kultúra je zameraná na hľadanie nových uhlov pohľadu na už dobyté méty. Slovenská reflexívnosť sa obracia dovnútra vlastného vedomia, zaujíma osobný postoj k svetu, a to jej stačí. Uvažuje, myslí, cíti ako pre seba, nie preto, aby dobyla svet. Slovenská

reflexívnosť nehľadá presné ohraničenia a určenia javov a vecí, ale hľadá vzťahy medzi nimi. Nezaoberá sa skutočnosťou preto, aby do nej prenikla a ovládla ju. Reflexívnosť slovenského národa je skôr len hnutím mysle, je úvahou o vzťahu medzi behom sveta a človekom. Preto má slovenské myslenie rado pátos, preto rado moralizuje a sa štylizuje. Národný charakter Slovákov nemá v sebe hravosť, ani nadutosť alebo bombastickosť, ani rozpustilosť. Slovák je mužsky vážny, má sklony k zádumčivosti, hoci nie k melanchólii. Slováci všetko hlboko precítia. Je to niekedy až citová predráždenosť a precitlivelosť. Slovákom netreba veľa argumentov, aby sa rozhodli pre čin, nepotrebujú dlhé kalkulácie, ale potrebujú byť výrazne citovo zaangažovaní na svojich činoch. Sú schopní konať hlavne vtedy, keď silno citovo vzplanú.

Pretože je slovenský národ takto citovo, reflexívne orientovaný, je aj maximálne tolerantný až zmierlivý. Slovák, ktorý okrem úsvitu svojich dejín nestál na čele historických zápasov, nezasahoval do osudov iných národov a nenútil ich podľahnúť, sa naučil pristupovať zmierlivo a chápajúco k omylom druhých. V každodennom živote sa to prejavuje ako mäkkosť, ústupčivosť, alebo ako pokora. Preto sa Slováci nechali niekoľkokrát v histórii zmanipulovať. Tu niekde pramení mýtus o holubičom národe, ktorý sa traduje o slovenskom národe. Je to však len mýtus, pretože pokora a zmierlivosť idú vo vážnych situáciách bokom a tento národ dokáže cieľavedome konať vo svojom záujme, o čom svedčí hoci aj slovenské povstanie pod vedením Ľ. Štúra, alebo práca Slovenskej ligy v USA počas 1. svetovej vojny.

So zmierlivosťou Slovákov úzko súvisí aj výnimočná pracovitosť. V histórii a v zajatí dosť nehostinnej krajiny mnohokrát národu nezostávalo nič iné, len mravčia práca. Postupne sa v slovenskom národe vypestovala veľká húževnatosť, schopnosť prekonávať aj tie najťažšie prekážky a nevzdávať sa za žiadnu cenu. Má dve stránky: na jednej strane je to schopnosť sebazáchovy v akýchkoľvek ťažkých podmienkach, čo je vlastnosť, bez ktorej by Slováci ako národ už dávno nejestvovali, pretože historické situácie im ako národu málo priali. Na druhej strane je to jánošíkovská povaha - schopnosť vzoprieť sa násiliu, zlobe a nevôli aj za cenu sebaobetovania.

Slovenský národ bol po stáročia hlavne roľníckym národom. Vlastnú slovenskú aristokraciu mal iba v prvých storočiach po zániku Veľkej Moravy a neskôr sa aj tá rýchlo maďarizovala. Mestá so slovenským charakterom vyrastali až neskoro, od 17. storočia. Stredný stav, zemianstvo so slovenským národným povedomím sa rodilo veľmi ťažko, slovenská inteligencia vyrastala tiež len od 17. storočia, takže hlavným nositeľom národného povedomia bol roľnícky ľud a neskôr kňazská inteligencia. Preto sa národná kultúra, teda kultúra so svojbytnými slovenskými črtami, rodila hlavne v ľudovom roľníckom prostredí, nie medzi šľachtou, nie v mestách, nie medzi zemianstvom, nie medzi inteligenciou. Jedným z charakteristických znakov slovenskej kultúry preto dlho bol jej ľudový pôvod, z čoho nevyplývali iby štylistické a formálne črty tejto kultúry, ale hlavne jej výrazný demokratický charakter. Len ku koncu 17. storočia - na záver panstva latinskej kultúry, keď do nej prenikajú slovenské črty - sa slo-

venská kultúra internacionalizuje. Podobným procesom prechádza v 20. storočí, ale tentoraz prenikajú internacionálne črty do slovenskej kultúry.

Ľudový a roľnícky charakter slovenského myslenia, jeho zahľadenosť do minulosti, lipnutie na pôde, na dedovizni, sú koreňmi slovenského sklonu k tradicionalizmu, tendencie k nízkej flexibilnosti v myslení. Flexibilnosť, schopnosť rýchlo pochopiť a akceptovať zmenu sa viac rozvíjajú v mestách a vo vzdelaných vrstvách, a tie Slovensko prakticky nemalo. V posledných štyridsiatich rokoch sa navyše posilnili tie najhoršie odnože tradicionalizmu, lebo sa "slovenskosť" redukovala iba na vonkajšie znaky tradície, ktoré z národnej pamäti vymazávali skutočnú veľkosť národa zakotvenú vo veľkých postavách slovenskej histórie.

Sklon k vernosti tradícii si dnes slovenský národ neustále udržiava, dnes je však už moderným národom, pre ktorý začína tradícia vystupovať ako niečo podobné anglickému tradicionalizmu. Už nezväzuje, ale je prostriedkom sebaidentifikácie národa.

Sklon k vernosti tradíciám bol popri nutnosti hľadať útechu v ťažkom živote prameňom silnej viery v Boha hlboko zakorenenej v národe. Posilňoval ju aj fakt, že najväčší kultúrny čin v mnohostoročnej slovenskej histórii - misia sv. Cyrila a Metoda - sa spájal práve s kresťanstvom. Okrem toho slovenská inteligencia bola ešte aj v posledných storočiach kňazská, hoci inde vo svete už vyrastala silná laická inteligencia. Aj vodcovia národa vyrastali z kňazského stavu. V slovenskom prostredí silnú národnú úlohu dlho zohrávala práve katolícka inteligencia. Katolícka ná-

božnosť preto zohráva dodnes veľkú úlohu v národnej povahe Slovákov. (Hoci v posledných desaťročiach jej úloha rapídne poklesla - nielen ako dôsledok pôsobenia ateistickej výchovy, ale aj ako dôsledok rastu laickej inteligencie, spriemyselnenia, rastu veľkých miest atď. Napriek tomu v porovnaní s inými národmi zostáva v slovenskom národe silnejšia religiozita.) Silno zakorenená viera však ani zďaleka nie je len nábožnosťou, ale je zakorenená podstatne hlbšie: jej vplyv sa prejavuje aj v sklonoch k puritánstvu, k rigoróznej morálke, v sklonoch k pátosu, k emocionálnym reakciám na svet. V neposlednom rade tento vplyv badať aj v reflexívnom zameraní Slovákov. Meditatívnosť, pátos, rétorickosť slovenského ducha veľmi dobre vyhovujú katolíckej nábožnosti. Slovenská nábožnosť, to je prístup k svetu, ktorý funguje v hĺbkach slovenskej kultúry a slovenského ducha.

Fakt, že sa slovenský národ takmer nezúčastňoval vysokej politiky, že jediné, čo mal, dosiahol vlastnými rukami i relatívne príjemná klíma krajiny, vypestovali v národnom charaktere veľkú úprimnosť a srdečnosť. Pretože všetko získal iba poctivou prácou, nemal čo skrývať, ale mohol otvoriť svoj dom i svoje srdce každému hosťovi.

Úprimnosť, pracovitosť a snáď aj veľmi rôznorodá príroda sformovali v slovenskom národe mimoriadny cit pre krásu, akú iné národy môžu len závidieť. Krása bola neustále doslova každodennou súčasťou života národa - od spracovania predmetov každodennej potreby, až po piesne, ktoré sprevádzali všetky udalosti ľudského života. Slovenský národ je mimoriadne spevavým

národom s veľkým básnickým nadaním. Lyrika, poetické ozdoby, metafory a spev plne vyhovujú slovenskej reflexívnosti, nábožnosti, zádumčivosti, srdečnosti a sú dodnes najpresvedčivejším výrazom národnej povahy. Tým, že spev, pieseň boli neustále prítomné v živote Slovákov, nedokázalo žiadne iné umenie toľké storočia a tak dokonale vyjadrovať pocity slovenského národa.

Náboženský štýl

Jozef Mistrík, FF UKo, Bratislava

Religiozita je orientácia človeka vychádzajúca z viery v objektívnu existenciu transcendentálneho sveta. Presvedčenie veriaceho v existenciu takéhoto sveta je primárne obsahom vnútorných jeho citov a pocitov, ktorých hĺbku a silu dôverne pozná iba on sám. Vzťahy veriaceho človeka k nadprirodzenému svetu sa manifestujú aj navonok formálne, a to v špecifických situáciách a špecifickými výrazovými prostriedkami. Rovnako ako religiozita vôbec je zložitým fenomenálnym javom, tak i jej vonkajšie prejavy sú tvarovo i zložením maximálne rôznorodé a bohaté. Na takomto podhubí vznikli, vyrastali a existujú religiózne prejavy veriacich - možno povedať - všetkých náboženstiev na svete. Sila viery je taká obrovská, že je schopná preniknúť do všetkých oblastí duchovného života a aj na svoje vyjadrenie použiť prvky všetkých semiotických systémov. Napriek tomu, že každé náboženstvo má špecifický repertoár výrazových prostriedkov, existuje bohatý aj univerzálny repertoár výrazových prostriedkov, ktorý predstavuje základnú vrstvu náboženského štýlu.

Náboženský štýl môžeme začleniť medzi ostatné funkčné štýly, no svojou zvláštnosťou ho možno vidieť aj ako špecifický štýl využívajúci všetky možné verbálne i neverbálne prostriedky. Svojou základnou črtou patrí medzi subjektívne štýly, stojac najbližšie k umeleckému a rečníckemu štýlu. Nie je nám známe, že by sa doteraz boli niekde publikovali aspoň jeho základné charakteristické črty, hoci s jeho žánrami sa odnepamäti stretáme denne v súkromných i verejných situáciách človeka. Najvýraznejšou črtou náboženského štýlu je jeho hymnickosť a s ňou spojená emocionálnosť, patetickosť, pompéznosť. Klasický náboženský štýl je úprimný tak, ako úprimná je modlitba, prísaha alebo hymna, je tak intímny, ako intímna je spoveď, pohreb a tak oslavný, ako oslavný je sobáš, bohoslužby, procesia, púť alebo iný cirkevný obrad. A last but not least je tento štýl navonok taký heterogénny, ako heterogénne sú sprievodné neverbálne prvky, rekvizity, menovite zvony, oltár, tymián, hudba, zástavy, kinezika, žehnanie atď. Bez uvedených a ďalších analogických prvkov neverbálneho náboženského textu vo väčšine prípadov nemožno hovoriť o náboženskom štýle.

Ktoré sú štýlotvorné činitele tohto štýlu. Predovšetkým je to jeho knižnosť a rétorickosť, a to nielen v biblických textoch, ale aj v homiletike, v liturgii i v hudbe. Obradné texty veršované s monumentálnou stavbou vety, upravené na melodramatické recitovanie. Štýlotvorným činiteľom je aj dialogickosť tohto štýlu: rozhovory vedie pri modlitbe človek s Bohom a pri obradoch kňaz s Bohom, alebo aj s veriacimi. Silným štýlotvorným činiteľom je presila v uplatňovaní mimojazykových výrazových prostriedkov a rekvizít, ktoré sú

obyčajne sprievodnými symbolizujúcimi alebo proste teatrálnymi prvkami v slávnostných prejavoch. Náboženský štýl je viacej diferencovaný podľa situácie a typu obradov, než podľa adresáta - sociálnych kategórií veriacich. A tak okrem niektorých občianskych obradov adresátom je sám Boh alebo nadprirodzené bytosti. Významným štýlotvorným činiteľom je aj predmet náboženských prejavov, ktorý podmieňuje uplatňovanie špecifických žánrov, ako sú prosby, žiadosti a poďakovania (modlitby), pompézne oslavy (cirkevné sviatky), mravná výchova veriacich (homiletika) a podobne. Pri všetkých týchto príležitostiach ako osobitný štýlotvorný činiteľ sa uplatňuje aj estetický moment aktu.

Jazykové výrazové prostriedky náboženského štýlu. Štýlotvorné činitele tohto štýlu najvýraznejšie poznačujú jeho slovník. Slovná zásoba nie je príliš bohatá, lebo reč je tematicky koncentrovaná na duchovnú sféru človeka. Navyše vernosť náboženským tradíciám je taká silná, že celé veky sa nezaznačil pozoruhodnejší odklon od ich prvopočiatočnej podoby. Vidieť to na obrovskom počte kalkov, ktoré sú prítomné ako internacionálne kalky vo všetkých náboženských jazykoch. V slovenskej podobe ide o slová typu milosrdný, žehnať, zvestovať, odpúšťať, hriech atď. Zatiaľ čo napríklad indexy opakovania slov vo všetkých štýloch sa pohybujú v rozpätí indexu opakovania od 2 do 8 slov (a iba matematika dosahuje hodnotu 20), opakovanie slova v preklade Neovulgáty (Svätého písma) má index opakovania hodnotu 25. Analogická situácia je napríklad aj v Koráne. Pritom je neobyčajne veľká dĺžka slov a analo-

gicky aj dĺžka vety. Je to odraz abstraktnosti, rétorickosti a štylistickej nadnesenosti textu. Slovník náboženského štýlu nesie silnú patinu archaickosti, biblickej poetizácie i historizmov. Dokazuje to enormný výskyt slov typu nebo, duša, svätý, Spasiteľ, Tešiteľ, Vykupiteľ, očistec, Hospodin, učiniť, vyslyšať, skutky, plesať, evanjelium, dobrotivý, orodovať, pôst, zhliadnuť, osvietiť atď. V náboženskom štýle sa synonymá slov Boh, Kristus píšu veľkými začiatočnými písmenami: Kráľ, Hospodin, Otec, Duch Svätý, Trojica ... a veľkými začiatočnými písmenami sa píšu aj zámená, ktoré pronominujú Boha, napríklad On, Jemu, Ty, Ťa, Tebe, Ten, Tento.

Najčastejšie slová v náboženskej slovnej zásobe sú: Boh, Hospodin, Ježiš, Kristus, Pán, Syn, Kráľ, mocný, Zem, prosiť, svetlo, cesta, Duch, modlitba, služobník, život, dar, čistota, telo, radosť, srdce, dokonalý, tma, osoba, hľadať, prijímať, vyznať, vôľa, dielo, veriaci, odpustenie, dobrý, človek, svätý, Kristus, Mária, boží, požehnanie, čistý, mocný, nekonečný, nadzemský, nepoškvrnená, jednorodený, nebeský, jediný, poslušný, starozákonný, Baránok, boží, izraelský, jeruzalemský, nazaretský, židovský, kríž, zmŕtvychvstanie, amen, krst, Trojica, svätodušný, Turíce, Veľká noc, Advent, Vianoce, sláva, hosanna, alleluja, evanjelium, diabol, epištola, večný, birmovka, konfirmácia, krstní rodičia, pašie atď. Sú to slová z rozličných žánrov a z rozličných cirkevných obradov.

V liturgických spevoch a modlitbách sa často vyskytujú citoslovcia a častice, napríklad ó, ach, hľa, ajhľa.

Špecifickým slovným druhom v náboženskom štýle sú číslovky. Zatiaľ čo vo vecných textoch je veľká frekvencia hraničných čísel desiatkovej sústavy (desať, sto, tisíc, milión), v biblických a nábožensky ladených textoch prevažuje frekvencia biblických čísel (tri, sedem, dvanásť) alebo neurčitých číslovieok, ako sú: stovky, tisíce, hromada a podobne.

Pokiaľ ide o morfológiu slov v náboženskom štýle, príznačný je takzvaný archaický vokatív. V hovorovej a odbornej slovenčine zanikol a aj z učebníc bol vokatív (5. pád) vyňatý, avšak v náboženskom štýle patrí tento pád medzi najfrekventovanejšie výrazové prostriedky: Bože, Otče, Synu, Duchu Svätý, Hospodine, Kriste, Ježišu, človeče, hriešniku, Matička, Kráľu, Baránku. Keď sa v preklade biblických textov do slovenčiny vokatív nahrádza tvarom nominatívu, vtedy sa vlastne zotiera expresívnosť a emocionálnosť, ktorá patrí medzi základné črty tohto štýlu.

Zo slovesných tvarov má v náboženských textoch vysokú frekvenciu imperatív. Táto kategória je častá v modlitbách (pomôž, zmiluj sa, zľutuj sa, požehnaj, vysloboď, daj, učiň, príjmi, zapáľ, modlime sa, vyznajme, pristúpte, ver, buď, zvelebuj, chváľ, nezavrhni, zostaň, neopusť, udeľ, naplň, čítajme, otvor, nechaj, vzdajme, spievajme, tešte sa, plesajte, ploďte sa, vezmite, klaňajme sa). Tretia osoba singuláru i plurálu, ako naratívna osoba, sa vyskytuje takmer iba v homiletických textoch, v čítaní z evanjelia a z biblie. Imperatív je expresívny tvar a okrem svojej morfologickej podoby má svoje výlučné miesto - tak ako vokatív - v evokujúcich vetách, na čele syntaktických klauz ako uvádzajúci výraz.

Morfologickou špecifikou religióžneho štýlu je hypertrofia komparatívu, superlatívu alebo aj elatívu, napríklad: Boh učinil dve veľké svetlá; väčšie svetlo aby vládlo nad dňom a menšie svetlo, aby vládlo nad nocou; mocnejší ako celý svet; nad slnko jasnejší; najsvätejšia Trojica, najvyšší Bože, najslávnejšie meno, najdobrotivejší Hospodin, nekonečný Boh, nebotyčný, milostiplný, strastiplný stď.

Niektoré evidentné morfologické gramatické javy nemožno odtrhnúť od špecifických syntaktických javov religiózneho štýlu, pretože komplexne vyjadrujú jeden jediný štylistický prvok. Napríklad otázka špecifického honoratívu patrí tak do morfológie, ako aj do syntaxe. Ide totiž o fakt uplatňovanie honoratívu tykaním Bohu i všetkým nadprirodzeným bytostiam (na rozdiel napríklad od francúzštiny, kde sa Bohu vyká). Ide o špecifickú filozofickú otázku slovenčiny; v slovenčine sa tyká všetkým abstraktným, vzdialeným i nadprirodzeným adresátom. Tyká sa mytologickým a fantastickým bytostiam, legendárnym hrdinom, personifikovaným veciam, evokovaným a citovaným osobnostiam, fyzicky vzdialeným partnerom komunikácie (pozn.: treba doložiť, že sa týka aj partnerom komunikácie "vzdialeným psychicky", napríklad pri zvadách, vzrušeniach, extázach, kedy sú partneri voči sebe "expressis verbis" bezohľadne neprítomní). Osobitnou kapitolou syntaxe religiózneho štýlu je modálnosť. Popri virtuálnej expresívnosti všetkých subjektívnych štýlov (umeleckého, hovorového, esejistického i rečníckeho) je expresívnosť, manifestovaná modálnymi konštrukciami najvyššia. Nielen žiadacie výpovede (do toho v zmysle teórie o výpovedných aktoch rátame aj opytovacie), ale aj všetky ozna-

movacie výpovede sú amalgamované expresívnosťou. Sv. Ján Zlatoústy evokoval city vďačnosti v homílii o liste sv. Pavla k Efezanom tak, že celý text poznačil expresívnosťou! "Keby som si mal voliť, či sedieť medzi anjelmi alebo pri sputnanom Pavlovi, zvolil by som si byť s Pavlom, vo väzení. Keďže sa Kristus kvôli mne stal sluhom a zriekol sa svojej vznešenosti a radšej sa dal za mňa ukrižovať, než oslavovať, čo potom ja, nemám rád trpieť? Keď on, ktorý miloval núdznych a nešťastných, nepokladal za svoju česť byť v sláve u Otca, ale zniesť za nás potupu, o koľko viacej musím si ja pokladať za česť byť s Pavlom. Ó, požehnané puta, ó, svätè ruky ozdobené okovami! Neboli tie ruky také úctyhodné, keď postavili na nohy chromého v Lystre, ako keď ich sputnali do okov. Keby som bol žil v tom čase, bol by som ich vrúcne objal a bol by som sa nimi dotkol svojich očí a bol by som ich neúnavne bozkával, pretože boli sputnané za lásku k môjmu Pánovi."

Zvláštnym modálnym výrazovým prostriedkom sú rečnícke otázky, ktoré sú častým komunikačným prvkom v modlitbách i homíliách. Rečnícka otázka svojou žiadosťou si súčasne odpovedá - je to odpoveď vyjadrená otázkou a v tom je jej sila. Príklad: "Či sme sa neprehrešili týmto hriechom? Či nie je pravdou, moji milovaní, že nás Duch Svätý často napomínal, že konečne zostal právom zarmútený?" - Iný príklad: "Kde sú prenasledovatelia kresťanstva, kde je ukrutník Néro, tyran Domicián, barbar Dioklecián? Kde sú ich hroby, kde je ich pamiatka?"

Pre vetu religióznych textov je príznačné postponovanie prívlastkov. Je to archaizovaná podoba vety, ktorá sa k nám dostala kalkovaním z latinčiny. Dnešné inverzné konštrukcie samy osebe pôsobia archaicky, ako prvky náboženského štýlu. Exaktným príkladom na uplatňovanie postponovania prívlastkov je napríklad kalkovaný text Otčenáša: Otče náš, ktorý si na nebesiach, posväť sa meno Tvoje, príď kráľovstvo Tvoje, buď vôľa Tvoja ako v nebi, tak i na zemi. Chlieb náš každodenný daj nám dnes a odpusť nám naše viny, ako i my odpúšťame svojim vinníkom, a neuveď nás do pokušenia, ale zbav nás od zlého. Amen. V texte je 5 inverzných slovosledných konštrukcií, ktoré mu dodávajú istú velebnosť, pátos a archaickú vzletnosť.

Keďže každý religiózny prejav je v podstate dialógom, vyskytuje sa v ňom množstvo oslovení a evokácií najrozličnejšieho typu. Oslovenia sú v modlitbách, spevoch, v kázňach i vnútorných monológoch. Napríklad: Hospodine, Bože môj, vyslyš volanie a modlitbu, ktorú sa dnes pred Tebou modlí Tvoj služobník. - No oči celého Izraela sa obracajú k Tebe, môj Pán a Kráľ. - Bože a Spasiteľu môj, Ježišu Kriste, hľa, prichádzam dnes k Tebe, povzbudený slovami Tvojej nekonečnosti. - Milí veriaci, bratia a sestry, dnešný deň je sviatkom zmŕtvychvstania Pána.

Medzi náboženskými spevmi, modlitbami a biblickými sentenciami, aforizmami, je plynulý prechod a prekrývanie. Hranice sú také prestupné, že deklamácie prechádzajú v recitácie, tie ďalej v recitatívy, do melodrám a konečne až do piesňových podôb. Dané je to aj tým, že náboženská reč bola od svojho vzniku

velebná, sviatočná, beletrizovaná a spevná. V náboženskej reči je presila básnických figúr, z ktorých medzi základné patria všetky opakovacie figúry. Ale okrem nich aj zložité hyperboly, epitetá, personifikácie, alegórie a metafory v najširšom zmysle slova. Litánie a ruženec, ako žánre, sú par excellance náboženské žánre s bohatými refrénmi a anaforami.

Neoddeliteľnou zložkou religióznych prejavov sú paralingvistické a extralingvistické prostriedky z najrozličnejších semiotických zdrojov. Dnešná podoba náboženských prejavov nesie stále isté rezíduá pôvodných náboženských teatrálnych výjavov, ktorými sa kedysi uctievali nadprirodzené bytosti. Tieto neverbálne prvky majú predovšetkým fonetický a vizuálny charakter. K nim sa radia kolorické a olfaktorické prvky a navyše aj bohaté rekvizity. Proporčnosť teatrálnych prvkov pri náboženských obradoch je priamoúmerná významu sviatkov, ktoré sú pozadím náboženských osláv. Každodenné modlitby, spevy a ostatné obrady sú jednoduché a v porovnaní s pompéznymi oslavami výročitých svietkov sú prevažne verbálne.

Z paralingvistických prvkov sú najpriebojnejšie sprievodné fonetické prostriedky. Už samotné liturgické texty sú syntakticky konštruované tak, aby umožňovali deklamačný prednes alebo melodizovanú reprodukciu. Väčšina z nich je písaná veršovanou prózou. Klasický sprievodný hudobný nástroj je organ, ktorý od 14. storočia, po zavedení pedálu a neskoršie registrov s hlavným principálom, svojím basom sa stal "vehiklom" kolektívneho spevu v kostoloch. Organová hudba sama osebe je povznášajúca a znásobuje vznešenosť

náboženských textov. Hudba a spev harmonizujú s obradmi cirkevného roka, napríklad mollové melódie v Advente a v Pôste. Hudobné prvky, najmä tempo, rytmus a pauzu využíva aj cirkevná rétorika vo svojich ceremoniálnych prejavoch.

Z ďalších paralingvistických prostriedkov sa v značnej miere uplatňuje horizontálna i vertikálna proxemika. Proxemické zákony sa rešpektujú už pri architektonike kostolov a modlitební, napríklad využívaním schodov alebo členením a úpravou chrámových priestorov, ako je svätyňa i baldachýmový priestor, chrámová loď, kazateľnica, spovedeľnice a ďalšie. Proxemika, najmä horizontálna, je kanonizovaná, napríklad intímna vzdialenosť medzi kňazom a veriacimi pri spovedi, pri sobášnej prísahe, pri vyjadrení úcty voči relikviám, ako je bozkávanie relikvijného prsteňa alebo kríža. Z vizuálnych prostriedkov sa najbohatšie uplatňuje kinezika a spolu s ňou posturika a gestika. Repertoár týchto pohybových prvkov je veľmi široký. Patrí tam napríklad žehnanie, spínanie rúk, kľačanie, bitie sa v prsia, umývanie rúk, pohyby kňaza a miništrantov pri oltári, gestikulácia kňaza pri oltári alebo počas kázne a mnohé ďalšie. Bez mnohých týchto virtuálnych sprievodných prvkov by liturgické úkony neboli platné. Do oblasti vizuálnych výrazových prostriedkov treba zaradiť aj koloriku, ktorá sa pri náboženských prejavoch v symbolike a harmónii s verbálnymi i fonetickými prvkami používa zákonite. Ide napríklad o farbu bohoslužobného rúcha, kde platia prísne úpravy o symbolickom využívaní najmä základných farieb, ako je napríklad čierna, červená, alebo aj fialová. Zložité a prísne sú predpisy o kňazskom a bohoslužobnom rúchu vôbec.

Ako zvláštny prvok bohoslužobných obradov je aj olfaktorika, čiže uplatňovanie čuchových prvkov, napríklad tymiánovej vône.

Neoddeliteľnou zložkou náboženských prejavov sú aj bohaté extralingvistické prvky, ktoré síce nie sú zviazané s verbálnym textom, ako je napríklad hudba alebo kinetické prvky, patrí však do rodiny nevyhnutných náboženských rekvizít, ktoré sú nepriamo späté s liturgickým textom a náboženskými prejavmi človeka. Čiastočne sem patria už niektoré zo spomínaných olfaktorických prvkov, no okrem nich existuje celý rad ďalších extralingvistických výrazových prostriedkov. Takými sú napríklad zvony (ako najstaršie hudobné nástroje), zástavy, kadidlo, kalich, monštrancia, kríž, víno, popol, obrazy alebo sochy. Extralingvistickým prvkom religióznych textov sú aj kostolné veže, zvonice, špecifické kostolné priestory, ich výška, členenie, chóry atď.

Spomínané paralingvistické a extralingvistické výrazové prostriedky sú imanentnou zložkou religióznych prejavov a nevyhnutnou súčasťou verbálnych náboženských textov. Štýl, akým človek prezentuje svoju religiozitu, akým ako veriaci komunikuje pri plnení si svojich náboženských povinností, nebol by úplný bez týchto neverbálnych prvkov. Religiózny štýl je semioticky najzložitejší zo všetkých štýlov.

Analogicky ako iné funkčné štýly, tak aj náboženský štýl má viacero žánrov, ktoré možno diferencovať podľa funkcie a formy komunikátov. Ako základné sa ukazuje členenie na a) katechetické, b) konfesijné. Ku katechetickým žánrom možno zaradiť tie žánre, ktoré

akýmkoľvek spôsobom vzdelávajú človeka vo veciach viery, náboženstva, jeho dejín, morálky, apologetiky. Do oblasti katechetických žánrov možno začleniť texty náboženskej literatúry - Biblia, Nový zákon, Písmo, katechizmus - kázne misijné i homiletické. Do oblasti konfesijných žánrov môžeme začleniť tie komunikáty, ktorými veriaci manifestuje svoje vierovyznanie, v podstate ide o obradné typy. Táto žánrová oblasť by sa ďalej členila na osobné modlitby, prijímanie sviatostí), chrámové (všetky druhy verejných bohoslužieb), púťové (procesie, verejné manifestácie, koledy, ľudové hry - Chodenie s Betlehemom a pod.). Pod konfesijnými žánrami si treba predstaviť prejavy s množstvom mimojazykových prostriedkov, ktorými a prostredníctvom ktorých veriaci verejne vyznáva svoje náboženské presvedčenie.

Závery. Náboženský štýl je štýl sui generis. Doteraz neskúmaný a neformulovaný a nezaradený. Táto štúdia je pokusom o jeho charakteristiku a hľadanie miesta v oblasti rečovej komunikácie a štylistiky. Isteže je dosť smelé so zreteľom na semiotickú zložitosť náboženských prejavov kvalifikovať tento "štýl" ako štýl popri ostatných doteraz opísaných funkčných štýloch. Ak však uznávame existenciu rétorického alebo umeleckého štýlu (a dnes už aj disparátny publicistický i náučný štýl), potom do ich kontextu možno zaradiť ako analogicky disparátnu kategóriu aj religiózny štýl. V našom príspevku ho prezentujeme ako ódickohymnický štýl s množstvom ceremoniálnych divadelných prvkov, ktoré mu dodávajú patinu výraznej patetickosti alebo až pompéznosti. Je to typický sub-

jektívny štýl, ktorý manifestuje najvnútornejšie city a pocity veriaceho človeka. Napriek všetkým cirkevným špecifikám má výrazné univerzálne prvky vo všetkých svojich variantoch.

LITERATÚRA

M i s t r í k , J.: Vektory komunikácie. Bratislava. Univerzita Komenského. 1990

K sociolingvistike na Slovensku

Slavo Ondrejovič, SAV, Bratislava

Aj súčasná slovenská jazykoveda, podobne ako iné národné lingvistiky, zachytila echo paradigmatickej zmeny, spočívajúcej v obrate od skúmania jazykového systému ku skúmaniu jeho fungovania v reálnej situácii. Pravda, v porovnaní s väčšinou európskych krajín s istým oneskorením a nijako nie frontálne. Sústavnejší sociolingvistický výskum na Slovensku odštartoval vlastne až v 80. rokoch. Okrem iných vyšla r. 1989 syntetická monografia Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, pripravovaná už s istým sociolingvistickým nasadením (variačná gramatika, zisťovanie komunikačnej kompetencie a performancie účastníkov komunikácie), na ktorú nadviazal tematický zborník Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii (1990) so sociolingvistickou a psycholingvistickou problematikou. Dnes sa v sociolingvistickom výskume na Slovensku pokračuje.

Základným cieľom je prieskum jazykových postojov a jazykového vedomia (najmä) prestížnych skupín používateľov jazyka na Slovensku, prepracovanie nových po-

hľadov na jazyk ako sociálny fenomén, prieskum jazykovej situácie vo vybraných regiónoch Slovenska a štúdium slovensko-inonárodných, najmä slovensko-českých jazykových vzťahov.

Tento výskum prebieha v podmienkach, keď v masových médiách rezonujú široké diskusie o jazykovo-národných, resp. jazykovo-národnostných problémoch (čo predstavuje vynikajúci materiál na zisťovanie jazykových postojov používateľov slovenčiny) a keď sa však zároveň vedie polemika o zmysle a plauzibilnosti sociolingvistických metód aj v jazykovednej komunite.

Sociolingvistika na Slovensku, platí to však aj o celom Česko-Slovensku (porov. Nekvapil - Ondrejovič, 1991), nie je doteraz inštitucionalizovaná - sociolingvistiku u nás nemožno vyštudovať, neprednáša sa ani na jednej univerzite ako samostatný predmet, zatiaľ nevyšla nijaká monografická sociolingvistická príručka, v nijakej vedeckej inštitúcii sa neutvorilo oddelenie sociolingvistiky a sociolingvistika sa nevyčleňuje ani v bibliografických súpisoch či prehľadoch o stave lingvistiky.

Okrem Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sa sociolingvistický výskum pestuje na filozofických fakultách a na pedagogických fakultách v Banskej Bystrici a Prešove.

Hoci sústavný sociolingvistický výskum na Slovensku má svoj začiatok skutočne až v 80. rokoch, neznamená to, že by táto oblasť nemala nijaké zázemie. Ak aj nechceme ísť do dávnej minulosti, na začiatok existencie spisovnej slovenčiny alebo ešte pred toto obdobie a sledovať spory a diskusie o slovenskom národ-

nom jazyku, o vzťahoch slovenčiny a češtiny, príp. slovenčiny a iných jazykov, ktoré niesli v sebe od začiatku aj významnú politickú dimenziu (uveďme však aspoň knihu Ľ. Nováka Jazykovedné glossy k česko-slovenskej otázke z r. 1933), musíme už spomenúť výskum slovenských nárečí, ktorý predstavuje silný výskumný prúd slovenskej jazykovedy od r. 1947. Výsledky tohto výskumu sú uložené v početných štúdiách a desiatkach knižných monografií. V posledných dvoch desaťročiach sa dokončil aj v širokých medzinárodných súvislostiach veľmi významný atlasový projekt (Atlas slovenského jazyka 1-4, 1973-1984), ktorým nevyhnutne predchádzali sociolingvisticky orientované terénne výskumy. Hoci stav hláskoslovia, tvaroslovia a slovnej zásoby (škoda, že bez skladby) sa tu zisťoval len u najstaršej generácie, sociolingvistika môže okrem týchto výsledkov čerpať od dialektológie organizačné skúsenosti z vypracovania dotazníkov, jeho uplatňovania pri výskume, z toho, ako sa buduje sieť explorátorov, ako sa má získaný materiál hodnotiť a spracúvať v syntetických dielach atď. (porov. Projekt, 1989, s. 105-106).

Z hľadiska rozvoja sociolingvistiky na Slovensku má osobitnú dôležitosť výskum hovorovej podoby spisovnej slovenčiny organizovaný vtedajším Slovenským jazykovedným združením na čele s E. Paulinym. Týmto výskumom sa malo zistiť

a) v akom rozsahu, na ktorej oblasti, v ktorých spoločenských vrstvách, v akej funkcii a ako sa používa spisovný jazyk;

b) aký je v celospoločenskom styku v príslušnej oblasti, v príslušnej spoločenskej vrstve a pod. vzťah spisovného jazyka k nárečiu;

c) ktoré sú najprogresívnejšie prvky spisovného jazyka;

d) ktoré prvky spisovného jazyka sú najmenej progresívne;

e) ktoré sú najpevnejšie prvky miestnych nárečí;

f) ako vplýva čeština na hovorenú slovenčinu.

Pri formulovaní cieľov tohto projektu sa zračí súdobá situácia: sústredenie sa na vzťah spisovného jazyka a nárečia, ani slovo o sociálnych nárečiach, skúmanie jednostranného vplyvu češtiny na slovenčinu. Napriek trochu široko koncipovanému programu to bol veľmi dobre pripravený projekt s presne vypracovanými inštrukciami a vytipovanými neuralgickými bodmi i problémami (Pauliny, 1964), žiaľ, pri výskume sa nie všetci explorátori pridržiavali znenia a zmyslu cieľov projektu. V niektorých prípadoch tento prieskum veľmi pripomínal klasický dialektologický výskum. Získali sa i tak však cenné výsledky, ktoré sa hodnotili na konferencii v r. 1965, tlačou však vyšli až v r. 1972 v zb. Hovorová podoba spisovnej slovenčiny. Odvtedy v koordinovanom sociolingvistickom výskume nastala ruptúra, kontinuálne sa v ňom pokračovalo vlastne len vo východoslovenskom regióne (Muránsky, 1969, 1990 a i., novšie najmä Slančová, 1988, 1990).

Teória spisovného jazyka na Slovensku sa pri príprave kodifikačných príručiek nezaužívala prax brať do úvahy výsledky sociolingvistického prieskumu ako jej súčasť. V otázkach zisťovania normy hral najvýznamnejšiu rolu tzv. dobrý autor (v širokom zmysle). V dôsledku toho sa v niektorých prípadoch nedalo cel-

kom vyhnúť tzv. kodifikačným kruhom, keď sa za vzorovú pokladá norma, ktorá môže byť aj kultivovaná, ale nie je dosť perspektívna, prípadne je individuálna. Ak sa napr. v otázke ortoepických noriem vychádza z tradície doterajších lexikografických spracovaní, ktoré sa konfrontujú iba s jazykovým vedomím samého autora či užšej skupiny autorov, môže dôjsť ku konfliktu medzi reglementovaným úzom, resp. medzi vedomím širších skupín prestížnych nositeľov jazyka a medzi kodifikačným spracovaním. Konflikt medzi (vybranou) praxou a kodifikačnými riešeniami môže vyplývať aj z preceňovania ústrojnosti (systémovosti) jazykových jednotiek a podceňovania ich ustálenosti (vžitosti), ako sa s tým v niektorých prípadoch stretávame v našej teórii jazykovej kultúry.

Teória spisovného jazyka, ktorá sa u nás uplatňovala do 70. rokov, nadväzovala na zásady Pražského lingvistického krúžku, aj keď s osobitným dôrazom na ústrojnosť a pôvodnosť jazykových jednotiek (porov. zborník Kultúra spisovnej slovenčiny, 1967), novšie sa však presadzuje aj chápanie spisovného jazyka ako (najdôležitejšej) formy národného jazyka (Horecký, 1975, 1977, 1979 a i.). V tejto teórii sa rešpektuje viac než v predchádzajúcich, že rozšírenie počtu používateľov spisovného jazyka vedie ku vzniku menej normalizovanej reči, J. Horeckým nazývanou štandardnou formou (vedľa spisovnej a subštandardnej) národného jazyka (k štandardnej, resp. hovorovej forme slovenského jazyka porov. aj Bosák, 1988). V niektorých iných prácach (napr. Kočiš, 1988) sa však poukazuje na to, že táto teória príliš obmedzuje sféru spisovného jazyka na úkor prechodných hovorových foriem a neberie dosta-

točný zreteľ na rozširovanie vplyvu spisovného jazyka (dobrý prehľad týchto názorov možno nájsť v zborníku Novoje v zarubežnoj lingvistike, 20, 1988, porov. aj zborník Z teórie spisovného jazyka, 1979; k otázkam jazykovej politiky porov. najmä zborník Jazyková politika a jazyková kultúra (1986) a štúdiu J. Horeckého (1990)).

Slang, argot, žargón. Prehľad o stave výskumu slangov na Slovensku podáva J. Bosák (1985). Vojenským slangom v staršom období sa zaoberal J. Orlovský (1941), v novšom období J. Šikra (1981). V 60. rokoch sa venovala pozornosť mládežníckemu slangu, a to najmä cez prizmu jeho uplatňovania v súdobej próze (porov. zborník Jazyk a štýl modernej prózy, 1965). Komplexnejší prieskum slangu tohto typu publikoval Š. Krištof (1963, 1974), z hľadiska spisovného jazyka ho pri viacerých príležitostiach hodnotil M. Urbančok (1967 a i.). Niektorí autori slang chápali širšie ako sociálne nárečia. Projekt na takýto výskum vypracoval P. Ondrus (1978), spolu s inými autormi sa mu však podarilo realizovať len časť: prieskum argotu slovenských detí (1977 a) a niektorých skupín slovenských remeselníkov (Ondrus, 1977 b, Habovštiak, 1977, 1990). Veľa informácií o slangoch, argotoch a žargónoch možno nájsť v štylistických prácach J. Mistríka. Najnovšie sa pozornosť venuje aj argotu asociálov (Odaloš, 1990).

Nový pohľad na slang priniesol B. Hochel (1981, 1982), ktorý na rozdiel od jeho zvyčajnej interpretácie ako dezintegrovaného a deformujúceho útvaru mu pripisuje integrujúcu funkciu. V takomto chápaní vzniká slang tak, že preberá jazykové prostriedky nespisov-

ných vrstiev národného jazyka (z nárečí, argotu, žargónov a sociolektov).

Mestská reč. Štúdie o jazyku slovenských miest (Kremnica, Martin, Topoľčany, Prešov, Košice, Nitra a i.) boli publikované v zborníku Hovorová podoba spisovnej slovenčiny (1972), komplexnejší výskum mestskej reči na Slovensku našiel svoj odraz zatiaľ len v kandidátskych dizertačných prácach: jazyk Bratislavy u S. Šokovej (1983), zameranej však takmer iba na fatickú komunikáciu, hovorová podoba slovenčiny v Banskej Bystrici u V. Patráša (1990) a jazyková situácia v Rajci u M. Smatanu (1991). Výskum rečových variet mestskej reči sa robil najmä s ohľadom na vekovogeneračné kritériá, vzdelanostný faktor, regionálny pôvod a socioprofesijnú orientáciu obyvateľov príslušných miest.

Jazykové kontakty, bilingvizmus. Osobitný bilingvizmus na Slovensku v minulosti, keď sa na Slovensku používal český jazyk (ako spisovný jazyk Slovákov) a slovenský hovorový jazyk, skúmal E. Pauliny (1958). Jazykové kontakty slovenského jazyka v predspisovnom období, najmä v 15. - 18. stor., inštruktívne predstavuje predovšetkým monografia J. Doruľu (1977). Otázkou miešania, kríženia a vzájomného ovplyvňovania dialektov sa vo viacerých štúdiách zaoberali E. Pauliny (1979) a P. Ondrus (1976 a i.).

V teórii jazykových kontaktov má u nás špecifické miesto problematika vzťahu slovenčiny a češtiny. Niektorí autori (napr. Ondrus, 1962) očakávali, že široký kontakt Slovákov a Čechov povedie ku vzniku masového bilingvizmu, ktorý sa stane dôležitým fakto-

rom postupného zbližovania češtiny a slovenčiny. Konvergentný vývin slovenčiny a češtiny sa zdôrazňoval napr. aj na konferencii v Liblicíach v r. 1960, kde sa vyslovila požiadavka podporiť ho.

V ďalších výskumoch sa vypracoval pojem kontaktových variantov, kontaktových synoným a kontaktových neologizmov, ktoré vznikajú pôsobením češtiny na slovenčinu i slovenčiny na češtinu, resp. v dôsledku paralelného vývinu týchto jazykov, a identifikovala sa špecifická ("jedinečná") dvojjazyková situácia slovenčiny a češtiny. Česko-slovenský model dvojjazykovej situácie rozpracovala v mnohých štúdiách najmä V. Budovičová (1985, 1986, 1987 a i.), ktorá kontaktové javy interpretuje v termínoch semikomunikácie (t.j. čiastočnej, neúplnej, štýlovo ohraničenej komunikácie medzi príslušníkmi našich národov). Ukazuje sa, že vývinový pohyb smeruje len k vyrovnávaniu diferencií medzi slovenčinou a češtinou, ale popri konvergentných tendenciách (internacionalizácia slovnej zásoby, niektoré spoločné slovotvorné modely) sú tu aj procesy divergentné (napr. špecifikácia výrazových prostriedkov v literárnych dielach). Cieľom nemôže byť forsírovanie ani jedného z národných jazykov ako nadnárodného, ale ani rozvíjanie česko-slovenského bilingvizmu. Bilingvizmus stráca zmysel, keď sa možno dohovoriť vlastnými jazykmi (Horecký, 1982, Bosák, 1988)[1].

Slovensko-poľské jazykové kontakty spracúval už J. Štolc (1974), širší výskum vzájomného bilingvizmu, ale aj multilingvizmu v tejto oblasti, uskutočňuje najmä M. Servátka (1986, 1987, 1988), slovensko-ukra-

jinským kontaktom venoval pozornosť M. Štec (1969 a, b), slovensko-ruským M. Soták (1962). Nedostatočne rozvinutý je doteraz najmä prieskum slovensko-maďarského bilingvizmu, ktorý je mimoriadne aktuálny aj s ohľadom na diskusie okolo zákona o slovenčine a jeho zavádzania do praxe. Od 40. rokov vznikli viaceré monografie o slovenských nárečiach v Maďarsku, Juhoslávii a štúdie o jazyku našej menšiny v Bulharsku (porov. najmä Blanár, 1951)[2], novšie sa venuje pozornosť aj ich výskumu v USA (Ripka, 1990) a Rakúsku (Palkovič, 1990).

Socioonomastika, medzinárodný jazyk. Dôležitou témou slovenskej onomastiky je prieskum používania vlastných mien v oficiálnom, polooficiálnom a neoficiálnom styku, potrebám štandardizácie a pod. (porov. najmä zborník Spoločenské fungovanie vlastných mien, 1980).

Popri tom sa na Slovensku pomerne veľká pozornosť venuje plánovým jazykom, najmä esperantu (porov. najnovšie dva zväzky Problémov interlingvistiky, 1987, 1990).

Záver. Prehľad sociolingvistických prác na Slovensku z posledného obdobia ukazuje, že hoci viaceré oblasti sú zmapované a možno nadviazať na výskumy z predchádzajúcich období, uplatňovanie vlastných sociolingvistických metód v slovenskej jazykovede je nedostatočné a tento pohľad len čaká na svoje plnšie rozvinutie a docenenie. Otváranie sociolingvistických projektov (aj v spolupráci a koordinácii so zahraničím) možno aj napriek mnohým organizačným, finančným aj personálnym ťažkostiam považovať za sľubné. Čoraz

viac sa totiž presadzuje názor, že skutočný stav národného jazyka (jeho stratifikáciu a diferenciáciu) možno poznať len za prispenia výsledkov výskumu reálnej jazykovej komunikácie a že bez ich poznania sotva možno rátať s efektívnejším a perspektívnejším kodifikovaním (pevná je len taká norma, ktorá je akceptovateľná a akceptovaná). A v neposlednom rade za to hovorí fakt, že práve sociolingvistický výskum môže ponúknuť kvalifikovanú pomoc a prispieť aj k úspešnosti riešení v súčasnosti veľmi aktuálnych jazykovopolitických a jazykovonárodnostných problémov na Slovensku.

POZNÁMKY

[1]Ojedinele sa však uvažuje aj o možnostiach aktívneho česko-slovenského bilingvizmu (Vasiliev, 1987, 1988). Pripomeňme, že pojem semikomunikácia sa používa na označenie jazykovej situácie v škandinávskom jazykovom spoločenstve (najmä medzi Dánmi, Normi a Švédmi), t.j. v situácii, kde jednotlivé osoby hovoria svojím vlastným jazykom a rozumejú jazyku svojich komunikačných partnerov, pričom týmto jazykom sami nehovoria. Hoci škandinávska situácia nie je celkom zhodná s pomermi v Česko-slovensku, domnievame sa (na rozdiel od I. Vasilieva, 1988, s. 101), že termín semikomunikácia je použitý aj u V. Budovičovej zmysluplne.

[2]Práce o výskume slovenčiny (slovenských nárečí) mimo Slovenska najmä v Maďarsku (Ondrus, Štolc, Sipos, Király, Gregor), Juhoslávii (Dudok, Štolc), Rumunsku (Armoš, Benedek) a Bulharsku (Blanár) v dobrom pohlade uvádza P. Ondrus (1978).

LITERATÚRA

B l a n á r , V.: Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku. In: Jazykovedný zborník SAV, 5, 1951, s. 97-122.

B o s á k , J.: Slang v súčasnej jazykovej situácii. In: Studia Academica Slovaca, 14, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1985, s. 71-80.

B o s á k , J.: Vzťahy slovenčiny a češtiny a ich výskum v novej etape. Jazykovedný časopis, 39, 1988, s. 113-119.

B o s á k , J.: Razgovornosť kak dinamičeskij faktor. In: Novoje v zarubežnoj lingvistike, 20. Red. N. D. Kondrašov. Moskva, Progress 1988, s. 243-252.

B u d o v i č o v á , V.: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. In: Slavica Pragensia, 25, 1985, s. 25-38.

B u d o v i č o v á , V.: Semikomunikácia ako lingvistický problém. In: Studia Academica Slovaca, 16, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1987, s. 51-66.

B u d o v i č o v á , V.: Koexistencia a interakcia dvoch národných jazykov a jej dôsledky pre jazykovú politiku a jazykovú kultúru. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. I. Masár. Bratislava 1986, s. 125-134.

B u z á s s y o v á , K.: Jazyk v románe A. Bednára Ako sme sušili bielizeň. (Sociolingvistický príspevok k jazyku.) - Slovenská reč, 53, 1988, s. 269-282.

B u z á s s y o v á , K.: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy slovenčina v súčasnej komunikácii. - Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 111-122.

D o r u Ľ a , J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977.

Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Red. J. Bosák. Bratislava, JÚĽŠ SAV 1990.

Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Red. J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák. Bratislava, Veda 1989.

F r y š č á k , M.: The two official Languages of Czechoslovakia. In: Folia Slavica, 1, 1978 (Sociolinguistic problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania and Yugoslavia). Ohio, s. 343-352.

H a b o v š t i a k , A.: Od plátenníckeho slangu k argotu. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. J. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977, s. 30-55.

H o c h e l , B.: Slang v národnom jazyku. In: Studia Academica Slovaca, 10, red. Š. Ondruš. Bratislava 1981, s. 137-154.

H o c h e l , B.: O nespisovnej slovnej zásobe mládeže. In: Studia Academica Slovaca, 12, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1983, s. 211-228.

H o r e c k ý , J.: Sociológia tvorenia slov. In: Studia Academica Slovaca, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1975, s. 117-122.

H o r e c k ý , J.: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. - Slovenská reč, 44, 1979, s. 221-230.

H o r e c k ý , J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava, Veda 1982.

H o r e c k ý , J.: O jazykovej politike v r. 1948-1988. In: Studia Academica Slovaca, 19, red. J. Mistrík, Bratislava 1990, s. 139-150.

H o r e c k ý , J.: Jazykové vedomie a jeho typy (rukopis)

Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Red. E. Pauliny. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov I.-II. 1972.

Jazyk a štýl modernej prózy. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965.

Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. I. Masár. Bratislava, JÚĽŠ SAV 1986.

K r i š t o f , Š.: Študentský slang v Nitre. In: Zborník Pedagogického inštitútu v Nitre. Spoločenské vedy. Red. J. Kopál. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 89-102.

K r i š t o f , Š.: Mládežnícky slang. In: Studia Academica Slovaca, 3, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1974, s. 83-110.

M u r á n s k y , J.: K metodologickým otázkam výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny. In: Acta facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 111-117.

M u r á n s k y , J.: Hodnota výsledkov výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Red. J. Bosák. Bratislava, JÚĽŠ SAV 1990, s. 128-133.

M i s t r í k , J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1985.

N e k v a p i l , J. - O n d r e j o v i č , S.: Soziolinguistik in der Tschecho-Slowakei. In: Enzyklopädie dez Soziolinguistik. Marburg (v tlači).

N o v á k , Ľ.: Jazykovedné glossy k československej otázke. Martin, Matica slovenská 1933, 2. vyd. 1935.

O d a l o š , P.: Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku. - Slovenská reč, 55, 1990, s. 33-38.

O n d r e j o v i č , S.: Slovenské národné divadlo v sociolingvistickom pohľade. In: Studia Academica Slovaca, 19. Red. Jozef Mistrík. Bratislava 1990 a, s. 241-256.

O n d r e j o v i č , S.: O jazykovych ustanovkach akterov. In: Sociolinguistica 4 (Bulharsko, v tlači) 1990 b.

O n d r e j o v i č , S.: Výraz parfum/parfém a sociolingvistický výskum. - Slovenská reč, 55, 1990 c, s. 304-308.

O n d r u s , P.: K otázke vzťahov českého a slovenského jazyka v najbližších obdobiach. In: Problémy marxistické jazykovědy. Red. J. Bělič a i. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 417-423.

O n d r u s , P.: Naliehavé výskumné úlohy v sociálnej lingvistike u nás. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. V. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977, s. 56-58.

O n d r u s , P.: Sociálne nárečia na Slovensku. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1977 a.

O n d r u s , P.: Argot slovenských vandrovných remeselníkov. In: Sborník z přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. V. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977 b, s. 15-22.

O n d r u s , P.: Výskum slovenských nárečí mimo územia Slovenska. In: Studia Academica Slovaca 7, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1978, s. 321-336.

O r a v c o v á , A.: O vzťahu k spisovnému jazyku. Na margo výsledkov ankety Čs. rozhlasu v Bratislave. - Slovenská reč, 55, 1990, s. 95-107.

O r l o v s k ý , J.: K slovenskému slangu študetskému a vojenskému. Turč. sv. Martin 1941. 14 s.

P a t r á š , V.: Hovorová podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. Banská Bystrica, Kand. dizert. práca 1990.

P a u l i n y , E.: Kultúrno-historické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách slovenského jazyka. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě 1958, s. 37-45.

P a u l i n y , E.: Zpráva o výskume hovorenej podoby spisovnej slovenčiny. - Slovenská reč, 29, 1964, s. 351-357.

P a u l i n y , E.: Ako socialistická výstavba Slovenska ovplyvňuje podobu spisovného jazyka. In: Studia Academica Slovaca 8, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1979, s. 289-302.

P e c i a r , Š.: O jazykových kontaktoch. In: O marxistickú jazykovedu v ČSSR. Bratislava, Veda 1977, s. 57-68.

P i s á r č i k o v á , M.: Slovo parfum v slovenčine. - Slovenská reč, 55, 1990, s. 228-233.

Problémy interlingvistiky I.-II. Red. S. Košecký. Bratislava, JÚĽŠ SAV - SEZ - ČEZ, 1990.

Projekt. Slovenčina v súčasnej komunikácii. - Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 105-110.

R i p k a , I.: Jazykové prejavy Slovákov v Spojených štátoch. In: Studia Academica Slovaca 19, red. J. Mistrík, Bratislava 1990, s. 289-303.

S e r v á t k a , M.: Otázka jazykovej interferencie v slovenskom jazyku na Spiši v PĽR. In: Studia Academica Slovaca 15, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1986, s. 413-426.

S e r v á t k a , M.: Goralsko-slovenský bilingvizmus, resp. goralsko-spišsko-polsko-slovenský multilingvizmus. In: Studia Academica Slovaca, 16, red. J. Mistrík, Bratislava 1987, s. 385-395.

S e r v á t k a , M.: Lexikálna interferencia a jazyková korekcia pri jazykovom kontakte. In: Studia Academica Slovaca 17, red. Jozef Mistrík. Bratislava 1988, s. 419-434.

S l a n č o v á , D.: Anketový prieskum o postojoch v jazyku. - Slovenská reč, 55, 1990, s. 1-16.

S m a t a n a , M.: Jazyková situácia v Rajci. Bratislava, Kand. dizert. práca 1991.

Spoločenské fungovanie vlastných mien. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980.

S o t á k , M.: Kapitoly zo slovensko-ruských jazykových kontaktov. Bratislava 1962.

S o v a , F.: Badania socjolingwistyczne na Słowacji. In: Socjolingwistyka, 4, 1982, s. 197-203.

Š o k o v á , S.: Hovorový jazyk Bratislavy. Bratislava, Kand. dizert. práca 1983.

Š t e c , M.: Dejaki pytaňňa slovačko-ukrajinskych movnych kontaktiv. In: Jazykovedný zborník 2. Acta Facultatis Philosphiae Šafarikauae Prešovensis 1969 a, s. 103-109.

Š t e c , M.: Literaturna mova ukrajinciv Zakarpaťťa i Schidnoj Slovaččyny. In: Pedahohičnyj sbirnik, 1, 1969 b, 168 s.

U r b a n č o k , M.: Spisovný jazyk a slang. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 23-28.

V a s i l i e v , I.: K možnostem aktivního česko-slovenského bilingvismu. In: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR sv. 6, Češi na Slovensku, část 1. Praha, Ústav EF ČSAV 1988, s. 99-109.

V a s i l i e v , I.: Mluvit s dětmi. In: Desať rokov činnosti Klubu slovenskej kultúry v Prahe 1977-1987. Praha, Dům slovenské kultury 1987, s. 43-59.

Falošní priatelia (faux-amis) v jazykových kontaktoch slovenčiny s francúzštinou

Oľga Orgoňová, FF UKo, Bratislava

Problematika "falošných priateľov" nie je v odbornej literatúre ani nová, ani neznáma. Jedna z priekopníckych prác o "zradcoch" v slovnej zásobe francúzštiny bola vytvorená pred vyše šesťdesiatimi rokmi (Köesler M., Deroquigny J.: Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais. Conseils aux traducteurs. Paris 1928), avšak ani s odstupom desaťročí nebol tento jav vyčerpávajúco preskúmaný a nestratil na svojom význame. O čo tu vlastne ide? Odhliadnuc od rôznych presnejších definícií, v ktorých v nerovnakej miere vystupuje do popredia raz systémovo-lingvistický aspekt, inokedy prekladateľský, prípadne pedagogický, pod pojmom falošní priatelia (prekladateľa) sa rozumejú také dve slová v dvoch rôznych jazykoch, ktoré majú analogickú alebo identickú formu, pričom ich významy (alebo významové štruktúry) a funkčná hodnota sú zo synchrónneho pohľadu viac alebo menej odlišné, a tak sa v praxi často chybne stotožňujú alebo zamieňajú. 1. "Tieto lexikálne jednotky sa zvyčajne chápu ako slová, ktoré svojím pôvodom (majú napríklad spo-

ločný latinský či grécky etymón) alebo morfologickou a fonologickou štruktúrou v dvoch jazykoch korešpondujú, no vývojom v rôznych jazykových prostrediach nadobudli odlišný význam." (Trup, 1981, s. 212); 2. "Na základe troch hlavných príznakov - formálneho (vonkajšia zhoda), obsahového (niekoľko spoločných významov alebo existencia spoločných konštitučných prvkov vzťahujúcich sa na základný pojem) a funkčného (klamné asociácie a stotožňovanie) lingvisti zaraďujú medzi "falošných priateľov prekladateľa" slová, ktoré sa asociujú a stotožňujú (v dôsledku výrazovej zhodnosti) vo dvoch jazykoch, hoci po obsahovej a funkčnej stránke si celkom nezodpovedajú." (Vasilaki, 1989, s. 31); 3. "Faux-amis sú jazykové jednotky východiskového jazyka, ktoré mýlia prekladateľa svojím signifikantom. Za analogickou formou sa skrýva odlišný denotát alebo odlišná štylistická hodnota." (Svobodová-Chmelová, 1982, s. 18)

Z terminologickej stránky sa v domácej i zahraničnej literatúre zaužívalo pre tento jav viacero označení. Pre lepšiu orientáciu spomenieme aspoň niektoré z nich. V českej lingvistike sa používa napríklad pomenovanie "zrádná slova" (z franc. "mots perfides") - O. Radina, v slovenskej literatúre "zradné slová" - L. Trup, "falošní priatelia" (z franc. "faux-amis") - J. Mistrík, podobne v sovietskej literatúre "ložnyje druzja perevodčika" - V. V. Akulenko, R. A. Budagov a i., prípadne termíny "mežjazykovyje omonimy", "mežjazykovyje paronimy" alebo "diaparonimy" a širšie i "dialexémy" - Č. S. Vasilaki a iní. Vo francúzštine sa popri už spomenutých termínoch vyskytujú i termíny "mots sosies", "homonymes" a česká

lingvistka Svobodová-Chmelová používa v tejto súvislosti aj pomenovanie "interlingues". Napriek terminologickej rôznorodosti však naďalej prioritné postavenie má klasický termín "faux-amis" (FA), ktorý uplatňujeme aj v tomto texte. (Porov. citát Plecinského podľa Vasilakiho, 1989: "La valeur expressive et évocatrice du vieux terme faux-amis est si plausible qu'il semble être utile de maintenir ce terme au lieu de le remplacer par un autre, eût-il l'aspect plus scientifique.")

Rôznorodosť termínov možno dať do súvislosti s mnohostrannosťou problematiky. Otázky FA nezasahujú totiž len oblasť bežnej komunikácie bilingválnych hovoriacich (napr. Slovákov ovládajúcich francúzštinu a naopak), či oblasť prekladania a tlmočenia (v našom prípade z alebo do francúzštiny). Nemožno nechávať bokom ani oblasť didaktickú, t.j. oblasť aplikovanej lingvistiky, najmä v súvislosti s prekonávaním vplyvov interferencie pri výučbe cudzích jazykov, vrátane slovenčiny ako cudzieho jazyka, keď osobitná situácia vzniká jednak pri kontakte dvoch príbuzných jazykov (napr. slovenčina - ruština), jednak v prípade neprí-buzných jazykov (slovenčina - francúzština). Ako to ďalej ukážeme, ide aj o problém teoretický. Na niektoré systémové javy a ich aplikáciu na konkrétnom materiáli z okruhu FA francúzsko-slovenských (s orientáciou na lexiku) sa zameriame v našom príspevku.

Jav FA predstavuje špeciálny okruh problémov v rámci širšej problematiky spojenej s preberaním cudzích slov a s výsledkom tohto procesu - jazykovými výpožičkami ("emprunts"). Vzhľadom na podobu vypoži-

čaného jazykového prostriedku sa rozlišujú cudzie slová, ktoré si zachovali pôvodnú formu a v preberajúcom jazyku sa zatiaľ výrazne pociťujú i správajú cudzo (napr. nonpareille, enjambement, causerie...), a slová prevzaté, t.j. adaptované na jazykový systém cieľového jazyka - najskôr zvukovo a graficky, potom gramaticky a napokon aj slovotvorne a sémanticky, prípadne štylisticky. Bez ohľadu na stupeň asimilácie slova cudzieho pôvodu v slovenčine dôležitý vplyv na jeho zmeny (na všetkých rovinách od zvukovej po sémantickú) majú niektoré mimojazykové faktory, najmä spôsob prechodu, respektíve podoba kontaktu napríklad francúzštiny so slovenčinou (priamy alebo nepriamy kontakt). Pri sprostredkovaných jazykových výpožičkách - u nás najmä cez nemčinu, menej cez angličtinu - dochádza predovšetkým k výrazným významovým posunom. Pre názornosť uvedieme jeden príklad: francúzske slovo perron (vonkajšie schodište) prešlo do slovenčiny cez nemčinu, avšak v slovenčine sa pod formou perón rozumie nástupište, čomu vo francúzštine zodpovedá výraz quai. Ak sa isté slovo prevzalo do viacerých typologicky odlišných jazykov (kritériá na počet preberajúcich jazykov sa u rôznych autorov rôznia), ide o internacionalizmus, prípadne v európskom kontexte o europeizmus. Aj v tejto kategórii jazykových výpožičiek figurujú FA. V intenciách internacionalizmov či europeizmov budú však FA vo francúzsko-slovenskom kontakte zasahovať širší okruh jazykových výpožičiek než galicizmy v slovenčine. Inventár takýchto lexém budú tvoriť popri galicizmoch i slová iného pôvodu (napríklad lat., gréc., arab., nem. ...), ktoré sa používajú aj vo francúzštine, a tak pri kontakte so

slovenčinou môžu viesť k interferenciám. Napokon tretí styčný bod problematiky preberania cudzích slov s falošnými priateľmi vzniká v oblasti kalkov, teda špecifickej skupiny lexikálnych jednotiek, ktoré vznikli v kontakte dvoch jazykov bez prenášania zvukovej alebo grafickej podoby na základe napodobenia cudzojazyčnej štruktúry alebo doslovného preloženia cudzojazyčného prvku (porovnaj napríklad A: sky-scraper - F: gratte-ciel - S: mrakodrap). Kalky typu "mrakodrap" možno hodnotiť pozitívne, pretože sa zúčastňujú na neologickej tvorbe pomenovaní. Za "parazitné" a z hľadiska FA najskrytejšie sa považujú tie kalky, ktoré narúšajú domáci systém vnášaním cudzích modelov (podrobnejšie pozri napríklad Pergnier, 1989; Orgoňová, 1990).

Podobne ako sa diferencuje vrstva jazykových výpožičiek, možno vyčleňovať aj isté relatívne samostatné vrstvy v rámci FA a im príbuzných javov. I. Svobodová-Chmelová (1982) pracuje s pomenovaním interlingues, do ktorého zahŕňa cudzie slová i internacionalizmy a ďalej ich sleduje predovšetkým na rovine formy a stručne naznačuje i diferenciáciu z hľadiska motivácie. Kľúčovou triedou "interlingues" z hľadiska formy sú faux-amis. Popri nich vyčleňuje i ďalšie užšie triedy "priateľov":

1. "FA partiels" - čiastočne falošní priatelia;
2. "Amis" - priatelia;
3. "Amis inattendus" - nečakaní priatelia;
4. "Presque amis" - takmer priatelia;
5. "Sans amis / faux internationalismes" - fiktívne francúzske slová neexistujúce vo francúzštine.

1. Ide o slová s analogickou formou, ktoré sa nezhodujú vo všetkých významoch. Veľké rozdiely vznikajú najmä v ich distribúcii a v situačnom použití. Napr. F: pétrole m. = S: 1. petrolej m.; 2. nafta f.

2. Priateľmi sú dialexémy s analogickou formou a sémantikou a s identickou štylistickou hodnotou. Takéto slová nepredstavujú žiadne "úskalia" pri prekladaní a komunikácii.

3. Ide o slová, ktoré sa často (ale nesprávne) považujú za prvky, ku ktorým chýba v cieľovom jazyku formálny ekvivalent - najmä ak ide o výpožičku z tretieho jazyka. Napríklad F: descendre en schuss = S: zísť z kopca šusom (nem.).

4. Najmenej zradnými sú slová, ktoré sa vyznačujú len istými formálnymi odlišnosťami v oblasti pravopisu, afixov, modifikáciami v koreni, rozdielmi v rode, čísle a podobne. Príklad na odlišnosť v rode: F: la Saint-Nicolas (elipsa slova "fête") = S: Mikuláš m.

5. Takéto zdanlivé FA boli vytvorené v cieľovom jazyku a vôbec neexitujú vo východiskovom jazyku, hoci sa do istej miery pociťujú ako cudzie vďaka svojej formálnej analógii s pravými FA. Napríklad S: froté n. (neskl.) = F: (tissu) éponge alebo maille bouclette.

Pojem formálnej zhody zohľadňuje ako východisko pre skúmanie FA aj sovietsky Vasilaki, pričom formálne úplne zhodné (identické) jednotky, čiže medzijazykové homonymá, odlišuje od čiastočne zhodných, čiže medzijazykových paroným. Pri medzijazykových homonymách by bolo možné pokračovať v špecifikácii, a to na homofóny - napríklad

1. Ide o slová s analogickou formou, ktoré sa nezhodujú vo všetkých významoch. Veľké rozdiely vznikajú najmä v ich distribúcii a v situačnom použití. Napr. F: pétrole m. = S: 1. petrolej m.; 2. nafta f.

2. Priateľmi sú dialexémy s analogickou formou a sémantikou a s identickou štylistickou hodnotou. Takéto slová nepredstavujú žiadne "úskalia" pri prekladaní a komunikácii.

3. Ide o slová, ktoré sa často (ale nesprávne) považujú za prvky, ku ktorým chýba v cieľovom jazyku formálny ekvivalent - najmä ak ide o výpožičku z tretieho jazyka. Napríklad F: descendre en schuss = S: zísť z kopca šusom (nem.).

4. Najmenej zradnými sú slová, ktoré sa vyznačujú len istými formálnymi odlišnosťami v oblasti pravopisu, afixov, modifikáciami v koreni, rozdielmi v rode, čísle a podobne. Príklad na odlišnosť v rode: F: la Saint-Nicolas (elipsa slova "fête") = S: Mikuláš m.

5. Takéto zdanlivé FA boli vytvorené v cieľovom jazyku a vôbec neexitujú vo východiskovom jazyku, hoci sa do istej miery pociťujú ako cudzie vďaka svojej formálnej analógii s pravými FA. Napríklad S: froté n. (neskl.) = F: (tissu) éponge alebo maille bouclette.

Pojem formálnej zhody zohľadňuje ako východisko pre skúmanie FA aj sovietsky Vasilaki, pričom formálne úplne zhodné (identické) jednotky, čiže medzijazykové homonymá, odlišuje od čiastočne zhodných, čiže medzijazykových paroným. Pri medzijazykových homonymách by bolo možné pokračovať v špecifikácii, a to na homofóny - napríklad

F: Arsène (krstné meno),

S: arzén m. 1. jedovaný krehký kov = F: arsenic m.; 2. prvok značky As

a homoformy - napríklad

F: garde 1. dozor; 2. stráž; 3. hliadka; 4. gardista (významy 1., 2. = f., 3., 4. = m.)

S: garde n. (neskl.) = F: chaperon m.

V súvislosti s formálnou stránkou FA (podobne ako aj s obsahovou a funkčnou) treba ešte dodať, že vzhľadom na nepretržitú dynamickosť každého živého jazyka je platnosť FA relatívna a časom môže zradnosť zaniknúť alebo zmeniť svoj charakter. Napríklad slovenskému kupé n. (neskl.) zodpovedá franc. compartiment m. (oddelenie vo vlaku). Novšie sa výraz kupé používa aj na označenie určitého druhu osobného auta, čo úplne korešponduje s francúzskym coupé m.

Všimnime si teraz konkrétne rozvrstvenie FA na rovine signifikantu, ktoré budeme dokumentovať príkladmi zo slovníka zradných slov O. Radinu a sčasti z vlastného materiálu. Pri konfrontácii sa obmedzíme na synchrónny stav príslušných dialexém. V rámci klasifikácie podľa klamného prvku (Svobodová-Chmelová) možno vyčleniť niekoľko skupín FA:

a) zradnosť spočíva v celom slove:

F: corde f. - 1. povraz; 2. hud. struna; 3. geom. tetiva; 4. slučka

S: kord m. - dlhá bodná zbraň dnes použ. v šerme = F: epée f. (d'escrime);

F: panne f. - 1. porucha, defekt; 2. podkožné sadlo; 3. div. podradná rola, "štek"; 4. tech. nos (kladiva),

S: panna f. - žena bez pohlavnej skúsenosti = F: vierge f.;

F: luge f. - sánky;

S: lyže f. - športové náčinie v podobe úzkych dosiek na kĺzavý pohyb na snehu = F: ski m.;

F: touche f. - 1. dotyk; 2. tech. vryp (skúška drahého kovu); 3. šport. zásah; 4. ryb. zabranie na udicu; 5. mal. ťah štetcom;

S: tuš[1] m. - stála farba používaná najmä v tech. kreslení = F: encre de Chine f.;

tuš[2] m. - krátky zvučný hudobný prejav obyčajne na počesť niekoho = F: fanfares f. pl.;

Poznámka: Tento typ je pomerne frekventovaný, preto sme ho dokumentovali viacerými príkladmi.

b) zradnosť vzniká analógiou základu slova:

F: (lait) homogénéisé

S: egalizované (mlieko); F: égalisé = vyrovnaný, nerozhodný (v športe);

F: puissance (sexuelle) f. - pohlavná schopnosť

S: potencia f.; F: potence f. = šibenica;

c) zradnosť vzniká na základe analógie prefixov:

F: contraceptif adj.

S: antikoncepčný adj. = F: (zried.) anticonceptionnel;

F: enlumineur m.

S: iluminátor m. - starých rukopisov, kníh; F: illuminateur = osvetľovač - profesia;

d) zradnosť vzniká na základe analógie sufixov:

F: expéditeur m.

S: expedient m.; F: expédient M. = prostriedok, finta;

F: spéculateur m.

S: špekulant m.; F: spéculant (p. prés.) = špekulujúci;

e) zradnosť je spôsobená analógiou prefixov aj sufixov súčasne:

F: empereur m.

S: imperátor m. - tu sa zradnosť končí; ide skôr o "takmer priateľov";

F: enluminure f.

S: iluminácia[2] f. (starých rukopisov); F: illumination f. = S: iluminácia[1] f. (slávnostné osvetlenie).

Hoci v uvedených príkladoch sme (s jednou výnimkou) použili len dvojstranné FA, alebo - ako sa inak hovorí - "plnohodnotné", situácia s FA je ešte pestrejšia. Popri nich jestvujú napríklad aj FA jednosmerné (napríklad S: hazardér m. = F: casse-cou m. alebo risque-tout m. a ďalej zradnosť nepokračuje), či FA vetvené, pri ktorých sa sleduje viac vetiev tej istej slovnej rodiny, v ktorej na jednej strane zradnosť nie je (napríklad S: inzerovať = F: insérer), na druhej strane zradnosť vzniká (S: inzerát m. = F: petite annonce f.) a podobne (porov. Radina, 1983).

Ďalším kritériom hodnotenia FA je kritérium obsahové (sémantické). Pri skúmaní sémantických vzťahov paronymných alebo homonymných dvojíc môžu vstupovať do kontaktu rôzne typy (alebo kombinácie) slov - napríklad dve monosémické slová (F: pratiquant m. aj adj. = pravoverný, veriaci; S: praktikant m. t.j. osoba, ktorá vykonáva prax = F: stagiaire m.). Častejšie sú však kombinácie polysémického slova v jednom jazyku s monosémickým v druhom jazyku alebo dvoch polysémických slov:

a) F: relais m. = 1. čerstvá svorka psov, čerstvý záprah; 2. prepriahnutie, prepriahacia stanica; 3. šport. štafeta; 4. ekon. turnus (v práci); 5. tech. relé; S: relé n. elektrotech. - prístroj, ktorým možno prerušovať elektrický prúd alebo prenášať impulzy z jedného prúdového obvodu do druhého;

b) F: dépot m. = 1. položenie, zloženie; 2. uloženie (do úschovy); 3. vklad (bankový); 4. sklad; 5. zaisťovacie väzenie; 6. usadenina, 7. geol. nános, naplavenina; 8. skládka; S: depo n. = 1. sklad; 2. miesto na úschovu a údržbu vozidiel.

Treba upozorniť, že pri stanovovaní spoločných a odlišných čŕt v sémantike polysémických slov sa neanalyzujú slová ako celky, ale jednotlivé prvky ich významovej štruktúry - lexikálno-sémantické varianty. Pre väčšiu názornosť a prehľadnosť nebudeme podrobnejšie analyzovať kompletné sémantické štruktúry porovnávaných slov, ale iba tie ich prvky, ktoré sú "falošné".

Z významového hľadiska môžu vstupovať konfrontované lexémy do rôznych špecifických vzťahov, ktoré môžeme rozdeliť do dvoch základných skupín:

1. slová (alebo ich prvky) zdanlivo alebo skutočne významovo nesúvisiace, kde za zdanlivou nesúvislosťou stoja medzijazykové homonymá etymologicky zviazané (porovnaj Vasilaki, 1989; Trup, 1981);

2. slová s lexikálno-sémantickými variantmi viditeľne vstupujúcimi do istých vzťahov na metaforickom, metonymickom alebo synekdochickom princípe.

a) Synekdochický vzťah:

a_1 - vzťah druh → rod (rozširovanie významu)

F: gobelin m. - len nástenný koberec zo známej parížskej dielne Gobelins;

S: gobelín m. - všeob. nástenný koberec = F: tapisserie f.

Poznámka: Ide o jav zriedkavý.

a_2 - vzťah rod → druh (zužovanie významu)

F: apporter - všeob. prinášať, priniesť;

S: aportovať - poľov. prinášať, donášať (len o psovi)

Na rozdiel od predchádzajúceho typu vzťahu zužovanie významu je pomerne časté.

a_3 - vzťah časť → celok:
(známy je príklad zemepisných FA)

F: Lac de Genève = len "Petit Lac" - juhozápadný výčnelok "Lemanského jazera";

S: Ženevské jazero = celok - F: Lac Leman

a_4 - vzťah celok → časť:

F: édition f. - vydávanie kníh; vydania kníh (celkovo);

S: edícia f. - séria diel (vydaných) s jednotnou úpravou = F: série f., collection f.

b) Metonymický vzťah:

b_1 - vzťah dej - výsledok deja:

F: rapatriant (p. prés.) - vracajúci sa do vlasti;

S: repatriant m. - kto sa presídlil späť do vlasti = F: repatrié m.

b_2 - vzťah dej - jeho vykonávateľ:

F: référant (p. prés.) - podávajúci správu;

S: referent m. - osoba, ktorá referuje; spravodajca = F: rapporteur m.

b_3 - vzťah dej - nástroj na vykonanie deja:

F: décoration f. - tu: ozdobenie, vyzdobenie;

S: dekoračka f. - hovor. dekoračná látka

b_4 - vzťah dej - jeho lokalizácia:

F: plantage m. - sadenie;

S: plantáž f. - veľká plocha, na ktorej sa pestujú tropické úžitkové rastliny = F: plantation f.

b_5 - vzťah obsah - obal:

F: notes f. pl. - poznámky;

S: notes m. - zápisník = F: agenda m.; bloc-notes m.

b_6 - vzťah obsah (množstvo) - jeho lokalizácia:

F: dose f. - dávka = S: dóza^2 f.;

S: dóza^1 f. - nádobka = F: boîte f.; drageoir m.; pot m.

b_7 - osoba vykonávajúca istú činnosť - jej lokalizácia:

F: chantant (p. prés.) - spievajúci;

S: šantán m. - zast. podradnejší zábavný (kabaretný) podnik = F: café-chantant m.; café-concert m.

b_8 - vzťah nositeľov rôznych (i protikladných) vlastností:

F: confident m. (aj adj.) - dôverník, dôverný;

S: konfident m. - tajný dôverník polície; udavač = F: indic (ateur) m. (de police); cafard m. (ľud.); mouchard m. (ľud.)

b_9 - funkčné rozdiely:

1. v rôznych funkčných subsystémoch (menej záludné)

F: reproducteur m. - 1. rozmnožovací stroj; 2. plemenné zviera;

S: reproduktor m. - elektroakustický prístroj, ktorý mení elektrické signály na zvukové = F: haut-parleur m.

2. v tom istom funkčnom systéme:

F: conducteur m. - vodič;

S: konduktor m. - sprievodca = F: réceveur m. (v mest. doprave); contrôleur m. (na železnici)

v lingvistike napríklad:

F: vocal adj. - hlasový

S: vokál m. - samohláska = F: voyelle f.

c) Pri metaforickom vzťahu vyčleňujeme dva odlišné typy javov. Do jedného zaraďujeme metaforické dvojice dialexém bez funkčného zaťaženia, v druhom vstupujú do vzťahu (v jednom alebo druhom konfrontovanom jazyku) lexémy funkčne zaťažené, t.j. expresívne alebo aj štylisticky zafarbené. Funkčná zaťaženosť sa vzťahuje najmä na sekundárne významy.

Ukážeme to opäť na príkladoch:

1. c_1 - vzťah vlastnosť - predmet s touto vlastnosťou:

F: rouge m. - červený, červená (o farbe);

S: rúž m. - farba na pery majúca tvar tyčinky

Poznámka: V súčasnosti s množstvom (zďaleka nielen červených) farebných odtieňov.

F: serpentine adj. - hadovitá, hadia (o tvare);

S: serpentína f. - 1. krivoľaká horská cesta; 2. zákruta = F: chemin m. en lacet

c_2 - vzťah vlastnosť - nositeľ vlastnosti (osoba):

F: proéminent adj. - vyčnievajúci;

S: proeminent m. - vynikajúci človek; zast. "výtečník"

2. c_3 - pomenovanie veci - osoby na základe spoločných vlastností:

F: attrape f. - 1. žart; 2. žartovný predmet; 3. zast. pasca, osídlo;

S: atrapa f. - 1. napodobenina; 2. prázdny spotrebný obal bez tovaru; 3. ozdobný predmet vo výklade (= F: produit m. factice), ale novšie aj 4. pejor. ako nadávka - človek "handra"

Poznámka: Hoci v sémantickej štruktúre francúzskeho slova nefiguruje doslova prvok "napodobenina", podobnosť sémantického prvku "žartovnosť" je obsiahnutá v oboch pomenovaniach (napodobenina môže diváka oklamať, "urobiť si z neho žarty"). Ide tu teda o podobnosť kognitívneho charakteru. V sekundárnom pejor. význame slova atrapa (nadávka) vystupuje do popredia iný spoločný sémantický prvok - "menejcennosť".

Hranice medzi všetkými spomínanými typmi FA nie sú ostré. Posledný príklad stojí už vlastne na pomedzí sémantického a štylistického hodnotenia.

Pozrime sa napokon na štylisticko-sémantické osobitosti FA. O cudzích slovách je známe, že pri ich prechode z východiskového do cieľového jazyka sa často mení (modifikuje) nielen ich forma a sémantika, ale aj štylistická hodnota, pričom dôležitú úlohu v tomto procese opäť hrá spôsob prechodu slov. Väčší predpoklad pre nadobudnutie novej sémantickej hodnoty tak majú slová sprostredkované tretím jazykom, napr. galicizmy sprostredkované nemčinou: "guráž" - hovor. smelosť, odvaha; "malér" - hovor. nepríjemnosť, nemilá vec, prípadne slová prevzaté priamo (ústnou cestou) do bežnej reči alebo nárečí, napr. "amant" - ľud. milenec. Prirodzene, takéto prvky sociálnych alebo aj zemepisných nárečí majú obmedzené rozšírenie a nie sú (nemusia byť) všeobecne známe.

Zo sémantického pohľadu tak vzniká ďalšie úskalie pre francúzsko-slovenského bilingvistu - správne odhadnúť sémantickú hodnotu homonymných alebo paronymných lexém, podľa toho prispôsobiť svoj výber primeraného slova vzhľadom na situáciu, a tým predísť nedorozumeniam (pantalóny - nohavice, konfident - ako udavač i ako dôverník a podobne).

V súčasnosti takéto príznakové FA vznikajú najmä sekundárne ako jeden zo sprievodných znakov adaptácie cudzích slov v preberajúcom systéme (porov. oblasť voj. slangu: lampas m. (neutr.) - zvislý pásik na vonkajšej strane nohavíc (obyčajne uniformy) → lampasák m. (voj. slang; pejor.) - vojak z povolania; baret m.

(neutr.) - druh plochej čiapky aj bareta (baretka) f. - plochá čiapka bez štítka → (červené) barety (hovor.; voj. slang) - príslušníci špeciálnych vojenských jednotiek rýchleho nasadenia).

Niekedy je príznakovosť spojená so zastarávaním dávnejšie prevzatých slov (napr. pantalóny). Menej často sa príznakovosť objavuje pri priamych nových výpožičkách, pretože dnešná slovenčina podlieha popri iných dynamických tendenciách procesu internacionalizácie, a "internacionalizácia je proces, ktorý v dorozumievaní ide proti expresívnosti. Internacionálne slová v jazyku sú inkompatibilné s expresívnymi afixami a nepreberajú ani funkcie vyjadrovania subjektívnych vzťahov hovoriaceho k prejavu alebo voči adresátovi." (Mistrík, 1976, s. 264). Niekedy proces adaptácie cudzích slov smeruje aj opačným smerom - od príznakového (nižšieho) primárneho významu k neutrálnemu, prípadne vyššiemu. V súčasnosti je napríklad veľmi populárne slovo seansa, ale už nie ako schôdzka špiritistov, ale ako "psychoterapeutická seansa zdravia". V každom prípade však diferenciácia internacionálnych slov úzko súvisí s ich distribúciou popri domácom ekvivalentnom prostriedku, pričom oba prvky si delia svoje sféry vplyvu, a to aj v súlade s ich sémantickými odtienkami, napr. "honosnejšie" komitét popri "obyčajnom" výbor, kniž. kapric popri neutr. vrtoch, kniž. dekolté (neskl.) popri neutr. výstrih, taktnejšie nonsens popri pejor. hlúposť, sprostosť.

Iným ukazovateľom štylistickej platnosti takýchto výpožičiek je ich umiestnenie na časovej osi, ktoré rovnako ako v predchádzajúcich príkladoch nemusí korešpondovať v oboch jazykoch. Napr. slovenské neutrál-

ne pomenovanie gramofón sa vo francúzštine hodnotí už ako zastarané a frekventovanejšie sa používa výraz électrophone. Naopak, oproti francúzskemu neutrálnemu officier sa slovenský výraz oficier pociťuje už ako zastaraný.

Osobitnú problematiku predstavuje odborná lexika, a to jednak odborné termíny, jednak profesionalizmy. Oblasť výskytu termínov (najmä v náučných textoch) a profesionalizmov (v popularizačných a publicistických textoch) najvýraznejšie zasahuje proces internacionalizácie, čiže v tejto kategórii vzniká najmenší priestor pre FA. Pri terminológii je to celkom prirodzené a žiadúce, pretože jednou z najdôležitejších požiadaviek kladených na termín je významová presnosť, jednoznačnosť a všeobecná zrozumiteľnosť. Výrazy ako langue, parole, signifiant atď. by sme teda (podľa Svobodovej-Chmelovej) zaradili medzi bezproblémové "amis". Zradnosť vzniká najvýš v súvislosti s potrebou vhodného výberu úzko odborného termínu alebo jeho slangovej podoby či slovenského ekvivalentu podľa konkrétnej situácie - napr. v ústnom styku medzi kolegami možno použiť i profesionalizmus miňonka popri presnom pomenovaní žiarovková pätica E 14 (Mignon) v odbornom článku.

Oproti terminologizácii však paralelne prebieha i proces determinologizácie, ktorý má rovnako vplyv na sémantickú hodnotu niektorých slov - napr. lekársky termín šok (1. fyzický alebo duševný otras sprevádzaný prerušením činnosti orgánov; 2. umelo vyvolaný náraz ako liečebná metóda) sa používa už aj ako hovorové pomenovanie s významom "nečakané prekvapenie".

So štylistickým hodnotením úzko súvisí aj skúmanie expresívnosti slov. Ako sme už spomenuli, expresívne cudzie slová (a tým viac FA) sú v súčasnej slovenčine okrajovou a nie veľmi produktívnou vrstvou. Väčšinou ide o staršie lexikálne výpožičky sčasti so zjemňujúcou konotáciou (negližé (neskl.) - nočný úbor alebo bielizeň), ale aj so zápornou konotáciou rôzneho stupňa - od dysfemického mizerábl (úbohý, mizerný, biedny), cez pejoratívne bagáž (aj hovor.) - zberba, banda, čvarga) až po vulgarizmy typu bastard (nadávka - 1. panghart, nemanželské dieťa; 2. "skaderuka-skadenoha", privandrovanec). Niektoré slová sú dvojnásobne zradné, lebo popri svojej osobitej sémantike v porovnaní so svojou dialexémou vo francúzštine môžu fungovať v jednotlivých významoch (s približne rovnakým denotátom) s rôznou sémantickou hodnotou. Ukážeme to na slove marodér: 1. pejor. - pôvodne chorý vojak, ktorý sa odtrhol od svojho útvaru a plienil, záškodník; 2. hovor. kto často maróduje (F: marauder - chodiť kradnúť; maraudeur - zlodej, lupič v záhradách, na poliach).

Niektorí bádatelia ako prechodnú skupinu medzi štylistickými a sémantickými FA vyčleňujú kategóriu formálno-sémantických FA, ktoré pripúšťajú nielen rôznu štylistickú hodnotu jednotlivých významov polysémického slova, ale i rozdiely v denotácii. Napr. F: tapette f. - 1. tech. ručná zátkovačka; 2. hovor. jazyk, papuľa (klapačka); 3. ľud. teplý, buzerant popri S: tapeta f. - ozdobný papier alebo iný materiál na pokrývanie stien, častí nábytku a pod. = F: papier m. peint. (Porovnaj vyššie aj metaforické dialexémy funkčne zaťažené, na ktoré sme upozornili pri sémantickej klasifikácii.)

V našom prehľade FA vo francúzsko-slovenskom kontexte sme načrtli problematiku FA z troch hľadísk - formálneho, sémantického a štylistického. Usilovali sme sa využiť čo najväčšie množstvo konkrétneho materiálu, ktorý má pomôcť študujúcim slovenčinu ako cudzí jazyk najmä z frankofónnych krajín vystríhať sa niektorých najčastejších chýb pri výbere a používaní formálne blízkych slov. V práci sme, pochopiteľne, nevyčerpali celú problematiku, nezaoberali sme sa napr. konfrontáciou FA na úrovni frazeológie, ani zložených slov.

LITERATÚRA

1. Francúzsko-slovenský slovník. Bratislava, SPN 1983. 703 s.

2. Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

3. M i s t r í k , J.: Štylistika prevzatých a cudzích slov v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca 5. Bratislava, ALFA 1976. s. 257 - 270

4. O r g o ň o v á , O.: Názvy klubov v súčasnej jazykovej praxi. Slovenská reč, 55, 1990, č. 6, s. 380 - 382

5. P e r g n i e r , M.: Les anglicismes. Danger ou enrichissement pour la langue française? Paris, PUF 1989. 214 s.

6. R a d i n a , O.: Zrádná slova ve francouzštině. Praha, SPN 1983. 215 s.

7. Slovník cudzích slov. Bratislava, SPN 1983. 944 s.

8. S v o b o d o v á - C h m e l o v á , J.: Problemes de la traduction I. Interferences lexicales: internationalismes, faux internationalismes et les problemes liés à leur traduction. Praha, SPN 1982. 253 s.

9. T r u p , L.: Problematika "zradných slov" v slovenčine a v španielčine. Slovenská reč, 46, 1981, č. 4, s. 212 - 221

10. V a s i l a k i , Č. S.: O sootnošenii poňjatij "diaporonimija" i "ložnyje druzja perevodčika". In: Leksičeskaja i grammatičeskaja semantika romanskich i germanskich jazykov. Kišinev, Štiinca 1989. s. 29-37

11. V o r o n c o v a , I. B.: Izmenenija v semantike anglo-amerikanskich zaimstvovanij vo francuzskom jazyke. Inostrannyje jazyki v škole 1986, č. 4, s. 13 - 17

Expresivita v slovenských epištolárnych textoch

František Ruščák, PdF UPJŠ, Prešov

Termínom epištolárny text (z gréckeho epistolé = list) označujeme komplexné, formálne a obsahovo uzavreté kontextové celky, ktoré v konkrétnom časopriestore odrážajú rozličné varianty vzťahu medzi ich autorom a príjemcom. Takéto útvary sú napríklad rodinný list, priateľský list, ľúbostný list, básnický list, prozaický list a i.

Sieť epištolárnej komunikácie na Slovensku možno rozložiť takto:

1. osobná korešpondencia: a) súkromné listy bežnej proveniencie, b) súkromné listy známych osobností (vedcov, umelcov, teda ľudí so širším spoločensko-kultúrnym záberom);

2. umelecké epištolárne texty (korešpondenčný "styk" tu chápeme ako vzťah autor - čitateľ analogický so vzťahom v umeleckej slovesnej tvorbe): a) veršované (básnický list), b) prozaické (krátke epištolárne prózy), c) básnický alebo prozaický epištolárny útvar ako súčasť epických diel.

Uvedené triedenie nezahŕňa tie korešpondenčné písomnosti, ktoré makro- a mikroštruktúrnymi znakmi a vlastnosťami patria do kompetencie oficiálnej administratívnej komunikácie (právna a obchodná korešpondencia), kým listy politických strán a hnutí, ako aj diplomatické listy, zaraďujeme do skupiny špeciálnych politických textov (v systéme žánrovej vecnej literatúry stoja najbližšie pri agitačno-propagačných útvaroch).

Skupinu špecifických epištolárnych textov tvoria útvary biblických korešpondencií, akými sú apoštolské listy veriacim, listy biskupov a iných cirkevných predstavených (známe ako pastierske listy veriacim).

Takto vymedzená diferenciácia umožňuje vymedziť typy slovenských epištolárnych textov:

1. typ:

JA - TY (jeden - jeden), T - konštrukcia (tykanie)
JA - VY (jeden - jeden), V - konštrukcia (vykanie)

Ide o skupinu listov bežnej povahy medzi vzájomne známymi osobami (najpočetnejšia skupina);

2. typ:

JA - VY (jeden - jeden), V - konštrukcia (vykanie) resp. (JA - TY, jeden - jeden, T - konštrukcia, tykanie).

Tento typ púta pozornosť epištolografov, lebo odkrýva dimenzie (súkromnej) idiošty lizácie autorov, jedinečnosť a neopakovateľnosť ich neoficiálneho ("intímneho") jazyka a štýlu, obohacuje výrazový aparát slovenčiny a v nemalej miere pomáha pri významovej

a tvarovej "rekonštrukcii" ich života a diela. Sú to súkromné listy známych osobností.

3. typ (umelecké epištolárne útvary):

JA - TY (jeden - jeden), T - konštrukcia (tykanie), autor - čitateľ (básnický, prozaický list).

Kongregačné listy, patriace do biblického štýlu, majú dva základné typy (nateraz si nenárokujeme na presnú typizáciu biblických textov), a to: JA - VY (jeden - mnoho; napr. apoštolský list veriacim) a JA - VY (mnoho - mnoho; pastiersky list biskupov a iných cirkevných predstavených veriacim, pričom JA tu vystupuje ako právny subjekt celej kongregačnej organizácie).

Listy kongregácií a biblické apoštolské listy v tomto príspevku nateraz nesledujeme.

V príspevku chceme analyzovať expresivitu slova vybraných ukážok prvého, druhého a tretieho typu. Uvedomujeme si totiž, že expresíva - popri iných vyjadrovacích postupoch - plasticky vystihujú svojráznosť jazyka a štýlu súkromných a umeleckých slovenských epištolárnych textov.

Expresívne prostriedky epištolárneho textu

V epištolárnych textoch sa vyskytujú viaceré spôsoby expresivizácie, a to: formálne: príponové, predponové a príponovo-predponové postupy, transformačno-supletívne posuny lexém (písať - škrabať - čarbať), metaforické a metonymicko-synekdochické spôsoby expresie, ktorú analyzujeme v súlade s typológiou expresív v českom jazyku (J. Zima, Praha 1961).

V jednotlivých útvaroch nie je lexikálna expresia zastúpená rovnako: vysoká distribúcia expresívnych slov tvorených gramatickými prostriedkami je v ľúbostných listoch. V nich sú expresívne prostriedky prejavom emócií.

V listoch bežnej súkromnej proveniencie sa často vyskytuje inherentná expresivita; na 100 slov pripadá 18 inherentne expresívnych, príp. expresívno-emocionálnych lexém. Do týchto pozícií sa dostávali substantíva, z nich najmä rodné mená, adjektíva, vzťahové prvky intenzitnej povahy (milý - milší - najmilší), osobné zámená ako prejav honorizácie a monumentalizácie (Vy - konštrukcie, Oni - konštrukcie). V listoch 1. typu je dosť nápadná fluktuácia expresívnych slovies. Vysvetľujeme to tak, že v útvaroch vecnej povahy expresia slovies "retarduje" vecnú líniu komunikácie, asociačne vyvoláva sekundárne konotácie. Keďže nemienime robiť osobitný rozbor morfológie epištolárnych textov, žiada sa zdôrazniť relevantnosť 1. a 2. slovesnej osoby singuláru a plurálu ako dialogické a kolokvijné vyjadrovacie prostriedky.

V druhom type sme zaznamenali väčší výskyt expresív, predovšetkým sa to týka adherentných a kontextových expresívnych prostriedkov. To však neznamená, že prípady inherentnej expresie sú prostriedkami (iba) tzv. nižšieho, prvého typu. Z praxe však vieme, že expresia manifestovaná inkorporovaním vlastností pomocou apendixov je pre tvorcu bežného prejavu prístupnejšou formou štylizácie: slovo "samo upozorňuje" na svoje štylistické kvality. Porovnajme dve ukážky, najprv z 1. typu (bežné listy):

"Tomaško je zlatučký, ale zároveň aj hrozný. Ten vie človeka dokonale zamestnať. Je neuveriteľný silácisko a pružný. Skoro sedel a keď ho už vezmeme na rúčky, tak ide jak lusk. Jeho otec je náramne pyšný na synáčika, totiž Tomy je úplne ako Edo. Zo mňa nemá nič. Evi, to je fantastické. Tešíme sa z každej maličkosti. Po tieto dni sme plní očakávania. Dostaneme taký bytík na Železníkoch. Ja to volám "kunbálek." Je maličký a kuchyňa nemá okno ... Pozdrav Ľuba, Dašu a Paľa. Ako oslávíš svoje očko? Zdraví Ťa Anička."

Ukážka z 2. typu:

"Pri Tvojom životnom jubileu by som však - so želaním, aby tak robili všetci naši vysokoškolskí učitelia - chcel pripomenúť Tvoj priam bratský vzťah k mladým: privoláváš, priťahuješ ich povzbudivo k vede, k jazykovede, a nebojíš sa, že si privlastnia kus toho, čo patrí Tebe a že Ti odjedia z vedeckých zásluh, nebodaj i zo slávy.

Veda Ti nebola skleníkom, žiarlivo obchádzanou a vlastnícky vartovanou hriadkou, lež záhradou, do ktorej sa pomestí veľa rozumov, ak ich poháňa dobré srdce. Roznášaj ešte dlho zápal prehrýzť sa cez pravdu k múdrosti..."

Podstatu lexikálnej expresie možno vysvetliť aj podľa vzorca (platí len pre inherentnú a adherentnú expresiu; pre kontextovú expresiu takéto modelovanie nemá praktický význam):

$ExprL = NOC + Expr^{y}\ L + ... n + graf$, pričom

L = lexéma, NOC = nocionálna zložka L, y = vektor potenciálnej expresie (inherentnej, adherentnej), 1...n =

množina prvkov expresivity, graf = písomná realizácia textu (oproti hovoreným prejavom, kde je evidentná aj zvuková expresia; napríklad vlastné meno Karčimarčik (V. Šikula: Majstri) je charakteristické hypertrofiou vokálov, rytmicko-sylabickým pôdorysom - KAR - ČI - MAR - ČIK a konsonantom k v iniciálovej a koncovej pozícii). Vzorec čítame takto: Expresívna lexéma pozostáva z navrstvovania jednej alebo niekoľkých prvkov expresivity na nocionálnu lexému (inherentná expresia), alebo posunom sémantiky nocionálneho slova do citovo umocnených výrazov (adherentná expresia). Ide tu o dvojaký smer: z neutrálnej pozície do intenzívnejšieho sémantického príznaku (porovnaj z druhej ukážky spojenia oduševnenie - zápal; prejsť, dostať sa - prehrýzť (sa); úprimný, vrelý, citový - priam bratský vzťah), a naopak od znakovo širšej sémantiky slova ku konkrétnemu, napríklad: "...chcel by som Ti o všeličom napísať", "...máme taký bytík... a pod. Z druhej ukážky upozorňujeme na prípady kontextovej expresie, (najviac zastúpenej v 2. a 3. type): roznášaj ešte dlho zápal, privolávaš ich k vede, odjedia z vedeckých zásluh, veda Ti nebola skleníkom, vlastnícky vertovanou hriadkou.

Inherentná expresivita epištolárneho štýlu

K najobsiahlejšej skupine i n h e r e n t n e expresívnych slov patria tie, ktoré sú tvorené príponami. Pomocou prípon bolo možné v textoch EŠ vymedziť dve skupiny expresív:

1. citovo kladne motivované, 2. citovo záporne motivované.

Vnútri uvedených skupín jestvujú medzi lexikálnymi jednotkami kvantitatívne, kvalitatívne, resp. kvantitatívno-kvalitatívne vzťahy. V tomto prípade konštatujeme pólové vzťahy lexikálnej expresivity:

(pejoratíva) dysfemizmy ——— eufemizmy (melioratíva)

------- kvalitatívny vzťah --------

augmentatíva ——— deminutíva
hypokoristiká (laudatíva)

------ kvantitatívny vzťah ------

Nateraz uvádzame iba typické spôsoby epištolárnej expresie. Uvedomujeme si, že každý epištolárny útvar má v čase svojho vzniku charakter "premiéry", parafrázujúc tak Mistríkovu tézu o texte, preto pokus o úplný, resp. podrobný opis všetkých spôsobov a prípadov expresie je prakticky ťažko uskutočniť.

Prvý vzťah dysfemizmus - eufemizmus sa najčastejšie prezentuje v emocionálnych polohách. V 1. type sa dysfemizmy vyskytovali v invektívnych vzťahoch expedienta k percipientovi, neraz pejorizovaných. Takéto výrazy sa často využívajú v anonymných listoch doplňovaných perverznými kresbami, napríklad: zlaté teľa, drevo, banda, gazda, analfabet, fízlovať, lotor, lotrovať a iné. Oproti nim stoja eufemistické slová: nevyhodiť - nevyliať, odstrániť (likvidovať), nedávať (grobianiť), klamať (cigániť) a pod. Stupeň kvalitatívnej odlišnosti týchto opozičných výrazov sa frapantne ukazuje na vodorovnej osi; odchýlky od excentrického postavenia výrazu signalizujú mieru príslušnej expresie:

nehovoriť pravdu —— klamať ——— cigániť

Druhý vzťah augmentatíva
deminutíva,
hypokoristiká (laudatíva)

označuje kvantitatívne dištinkcie príslušnej lexémy. Tvorí sa pomocou slovotvorných prípon, napríklad -učky, -inký (čiastočne) -ičký pri prídavných menách označujúcich vlastnosť denotátu: zlatučký (tu je aj koexistenčný vzťah s adherentnou expresiou na báze významového supletivizmu zlatý - dobrý - milý), malinký, maličký a pod.

Popri týchto tvaroch sme našli ich reduplikované paralely zlatulinký, zlatuličký, malilinký, maliličký a iné deminutíva. Z deminutívnych prípon chceme upozorniť na príponu -ko v substantívnych tvaroch neutier (hrdielko, masielko, vedierko, pierko) v listoch starých rodičov vnukom; podobne je to v prípadoch substantívnych apendixov -ička, -inka, -ka (hlavička, nožička - nožinka - nôžka). Frekvencia týchto prípon je rozdielna a typická najmä pre listy bežnej proveniencie.

Spomedzi menej frekventovaných prípon uvádzame prípony -ok a -ek. V rodinnom liste (manželka - manžel) sme zaregistrovali ojedinelé substantívum bošťok (náročový pendant boščok).

Štylisticky relevantné prvky deminutívnosti sú prípony slovies -ať, -kať, -inkať. Vyskytovali sa často v listoch obsahovo sa viažúcich na vzťah rodiča a dieťaťa. Autori - matky - písali svojim známym, že ich dieťa už vie papkať, papinkať, sadkať si, hopkať si, ležkať, búvať (buvinkať), spinkať, cupotať a pod.

Všetky slovotvorné prípony, pomocou ktorých možno vyjadriť kladný citový postoj pomocou inherentnej expresie, možno súhrnne nazvať lexikálno-štylistické u n i v e r z á l i e d e m i n u t í v n o s t i .

Medzi lexikálno-štylistické u n i v e r z á l i e a u g m e n t a t í v na prvom mieste uvádzame najčastejšie frekventovenú príponu -isko. Tu je dôležité upozorniť na jav homonymie: kvantitatívny rozmer sa touto príponou nechápe vždy expressis verbis. Vysoký chlap je síce chlapisko, ale v citovej výpovedi autorky listu "môj manžel je nemožný chlapisko" nejde o fyzický rozmer, ale o vlastnosť denotátu. Z iných afixov inherentných augmentatív zaznamenávame -aňa, -oň, -oš, -isk, -ák, -izňa a i.

Týmito príkladmi neuzatvárame otázku lexikálnej expresie. Osobitne chceme sledovať expresívne podoby vlastných mien. Je to preto, lebo epištolárny štýl obsahuje popri umeleckom štýle mnoho hypokoristických rodných mien; v onomastike ich poznáme ako neúradné antroponymá.

Úradné meno je nocionálnym komponentom denotátu, pretože do vzťahu expedient - percipient nič neprináša. Aj tu však možno zaznamenať určité posuny. Vlastné mená sa postupne prehodnocujú tak, že sa oslabuje ich štandardná podoba, ktorá sa pod tlakom spoločenských pohybov nahrádza druhotvarmi. Tieto druhotvary možno označiť ako s u p l e m e n t á r n e v a r i a n t y úradných rodných mien. Varianty sú vlastne vo funkcii sekundárneho identifikátora denotátu. Pre štylistiku listu je to relevantný jav. Nové antroponymá vznikajú "dotykom" denotátu so sémantickým okolím,

ktoré vytvára rôzne asociačné priesečníky a v jeho uhlových bodoch sa odráža štylistická hodnota antroponyma.

Viaceré možnosti výberu expresívnej antropolexémy a schopnosť jej zapojenia do jazykovej komunikácie naznačujú, že hypokoristická podoba rodného mena pomáha určovať štylistické črty textu. V rámci epištolárnosti akcentuje príznak dôvernosti, citovosti, úctivosti, ale aj hyperbolizácie a pejorizácie. Do týchto polôh sa neúradné meno dostáva príslušnými antropomorfémami (s príznakom kladu + alebo záporu -), napríklad:

Kača - Kata	KATARÍNA + Katarínka + Katka + Katuška
Katuša-	N + Kačenka + Katinka

Inherentné štylistické príznaky majú antroponymá vzniknuvšie cestou detoponymizácie. V jednom liste sme našli takýto prípad; zo spojenia ‚Feri z Taňi' (periférna časť obce juhovýchodnej užskej nárečovej oblasti poznamenanej slovensko-maďarskými a slovensko-ukrajinskými izoglosami) detoponimizáciou, pribudnutím sufixu -ski vzniklo nárečové pomenovanie Feri Taňarski a z neho eliptickým postupom antroponymum Taňar, ktoré bolo v oslovení listu (Nazdar Taňar).

Špecifické štylistické hodnoty majú v listoch 1. typu ženské rodné mená typu Haňa, Zuža, Bora (z Barbora), Erža. Napríklad na mene Erža možno konštatovať, že tieto antroponymá majú (zo skúseností z bežnej komunikácie) príznak pejorizácie. Nie sú to "čisté" hypokoristická a tobôž im nemožno prisúdiť schopnosť laudatív ako vyššieho stupňa hypokoristizácie. Nie je to

však vždy: pejorizačný príznak strácajú tam, kde je tzv. "citová otupenosť" výrazu vo vzťahoch medzi ľuďmi. Možno to dobre zachytiť v radoch starších žien (tradícia, zvykoslovie, sekundárne štýlotvorné činitele) na vidieku.

Osobitne treba spomenúť účasť vlastného mena v 2. type, najmä však v umeleckých epištolárnych útvaroch (3. typ). Vzhľadom na to, že slovenská literatúra má pomerne málo pôvodných epištolárnych diel (zo staršieho obdobia spomeňme Kuzmányho novelu Ladislav, niekoľko básnických listov, neskôr pribudli práce I. Kraska, S. H. Vajanského, J. Jesenského, v súčasnosti Listy kormoránom od L. Balleka), nemienime mená postáv osobitne vyratúvať.

Všeobecne môžeme konštatovať, že voľba štylistickej podoby vlastného mena je v epištolárnom texte v pravom zmysle slova činiteľom, ktorý zasahuje do celkovej obsahovej línie útvaru. Je to tematický komponent.

Predpony sú aktívnymi prostriedkami pri určovaní dištinkcií jednotlivých štýlov. Podľa zistenia J. Mistríka sú v slovenčine kľúčové štyri najfrekventovanejšie predpony: za-, po-, vy-, s- (Mistrík, 1977). Tie však lexikálnu expresiu indikujú v menšej miere. V listoch na seba upozornili prípady intenzitnej lexikálnej expresie manifestovanej prefixami pra-, pre-, pa-, po-, napríklad prastarý, pavedec (2. typ), pomenší (oslabenie komparatívu), poslabší; slovies typu pobehúvať, poskakovať; predponu ne- sme zaregistrovali v invektívnom liste autorky (2. typ), ktorou vyjadrovala záporný postoj k určitej osobe: "nevzdelanec".

K periférnym prostriedkom lexikálnej expresie možno zaradiť príznakovú predponu arci- v starších listoch osobností.

Adherentná expresivita

Do adherentne expresívnych lexikálnych vzťahoch vstupujú jednotky s kontrastívnym významom medzi nocionálnym tvarom a jeho odlišujúcou sa (predstavovanou) podobou. Adherentná lexikálna expresia vyžaduje od autora listu potenciálne vyšší stupeň štýlotvornej činnosti. V epištolárnej komunikácii totiž platí: počet adherentnej expresie sa zvyšuje úmerne so schopnosťou jazykovo-štylistickej "improvizácie". V listoch 1. typu sme našli málo kompozícií s pozoruhodnejšou adherentnou expresiou. Výnimkou bol list, z ktorého uvádzame krátky úryvok:

"Na lásku nenájdeš recept. Láska Ťa musí nájsť, ale potom nesmieš ňou hádzať z boka na bok. Láska nie je peniaz. Je mnoho podôb lásky, veď sa o tom možno aj dočítať. Ale tá pravá sa rodí ťažko. Podľa mňa tie pravé sú zvyčajne prvé a možno aj posledné. A Ty si s tou prvou láskou nakladal príliš rozšafne, ako kabaretník. A nebol si vtedy šestnásťročným cuciakom" (z listu bývalých snúbencov po niekoľkoročnom odstupe).

Adherentná lexikálna expresia sa najčastejšie vyskytovala v 2. type. Jej register sa popri bežných životných javoch najviac viaže na oblasť kultúrnej sféry, oblasť profesionálnej (vedeckej a umeleckej) činnosti, oblasť sociálnych javov, oblasť svetonáhľadových otázok. Uvedieme príklady z listov osobností: zasvätiť život; žiariť na nebi slovenskej vedy;

Pán U... je ešte neskrivený a nezlomený; urputná námeha v práci; vykonané dielo s čistým štítom; nedá sa to zapletiť matériou; kniha zaviazla; keď si to uvarili, nech si to aj zjedia; "gazda" len gazdom zostane a iné.

Vzťahy medzi inherentnou a adherentnou expresivitou niekedy nemožno jednoznačne vymedziť. Vyplýva to, okrem iného, zo skutočnosti, že obraz objektívnej reality a jeho adekvátne "zakódovanie" v myšlienkovej a rečovej činnosti komunikanta má viacrozmerný, ba aj nelimitovaný charakter. V tejto súvislosti upozorňujeme na štúdiu Ľ. Javorskej (1983, s. 58 n.), ktorá je metodologicky vyhovujúcim projektom na vymedzenie štatútu kategórie expresívnosti.

Kontextová expresivita

V epištolárnych textoch treba predpokladať prvky, ktoré sú primárne princípom nielen umeleckej slovesnej tvorby, ale aj 2. typu, no nemožno obísť ani prvý typ.

V prvej skupine listov ide zväčša o fragmentárne signály kontextovej expresie dosahovanej prirovnávaním a metaforizovaním. Autori listov prirovnávajú dva navonok odlišujúce sa znaky. Na jednej strane je to znak konkrétneho (osoby, činy, prostredia) a na druhej strane znak v podobe gnómu. Zväčša ide o frazeologické spojenia, ľudové zvraty a prirovnania, napríklad: ‚náš malý je silný ako buk; jeho povaha je ako aprílové počasie; stojí tam sám ako božie slovo; správa sa ako mechom udretý; spal som ako zajac - iba tak po kúskoch' atď. Príklady ukazujú, že sú to názorné a intenzitné prirovnania.

Metafora v 1. type nie je takým častým prostriedkom ako prirovnanie, najmä umelecká metafora, ktorá je náročnejšia na čitateľskú percepciu. Sporadicky sa s ňou možno stretnúť v kontextoch ľúbostných listov. Proti očakávaniu menej sa vyskytuje v jadrových častiach listov. Prípady m e t a f o r i z á c i e sme našli v úvodných, širšie koncipovaných pasážach. Pozrime sa na jej uplatnenie v ukážkach prvého epištolárneho typu: ‚prv než sa Tvoje oči vpijú do hĺbky tohto listu, posielam Ti mnoho bozkov...'; ‚keďže láska je nevyspytateľná, musím vsádzať, aby som mohol vyhrať; , v mojom srdci ruža kvitne, stále ju polievam'; a iné. Uvedené metafory sú nepriamym pomenovaním pocitov pôvodcov týchto textov. Vychádzajúc z dokladových materiálov listov 1. typu treba zdôrazniť, že mnohé metafory sa opakujú, resp. boli to napospol modifikácie tých, ktoré sme uviedli ako ukážky. Ich register je teda obmedzený. Z toho vychodí, že originálnych prípadov kontextovej expresie na báze metafory v listoch ľúbostnej korešpondencie 1. typu je málo. Ak to konštatujeme v oblasti ľúbostných listov, o to viac to platí v iných útvaroch tohto subsystému. Treba si pritom uvedomiť ďalšiu skutočnosť: dnešná podoba jazykovo-štylistického stvárnenia ľúbostných listov sa značne líši od týchže listov starších generácií. S tým súvisí aj nedostatok recidívnych výrazov. Epištolárne útvary bežného typu sa vyhýbajú anafore, epifore, súvisí s ich nezvyčajným, pomerne málo frekventovaným spôsobom vyjadrovania. Celkove možno povedať, že 1. typ má obmedzený inventár tých umeleckých vyjadrovacích prostriedkov, ktoré vznikli na pôdoryse kontextovej expresie.

2. epištolárny typ uvedieme dvoma ukážkami:

"Vzácny priateľu, [Turčiansky Sv.Martin 4.XI.1924]

Jaro bolo v plnom prúde a v plnej kráse, všetko bolo zelené, svieže a v kvete... Už aj ruže. Len jazmín ešte nie ...keď ste mi písali. Odvtedy už zožltlo lístie v jesennej svojej nádhere i opršalo... jazmíny dávno povädli - a ja som Vám ešte neodpovedal.

Vysokoctený pane, to nie je mystifikát. Tak som začínal, keď som Vám chcel napísať dlhý - dlhý list. A to bola chyba. Mal som začrieť najkratšie. Každý deň zosype sa mi na stôl listov, že od nich vlasy dupkom stávajú. V tej púšti úradných prípisov bývajú listy, aké Vy písavate. A hľa, aký som nevďačný. Ale ozaj nevládzem. Povinnosti sú tyrani a neostáva na vzácne chúťky..."

(Z listu Štefana Krčméryho Martinovi Rázusovi)

"Drahý priateľ, [Bratislava 27.8.1945]

s radosťou som si prečítal Vaše básne Z noci do úsvitu. Vidno mi bolo, že ste to isté pociťovali, čo ja v tých nešťastných dňoch a nociach, kým prišiel úsvit, ktorý zaiste veští dni pekné a osožné..."

(Z listu Janka Jesenského Fraňovi Kráľovi).

Ukážkami chceme argumentačne zdôrazniť príbuznosť jazyka a štýlu 2. typu s jazykom a štýlom umeleckých

epištolárnych útvarov 3. typu. V liste Štefana Krčméryho je okrem základnej - vecnej komunikácie evidentná umelecká štylizácia. Prvá časť listu je pôvodne myslená a u t o p r o j e k c i a s výraznými tendenciami poetickej štylizácie. Mala to byť primeraná odpoveď adresátovi, partnersky rovnocenne koncipovaný list, no množstvo pracovných povinností to odosielateľovi zabránilo. Všimnime si tu Krčméryho výrok "neostáva času na vzácne chúťky", ktorým označuje také epištolárne kompozície, o aké sa pokúsil sám na začiatku listu. Druhá časť listu vyznieva kontrastne, pretože vznikla na inom slohovom postupe.

Inklinovanie listov druhého typu k tretiemu potvrdzuje fakt, že prvú časť Krčméryho uvedeného listu možno ovládnuť metrickým rozmerom básnickej výpovede:

"Jaro bolo v plnom prúde
a v plnej kráse.
Všetko bolo zelené,
svieže a v kvete.
Už aj ruže.
Len jazmín ešte nie
(keď ste mi písali).
Zožltlo lístie
v jesennej nádhere,
i opršalo...
Jazmíny dávno povädli
(a ja som Vám ešte neodpovedal)".

Podobné transformácie z prozaického listu 2. typu do básnického listu je možné uskutočňovať aj v iných listoch osobností. Náš pokus teda svedčí o tom, že listy osobností sa vyznačujú originálnymi postupmi,

trópmi, metaforickými a personofikačnými spojeniami, estetickými prirovnaniami (prirovnanie parelelou). Aj druhá časť tohto listu má viacero estetizujúcich a expresivizujúcich prvkov:

dlhý - dlhý list (=veľmi dlhý list) - opakovanie intenzitného charakteru; listy sa zosypú - personifikácia; vlasy dupkom vstávajú - frazeologické personifikované spojenie; púšť prípisov, vzácne chúťky - epitetá ornans.

Všetky uvedené prostriedky kontextovej expresie vhodne dopĺňajú vecnú podstatu druhej časti listu.

V liste Janka Jesenského Fraňovi Kráľovi je textová výrazová línia silnejšia: vety sú sukcesívnejšie, úplnejšie a syntakticky stabilnejšie. Celková orientácia štýlu tohto listu je ikonizovaním epištolárnosti. Slovné spojenia, vidno mi bolo; nešťastné dni a noci; prišiel úsvit, ktorý veští dni pekné a osožné' "obopínajú" obsahové zložky reprezentované informémami prečítal som, Vaše básne, Z noci do úsvitu tak, že ich percepcia je umocňovaná zážitkovosťou. Jednočlenná veta Vidno mi bolo je expresívnym variantom konštrukcií videl som, presvedčil som sa, ktoré sa využívajú viac v hovorovom štýle. V liste je antonymické spojenie na základe spoločnej vlastnosti kontrastu farby (biela - čierna) dni a noci, personifikácia úsvit prišiel, úsvit veští, synonymická opakovacia figúra pekné a osožné, inverzia dni pekné a osožné.

Súkromné listy osobností majú teda mnoho príbuzných expresívnych znakov a vlastností s vlastnosťami slovesných umeleckých diel. Možno o nich obrazne povedať, že "sa dajú nielen čítať, ale aj cítiť".

Ukážka 3. typu: [20. januára]

"Musím Vám písať, milá Lotta, tu, v izbici dedinskej krčmičky, kam som sa uchýlil pred nečasom. Odkedy sa ponevieram v tomto smutnom hniezde D..., medzi cudzími, môjmu srdcu celkom cudzími ľuďmi, nezažil som chvíľu, jedinú chvíľočku, v ktorej by ma srdce pobádalo, aby som Vám napísal; a teraz v tejto chalupe, v tejto samote, v tomto skromnom prostredí, kde sneh s ľadovec šibe do môjho oblôčika, tu ste boli mojou prvou myšlienkou. Keď som vošiel, zjavili ste sa predo mnou, zmocnila sa ma spomienka na Vás - ó Lotta, taká svätá, taká vrúcna! Dobrý bože, opäť raz šťastná chvíľa!

Keby ste ma videli, najdrahšia moja, vo víre zábav! Aké vyprahnuté sú moje zmysly, niet jedinej chvíľočky, niet jedinej bleženej hodiny! Nič, nič! Stojím ako pred čarovnou skrinkou a predo mnou sa pohybujú panáčky a koníčky...

Našiel som tu jedinú ženskú bytosť, istú slečnu von B..., ponášala sa na Vás, milá Lotta, ak sa vôbec niekto na Vás môže ponášať. "Ej," poviete, "ten človek začína robiť roztomilé poklony!" Celkom nepravda to nie je..."

(Johann Wolfgang Goethe: Utrpenie mladého Wertera. Tatran, Bratislava 1977, s. 75. Preložila Miroslava Bártová.)

Z hľadiska žánrového hodnotenia je toto dielo literárnou históriou posudzované rozporne: raz ho pokladá za denník, inokedy za epištolárny útvar. Na denníkovú formu ukazuje azda skutočnosť, že hlavný hrdina chronologicky zachytáva udalosti a deje, ktoré

Ukážka 3. typu: [20. januára]

"Musím Vám písať, milá Lotta, tu, v izbici dedinskej krčmičky, kam som sa uchýlil pred nečasom. Odkedy sa poneviersm v tomto smutnom hniezde D..., medzi cudzími, môjmu srdcu celkom cudzími ľuďmi, nezažil som chvíľu, jedinú chvíľočku, v ktorej by ma srdce pobádalo, aby som Vám napísal; a teraz v tejto chalupe, v tejto samote, v tomto skromnom prostredí, kde sneh a ľadovec šibe do môjho oblôčika, tu ste boli mojou prvou myšlienkou. Keď som vošiel, zjavili ste sa predo mnou, zmocnila sa ma spomienka na Vás - ó Lotta, taká svätá, taká vrúcna! Dobrý bože, opäť raz šťastná chvíľa!

Keby ste ma videli, najdrahšia moja, vo víre zábav! Aké vyprahnuté sú moje zmysly, niet jedinej chvíľočky, niet jedinej blaženej hodiny! Nič, nič! Stojím ako pred čarovnou skrinkou a predo mnou sa pohybujú panáčky a koníčky...

Našiel som tu jedinú ženskú bytosť, istú slečnu von B..., ponášala sa na Vás, milá Lotta, ak sa vôbec niekto na Vás môže ponášať. "Ej," poviete, "ten človek začína robiť roztomilé poklony!" Celkom nepravda to nie je..."

(Johann Wolfgang Goethe: Utrpenie mladého Wertera. Tatran, Bratislava 1977, s. 75. Preložila Miroslava Bártová.)

Z hľadiska žánrového hodnotenia je toto dielo literárnou históriou posudzované rozporne: raz ho pokladá za denník, inokedy za epištolárny útvar. Na denníkovú formu ukazuje azda skutočnosť, že hlavný hrdina chronologicky zachytáva udalosti a deje, ktoré

intenzívne prežíva. Denník má však jednu zo základných vlastností, ktorou sa diferencuje od listu: je to potenciálna neadresnosť, inými slovami: nemá konkrétneho adresáta. V prípade Goetheho románu to nemožno hovoriť. Citovaná ukážka má mnoho vlastností epištolárne realizovanej umeleckej výpovede. Jednoznačne to potvrdzuje prvá veta: - musím Vám písať, milá Lotta,... - s explicitným komunkačným zámerom a spôsobom jeho realizácie. Oslovenie je súčasťou textu; neexponuje sa osobitným miestom v priestore. Na epištolárnu formu realizácie tohto diela ukazuje aj skutočnosť, že sa v ňom často presadzujú stopy latentnej dialogickosti. Jednoznačne to potvrdzujú zámená a ich funkcia v texte, dialogické (aj keď fiktívne) replikácie (...ej, začínaš robiť roztomilé poklony) a sukcesívny sled tém (dejov). To všetko konkuruje enumeratívne koncipovanému pôdorysu denníka.

Estetické kvality úryvku sú zároveň ukazovateľom jeho zaťaženosti kontextovou expresiou. Nie je našou úlohou analyzovať ideové aspekty tohto diela, no na druhej strane je užitočné spomenúť základnú sujetovú líniu: mladý hrdina žije v ustavičnom napätí s konkrétnymi (a proti nemu tragicky pôsobiacimi) sociálnymi symptómami doby. Zo všetkých spôsobov umeleckej expresie je práve kontextová expresia "schopná" najviac priblížiť čitateľovi spomínané "ovzdušie plné napätia". Vyžaduje to od čitateľa istý stupeň percepčnej pohotovosti, pochopenie jednotlivých súvislostí, ktoré sú vyjadrené jazykom metafory.

V epištolárnom románe J. W. Goetheho má metafora časté lyrické tendencie, čo je, prirodzene, na pozadí literárneho obdobia preromantizmu očakávané.

Z citovanej ukážky Goetheho románu upozorňujeme na tieto metaforické spojenia: ....,sneh a ľadovec šibe do môjho oblôčika, srdce ma pobádalo, aby som Vám napísal'; kontextová metonymia je vo vete ,drahý bože, opäť raz šťastná chvíľa!' (šťastná chvíľa = myslené stretnutie). Text má miestami rytmický pôdorys podporovaný eufóniou (v izbici dedinskej krčmičky = vokálna harmónia i-ového typu) a asyndetonom (na princípe juxtapozície: v tejto chalupe, v tejto samote, v tomto (skromnom) prostredí, a epizeuxy). Z ostatných prostriedkov spomeňme litotes (nepravda to nie je), inverziu (najdrahšia moja), zo syntaktických expresívnych konštrukcií je tu vytýčený vetný člen (ó Lotta, taká svätá, taká vrúcna), osamostatnený vetný člen v kombinácii s elipsou (niet jedinej chvíľočky, niet jedinej hodiny! Nič, nič!), a apoziopéza.

Zo slovenskej literatúry, ako sme to na inom mieste spomenuli, nepoznáme mnoho prozaických epištolárnych útvarov. Okrem Kuzmányho a Leskomerského je tu Ivan Krasko a jeho prozaický List mŕtvemu, no najnovšie nás zaujala posledná časť románu Ladislava Balleka Agáty (druhá kniha o Palánku. Smena, Bratislava 1981) Palánk - listy kormoránom.

Pisateľom listov je Ján Jurkovič, ktorý viac-menej komentuje a sprostredkúva rozprávanie Muža z parku. Listy kormoránom v porovnaní s inými kapitolmi románu tvoria "súbor nesujetových žánrových útvarov podobného typu ako v prípade Denníka lekárnika Filadelfiho"

(Milan Šútovec, Romboid 9, 1982, s. 44-45). V slovenskej novodobej umeleckej literatúre je takáto forma pre teoretickú štylistiku prínosná.

LITERATÚRA

J a v o r s k á , Ľ.: O niektorých teoretických otázkach kategórie expresivity v jazyku. In: Jazykovedný zborník 6. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. SPN Bratislava 1983, s. 51 n.

M i s t r í k , J.: Štylistika slovenského jazyka, 2. vyd. Bratislava 1977.

Z i m a , J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

K štylistickým a estetickým kontúram v slovenskej medzivojnovej próze

Oľga Sabolová, PdF UPJŠ, Prešov

Slovenská medzivojnová literatúra je bohatá a pestrá. Charakterizuje ju prelínanie viacerých literárno-estetických a filozofických tendencií. Na rozdiel od predchádzajúcich vývinových období sa v nej výraznejšie prejavuje autorský subjekt, aby hlbinnejšie pochopil a stvárnil moderného človeka.

Po vzniku Československej republiky r. 1918 vstupujú do nového obdobia tvorby dve generácie realistov, zo starších M. Kukučín, E. Maróthy-Šoltésová, T. Vansová, z mladších Timrava, J. Gregor-Tajovský, J. Jesenský, Ľ. Podjavorinská, Jégé, neskôr M. Rázus.

Už v dvadsiatych rokoch sa v slovenskej literatúre zjavujú moderné smery, ako napríklad impresionizmus, expresionizmus, naturalizmus. V slovenskej literatúre však žiaden nevystupoval vo vyhranenej podobe. Expresionistické prvky zasiahli tvorbu M. Urbana a J. C. Hronského, u ktorého sú zjavné aj impresionistické prvky,,rovnako ako u T. J. Gašpara, J. Alexyho, Š. Letza. Expresionistické a naturalistické prvky obsahuje tvorba J. Hrušovského a G. Vámoša.

V tridsiatych rokoch dochádza v slovenskej próze k väčšej diferencovanosti. Dotvára sa socialisticko-realistická próza (P. Jilemnický, F. Kráľ, J. Poničan), diferencuje sa takzvaná lyrizovaná próza, v rámci ktorej sa vytvára expresionisticko-senzualistický prúd (Š. Rysuľa, Š. Gráf, J. Bodenek), potom rozprávkovo-mýtická próza naturizmu (Ľ. Ondrejov, D. Chrobák, M. Figuli, F. Švantner a i.). Na konci druhej svetovej vojny sa formuje imaginatívno-intelektuálny realizmus (D. Tatarka, J. Červeň, P. Karvaš a i.).

Toto sú v hrubých črtách vývinové tendencie v slovenskej medzivojnovej literatúre (z množstva analýz pozri zhrňujúco Dejiny slovenskej literatúry V, 1984, s. 193 n. a 581 n.). Z bohatej palety autorov sa teraz pristavíme pri dvoch výrazných osobnostiach: M. Urbanovi a J. C. Hronskom.

Medzi najznámejšie krátke prózy Mila U r b a n a patrí novela Za Vyšným mlynom (1926; k jej interpretácii porovnaj Sabolová, 1979), ktorá sa snaží preniknúť do psychiky jednoduchého človeka (čo ju zbližuje s prózou J. C. Hronského Osud Matúša Čupeja Čierneho - 1929, ktorú budeme rozoberať v ďalšom výklade). Spája tradičné "realistické" postupy s naznačovaním nových trendov vo vývoji slovenskej medzivojnovej literatúry.

V novele Za Vyšným mlynom Milo Urban pracuje s bohatým motivickým registrom, pomocou ktorého dáva postavám možnosť prejaviť sa. ("Schéma" fabuly v novele je nasledujúca: Ondrej Zimoň zo žiarlivosti a z nenaplnenej lásky ku Katrene Zalčíkovej zavraždí svojho soka Jana Štelinu, ožení sa s Katrenou, no nie je šťastný a pod vplyvom svedomia a vnútorných kríz sa

napokon k vražde prizná.) Medzi základné motívy možno zaradiť:

1. motív lásky, žiarlivosti a nenávisti, ktorý sa v diele realizuje

a) v láske Katreny Zalčíkovej k Janovi Štelinovi,

b) v žiarlivosti Ondreja Zimoňa na Katrenu Zalčíkovú,

c) v nenávisti Ondreja voči Janovi Štelinovi, Petrovi Štelinovi a svojmu synovi Ondrejovi,

d) v odpore dediny k Ondrejovi Zimoňovi;

2. motív spravodlivosti a pravdy, ktorý tvorí celé podložie novely a je jej zjednocujúcim prvkom, "autor tlmočí cez postavu otca zavraždeného" (Števček, 1973, s. 74);

3. prírodný motív, odrážajúci vnútorný svet postáv (lyrizácia, baladickosť diela), vnímaný zmyslovo.

Tieto motívy pomáhajú odhaliť vnútorný svet postáv, *ktoré sú základnými nositeľmi umeleckého stvárnenia* skutočnosti a umelcovho videnia sveta.

Kompozičné stvárnenie vzťahov postáv v novele Za Vyšným mlynom má niekoľko vrcholových bodov:

1. stretnutie Petra Štelinu s Katrenou, pri ktorom ju obviní z podielu na Janovej smrti;

2. sobáš Katreny a Ondreja (vyúsťujúci neskôr do disharmonického spolunažívania);

3. napätie medzi Ondrejom Zimoňom a Petrom Štelinom;

4. narastanie vnútorného nepokoja u Ondreja, ktoré sa prejavuje na častých kvalitatívnych zmenách vo vzťahu ku Katrene;

5. pozvanie starého Štelinu za krstného otca;
6. kulminácia vnútornej krízy u Ondreja;
7. priznanie sa Ondreja k vražde.

Za výrazné kompozičné dominanty možno pokladať napätie medzi Ondrejom a Petrom Štelinom, kulmináciu vnútornej krízy u Ondreja a záverečný kompozično-detenzívny prvok - priznanie k vražde.

Kompozičná realizácia deja je v novele dynamická; striedajú sa v nej opisné partie s rozprávanými časťami. Autor funkčne pracuje s náhlymi zvratmi, ktoré však nie sú "nelogické" a dajú sa prediktabilne predvídať. Ako príklad môžeme uviesť tento sled motívov: Peter Štelina chce urobiť niekoho zodpovedným za Janovu smrť; že tú ťarchu položí na Katrenu, je logickým dôsledkom, vyplývajúcim z toho faktu, že ona bola posledná - ako sa dovtedy vedelo - v kontakte s Janom. Katrena si však získa Štelinu svojím úprimným vyznaním zo vzťahu k Janovi; Štelina si zmení svoj postoj k nej navyše aj z nedostatku dôkazov o jej vine.

Jednotlivé kapitoly novely majú svoje kulminačné body a náhle zvraty, ktoré autor využíva nielen ako dekoratívne a emotívne prvky, ale hlavne ako prostriedky na stupňovanie dynamiky textu a na zachytenie psychickej rozorvanosti hlavného hrdinu. Tlak samotnej skutočnosti (fakt vraždy) signalizuje, že sa príbeh nemôže harmonicky uzavrieť. Autor od počiatku pracuje s retrospektívou (pravda, v pozadí); ňou je vlastne vracanie sa ku skutočnosti (vražda Jana Štelinu), hoci sa dej odohráva v Ondrejovom vnútri a je umocnený lyrizačnými postupmi pri opise prírody.

Tak ako celý svet hlavného hrdinu sa konštruuje na kontraste, rozpore, aj v konkrétnej realizácii základných motívov prevládajú kontrastné prvky.

Ukážka:

Keď sa zvečerievalo, zašiel do Zalčíkov. Vošiel do izby, sadol si k peci, sedel tam dlho bez slova, a len keď mal odchodiť, ozval sa:

- Ty, Katrena!
- Čo, sváku?

Zakašlal a jej sa zdalo, že ostarel aspoň o desať rokov.

- Odpusť... - povedal pomaly a tak ticho, že ho sotva počula.

Prisadla si k nemu. Pri svetle vychodiaceho mesiaca, vo vôni sena, hovorili potom o Janovi. Hovorili tlmene, pomaly; zbožne vyslovené slová sa lepili k sebe i vznikal z nich nový človek bez tela, ktorý sedel v kúte a uprene ich pozoroval. Mal dobré, zamyslené oči a také pokorné ústa, že sa človeku pri pohľade naňho chcelo plakať. Oni toho zamysleného dobrého človeka hladili spomienkami a spoločne ľúbili. Keby sa zrazu pridružil k nim, vôbec by sa nečudovali. Posadili by ho medzi seba a rozprávali by mu, čo sa za tie tri dni stalo, akoby to bolo čosi celkom prirodzené.

Ale nik neprišiel. Žaby ďaleko v barinách už kŕkali, keď starý Štelina vstal a odišiel. Chodieval chytro, ale tej noci akoby ho boli nalomili v kolenách: vliekol sa pomaly po záhumní, páchnúcom sviežou rosou a rozpáleným drevom, ktoré v prítmí striech pukalo.

Bolo hodne po polnoci, keď došiel k domu. Bledý mesiac nehybne visel na oblohe; zem, zaliata jeho svetlom, sa leskla ostrým, strieborným vidnom, čo sa ako ľad primklo k nej. Vyrastal z neho biely, nemý chlad. Prenikal všetko, takže všetko v ňom stuhlo v akúsi nadzemskú, nepodvrátiteľnú určitosť.

Peter Štelina, stojac uprostred tohto veľkého, jasného priestoru, popierajúceho všetko, čo sa snažilo vzkriesiť iskru nádeje, znezrady zmeravel, zmrzol. Opretý o plot, s rukami poklesnutými a s nalomenou hlavou, videl pred sebou staviská, zdedené po otcoch: strechy pobité šindľom, uhly a kláty s bielymi koncami. A tu naplno pochopil smrť syna i svoj vlastný zánik.

(s. 15-17)

Základný motivický kontrast v tomto úryvku vyviera z napätia skutočnostného a fantazijného sveta (predstava "vzkrieseného" Jana). Tento kontrast dokresľujú ďalšie segmenty textu, vznikajúce na jazykovom podloží; ide tu predovšetkým o opozíciu dynamika - statika (vošiel - sedel tam dlho bez slova, keby sa zrazu pridružil k nim - ale nik neprišiel, chodieval chytro - vliekol sa pomaly po záhumní). Ďalšie protiklady vyrastajú na pozadí základnej opozície skutočnostného a fantazijného (preludového) sveta, ktorý sa však môže obrátiť proti skúsenostným zákonitostiam: fiktívny človek "sedel v kúte a uprene ich pozoroval" - bledý mesiac nehybne visel na oblohe atď. Výrazný je vnútorný kontrast starého Štelinu: jeho pocity večer (opreté o teplo chyže, duševné splynutie s Katrenou) a chlad (navonok - aspoň v predstave Štelinu - a vnútri) po polnoci. Vývin vnútorného pocitového sveta Štelinu

v protiklade s okolím sa odohráva v troch kompozičných pásmach:

1. symbióza Štelinovho vnútra s vonkajším prostredím (pozitívne vyznenie);

2. rozpor Štelinovho psychického stavu s vonkajším prostredím;

3. symbióza Štelinovho vnútra s vonkajším svetom (negatívne vyznenie).

K 1: Prisadla si k nemu. Pri svetle vychodiaceho mesiaca, vo vôni sena, hovorili potom o Janovi... Oni toho zamysleného dobrého človeka hladili spomienkami a spoločne ľúbili;

K 2: Ale nik neprišiel. Žaby ďaleko v barinách už kŕkali... vliekol sa pomaly po záhumní, páchnúcom sviežou rosou a rozpáleným drevom...;

K 3: Bledý mesiac nehybne visel na oblohe... čo sa ako ľad primklo k nej. Vyrastal z neho biely, nemý chlad. Prenikal všetko, takže všetko v ňom stuhlo... Peter Štelina... znezrady zmeravel, zmrzol... A tu naplno pochopil smrť syna i svoj vlastný zánik.

Keďže si autor na vyrozprávanie sveta reality a fikcie zámerne zvolil kontrasty, nevyhnutne s tým spojil aj používanie dvoch základných kontrastných farieb - čiernej a bielej. Preto je noc rozhodujúcim časovým obdobím, v ktorom kulminuje dej a v ktorom nastáva zlom. V noci postavy žijú svoj druhý život, rozmýšľajú, konajú. Noc reprezentuje imaginárny svet, stvárňuje pocity a nálady, ktoré sa začínajú objavovať cez deň, vo svete reality. Preto sa všetky kľúčové udalosti odohrávajú v noci. V noci je zavraždený Jano

Štelina, Peter prežíva muky zo zrady Katreny, odohráva sa čudné napätie medzi Katrenou a Ondrejom (telesné odcudzenie - telesné zblíženie); v noci sa obnažuje aj pochopenie Katreninych snáh po vzájomnom zblížení a hrubé zaobchádzanie Ondreja s Katrenou; za noci - opojený pálenkou - sa Ondrej dostáva na miesto, kde vraždil. Deň je "iba" konštatovaním situácií, udalosti, ktoré sa odohrali alebo dozreli v noci, je "iba" holou skutočnosťou. Večer je iba istým "odtieňom" noci, tmavej, čiernej farby.

Autor pri výstavbe deja pracuje s inverziami. Všetky opisy prírody sú vzhľadom na hlavnú tému (v prvom pláne - životné osudy psychicky trpiaceho slovenského dedinského človeka; v druhom pláne - odhalenie vraha) inverziami.

Kompozícia Urbanovej novely je dynamická, má viacrozmernú funkciu pri konštruovaní napäťového prvku a jeho gradácie.

Jozef C í g e r - H r o n s k ý patrí k tým vzácnym autorom slovenskej medzivojnovej literatúry, ktorí dokázali vhodne využiť tradičné postupy i moderné prúdy. Reálny aj iracionálny svet, svet skúsenosti a poznania, hľadania pravdy a krásy. Z tohto zorného uhla vyrastali a rodili sa jeho postavy, vždy nové, živé a svieže, plné túžob a odvahy prekonávať prekážky.

Podrobnejšie budeme analyzovať poviedku Osud Matúša Čupaja Čierneho zo zbierky Medové srdce (1929). J. Števček, charakterizujúc túto knihu, konštatuje, že dve z poviedok v nej - Osud Matúša Čupaja Čierneho a Jarný vietor - "problematizujú počiatočnú Hronského

idylu, ba v pravom zmysle slova rozkladajú jeho neproblematický svet", pričom Hronský "predstavuje život dediny ako zložitú hru citových a sociálnych vzťahov"; v poviedkach sa stvárňuje "svet labilný, ak sa naň dívame z hľadiska osudu jednotlivca, skrývajúci možnosť tragédie" (1973, s. 94).

Analyzovaná poviedka je vhodným príkladom autorovho hľadačského postupu, úsilia po inovácii témy, motívov, typov postáv. Zjavujú sa tu prvky impresionizmu, expresionizmu ako aj vývinové impulzy pre lyrizovanú prózu (naturizmus). Zároveň sa tu "ohláša pre Hronského typická fatalita, osudové, ktoré človek nemôže nijakým činom zmeniť... nezlomí ho ani Matúš Čupaj, ktorý sa márne usiluje zaradiť do spoločnosti, byť dobrý, a vlastnou rukou hynie." (Dejiny slovenskej literatúry, 1984, s. 297).

Poviedka Osud Matúša Čupaja Čierneho sa líši od štandardných realistických typov poviedok svojou kompozíciou, no hlavne novým prístupom k postavám.

Základným, v štruktúre kompozície originálne využitým motívom je motív ohňa. Horiaca Urbanovie chalupa, v ktorej vyrastal Matúš Čupaj Čierny a ktorú údajne sám podpálil, akoby predznamenala jeho osud, sprevádza ho celým žitím. Motív ohňa sa v náznakoch i priamo vinie celou poviedkou, signalizujúc priam "nevyhnutnosť" tragickej "osudovosti" hlavného hrdinu: Madlena dá postaviť červený kríž (oheň?); keď Matúš prichádza Anninej starej matke Hudcovej oznámiť svoje rozhodnutie o sobáši s Annou, nachádza ju pri rozkladaní ohňa. Po Anninej smrti sedí večer na Vianoce opustený v krčme, vyloží na stôl zápalky, ale ich nepoužije (v tme

sa pokúša o samovraždu). Zápalky privedú Vendele, nočného strážnika, k Matúšovi do domu (chce si zapáliť fajku) a napokon Matúš hynie s dieťaťom v horiacom dome, ktorý sám podpálil.

Príznačným je ďalej motív návratu, ktorý sprevádza centrálne postavy - Matúša a Madlenu. Madlena bola trikrát na Starých Horách, aby si vymodlila dieťa, keď to nepomohlo, chodila do Čupajov", aby si odtiaľ odviedla dieťa - Matúša. Matúš sa vracia po "nútenom" dvojročnom pobyte mimo dediny - domova späť, aby znovu odišiel, teraz po uvážaní za prácou zasa na staré miesta - do teplických hôr atď.

Obidva spomínané motívy predznamenávajú osudovosť a plnia čiastočne aj charakterizačnú funkciu pri postavách.

Hlavnou postavou poviedky Osud Matúša Čupaja Čierneho je rovnomenný hrdina - Matúš. Bol vychovávaný Madlenou Urbanovie z Kozárovského dvora (nie rodičmi). Aj tým sa líšil od ostatných detí, navyše... "Matúško bol čierny ako Cigánča - preto ho i nazvali Matúš Čierny - divší než polročné žriebä." (Medové srdce, s. 16-17).

Hoci dedinský kolektív sa nestavia voči Matúšovi a priori nepriateľsky, predsa v tomto vzťahu cítiť napätie, ktoré sa roztvorí vo chvíli, keď zmiznú peniaze z kostola a obvineným je Matúš: "... to nemohol iný, iba on" (s. 17), tak usúdil kolektív. Matúš je človekom vnútorne bohatým, citlivým, ťažko prežíva túto pohanu, na ktorú reaguje svojsky, začína sa túlať. Tým však len narastá nezhoda medzi ním a kolektívom a Matúš sa definitívne ocitne mimo neho.

Po Madleninej smrti ostáva Matúš napospas kolektívu, je voči nemu bezbranný. "Zlí ľudia" začnú svoje dielo; majú na svedomí narastajúce napätie kvôli majetku medzi Matúšom a Madleniným bratancom Petrom Hojdákom, ktoré má mať odozvu na súde, končí sa však omnoho bolestnejšie - horiacou Urbanovie chalupou; po tomto požiari sa Matúš na dva roky stráca.

Jeho návrat je akoby výbuchom v dedine možno tu pripomenúť azda aj "sťahovavý sujet": obraz návratu Draka z Chrobákovho diela Drak sa vracia - z r. 1943 . Prichádza zmenený vo vystupovaní, v oblečení, ale kolektív sa ho stále bojí, urobil z neho predsa "čiernu ovcu"; všetko zlé, čo sa v dedine odohralo, pripísal na jeho vrub. Svojou nestálosťou, opúšťaním roľníckeho archetypu sa Matúš vymyká z kolektívu, ten sa ho obáva, cíti, že nie je celkom "jeho"; teraz, keď ho má opäť "doma", radšej mu vychádza v ústrety pri stavbe domu: "Voziari rad-radom posľubovali sa, statočne vozili kláty z urbárskej hory, kamenie, piesok a hlinu." (s. 20)

Matúš sa vracia do dediny, aby si v nej našiel miesto a úctu, aby zapadol do kolektívu. To sú jeho túžby, tým sa určuje celé jeho ďalšie vystupovanie. Jedným z krokov na zblíženie sa s kolektívom je napokon aj zmierenie sa s Petrom Hojdákom. Zdalo by sa, že týmto "pokonaním" sa naplní osud Matúša Čupaja. Tento priam idylický obraz zmierenia sa vzápätí narúša, keď Matúša po jeho nevhodnom vystúpení v krčme odvádzajú žandári. Udalosti, ktoré sa od tejto chvíle odvíjajú, sú rámcované nočnou hodinou, priadkami, priam "osudovosťou". V "nevhodnom" väzenskom prostredí si Matúš vyhliadne nevestu, "Annu od žandárov", ktorá ho neve-

domky vyslobodí z väzenia. Vzťah, ktorý sa medzi Matúšom a Annou začína rozvíjať, ťažko nazvať vzťahom priateľstva, dôvernosti či dokonca obojstrannou ľúbosťou.

Nečakaná ponuka na sobáš, oneskorené poznenie vnútorného partnerovho sveta a ďalšie znaky sujetových vzťahov v mnohom pripomínajú sujetovo-kompozičné osobitosti v románe Jozef Mak.

Tragické vyústenie detenzívnych prvkov je najdôležitejším znakom sujetovo-kompozičného pásma poviedky. Naplnením šťastia malo byť pre Matúša a jeho ženu Annu narodenie dieťaťa; a je priam symbolické, že tak ako kedysi príchod Matúša k Madlene nepriniesol očakávané šťastie, tak aj narodenie Štefana bolo pre Matúša osudným. Zomiera Anna. Matúš sa nevie s tým zmieriť, nespamätá sa zo svojej samoty (Anna ho "zradila") a končí napokon dva životy tragicky: hynie s dieťaťom vo vlastnom dome, ktorý podpálil (pozri aj vyššie pri naznačení motívu ohňa). Tak sa napokon napĺňa "osudové" obvinenie z podpaľačstva, tak nakoniec odchádza citlivý človek, ktorý hľadal porozumenie, lásku a miesto v kolektíve. Končí tragicky vo chvíli, keď sa zdá, že už zapustil pevné korene do miesta, kde bol nevítaným: "Už ťa svet pochvaľoval..." (s. 51). Tak sa napĺňa "príbeh vyvrženca spoločenského a životného, príbeh o samote človeka medzi ľuďmi, o tom, ako to utvára jeho charakter a osud" (Matuška, 1970, s. 20).

Nosná charakteristika Matúša Čupaja Čierneho ako keby "predurčovala" záverečné pasáže z Jozefa Maka:

"... Matúš Čierny nebol naozaj Matúšom Čiernym, to si len ľudia tak navraveli; veď nosil také veľké srdce, aké dobré len človek môže mať, a čože on zato

mohol, že nikto nenazeral do neho a nikto ho nechcel prijímať?...

Už totiž okrem Anny Hudcovie.

...

Ej, veď Matúš Čierny nebol naozaj Čiernym Matúšom.

Iba reči a ruku mal ťažkú.

Srdce nevyučené, no dobré zato, dobré." (s. 47)

Z typologického hľadiska by sa dalo konštatovať, že Matúš Čupaj Čierny je "starším bratom" Jozefa Maka, ale aj Martina Lepiša Madlušovie z novely D. Chrobáka Drak sa vracia. S Jozefom ho spája postoj k žene, jemnosť v mužskej tvrdosti, úsilie nájsť v žene blízkeho človeka, rodinný pokoj, pevné zázemie; s Drakom ho zasa spája vnútorný nepokoj, miesto nevítaného človeka v kolektíve (čiastočne aj s Jozefom), úsilie dokázať kolektívu svoje kvality a zaradiť sa doň. Obaja, Matúš aj Martin, sa navonok javia ako ľudia drsní, tvrdí, no opak je pravdou. Hoci sa Hronský nezdržiava vykreslením psychológie postavy, predsa len vnútorný svet Matúša mu nie je ľahostajný. Je to práve ten vnútorný nepokoj, azda aj nedôvera vo vlastné schopnosti, ktorá Matúša vedie do záhuby. Celkové baladické vyznenie príbehu, rozchod s kolektívom z poviedky Osud Matúša Čupaja Čierneho sa však nezhoduje so záverečným zmierením sa s kolektívom v Drakovi.

Tragická detenzia Hronského poviedky - vyznievajúca z "osudu" Matúša Čupaja Čierneho - je tvrdšia, menej rozprávková, azda aj menej snová ako súbežné sujetovo-kompozičné postupy v Chrobákovom Drakovi. J. C. Hronský - univerzálny prozaik - sa však nevzdáva ani sna a rozprávkového ladenia, čo dokázal - pri charakteristi-

ke dedinského prostredia i typov postáv v ňom - najmä v románe Jozef Mak.

Na vybraných dielach dvoch slovenských spisovateľov (ktoré spája najmä úsilie o prienik do psychiky jednoduchého človeka) sme sa pokúsili naznačiť niektoré sujetovo-kompozičné osobitosti prozaickej tvorby medzivojnového obdobia ako priestoru svojráznych estetických hodnôt v dejinách slovenskej literatúry.

LITERATÚRA

C í g e r - H r o n s k ý , J.: Medové srdce. Bratislava - Praha. Nákl. L. Mazáče (Edícia mladých slovenských autorov, zv. XXI) 1929. 217 s.

Dejiny slovenskej literatúry V. Red. K. Rosenbaum. Bratislava, Veda 1984. 851 s.

M a t u š k a , A.: J. C. Hronský. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1970. 233 s.

S a b o l o v á , O.: Jazykovo-kompozičné osobitosti Urbanovej novely Za Vyšným mlynom. Slovenská reč, 44, 1979, s. 21-29.

Š t e v č e k , J.: Lyrizovaná próza. Bratislava, Tatran 1973. 289 s.

U r b a n , M.: Za Vyšným mlynom. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965, s. 7-94.

Jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky

Ján Sabol, FF UPJŠ, Prešov

V slovenských ľudových rozprávkach, v jednom zo základných žánrov ľudovej slovesnosti, nachádzeme mnohé obrazy i odkazy múdrosti a mravnosti ľudského počinu i čaro jeho estetického vyznenia; je tu príbehovo zhmotnené filozofické, axiologické i etické univerzum pohybu po pozitívnom životnom póle, v mene ktorého koná a víťazí rozprávkový hrdina. A je v nich úchvatný jazyk a dômyselná kompozícia - takže je tu (na pozadí faktu, že štúrovská kodifikácia spisovnej slovenčiny a naša romantická literatúra nesú v sebe odlesk filozoficko-estetického génu ľudovosti) namieste otázka, ako slovenská ľudová rozprávka osviežila vývin slovenského jazyka, resp. aj slovenskej literatúry.

Zo všetkých foklórnych žánrov najviac ponúkli spisovnej slovenčine pieseň (a jej odnož balada) a rozprávka. Bez konkurencie je tu však práve rozprávka. Je totiž málo takých jazykovo-štylistických útvarov, v ktorých je tak dômyselne prepletená kompozícia so slovom, tak citovo zvnútornený a preteplený výraz, v ktorých by sa reč prevtelila do takého čarovného

obrazu ako v nej. Jej znalec a obdivovateľ Š. Krčméry napísal (1973, s. 67): "Štýl rozprávok je prostý, no vždy poetický. Nie sú zaťažené dekoráciou, no nehľadane vystúpi z nich vše, hoci nepatrným, ale dobre uhádnutým prirovnaním taký obraz, že sa od neho celý svet rozsvieti. Najväčší majstri básnického slova môžu závidieť prirovnania a zvraty prostonárodných rozprávok." Rozprávka je vlastne žánrovo univerzálnym výtvorom; jednoznačne v nej prevláda epické tkanivo, avšak sú tu výrazne prítomné aj lyrické prvky a zároveň aj dramatická konfiktovosť (aj na úrovni rozprávania, generovania textu rozprávačom). Touto svojou všeobsiahlosťou vyhovovala všetkým trom druhom literatúry, a teda aj ich žánrom. A svojím prienikom do symbolu a mýtu vlastne odhaľovala bytostné pozadie umeleckej literatúry; toto dedičstvo ľudovej rozprávky zasiahlo hlboko do tkaniva aj modernej slovenskej prózy.

Pristavme sa podrobnejšie najmä pri opozícii epické - lyrické v ľudovej rozprávke, najmä vo vyznení jej niektorých jazykových a kompozičných zložiek.

Najbytostnejšou podstatou epiky je dejovosť, výpravnosť, ktorá sa jazykovo opiera hlavne o "zážitkové" (k termínu Miko, 1973, s. 267), konkrétne sloveso; jeho najvlastnejšou časovou plochou je v rozprávke préteritum.

Naznačené (a ďalšie) svoje konštatovanie budeme demonštrovať na rozbore rozprávky Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas zo zbierky Prostonárodných slovenských povestí P. Dobšinského, nášho popredného zberateľa a vydavateľa ľudových rozprávok a folkloristu (1972, s. 81-94; k podrobnejšej interpretácii pozri Sabol, 1978).

V uvedenej rozprávke na jedno podstatné meno pripadá v priemere 1,1 slovies. Toto zistenie exaktne potvrdzuje dominantné postavenie slovesa v ľudovej rozprávke; ide o hypertrofiu tohto slovného druhu známu aj z ľudovej piesne (Mistrík, 1967, s. 332). Podrobná štruktúrna analýza morfológie rozprávky (Propp, 1971) ukazuje, že "pre výskum rozprávky je dôležitá otázka, čo robia (podč. J. S.) rozprávkové bytosti..." (s. 30). Je preto zákonité, že V. J. Propp definuje akcie postáv v čarodejných rozprávkach podstatnými menami, ktoré vyjadrujú dej (odchod, zákaz a porušenie zákazu, vyzvedanie škodcu a odovzdanie správ o hrdinovi, podvod a napomáhanie atď. - s. 36 n.). Zaujímavé je jeho konštatovanie, že "všetky prísudky tvoria kompozíciu rozprávok" (s. 112). Súlad základných slovných druhov v ľudovej piesni a v ľudovej rozprávke sa potvrdzuje aj pomerom substantív a adjektív; v našom materiáli je tento pomer 4,8 : 1, v ľudovej piesni 4 : 1 (Mistrík, 1969, s. 90); v ľudovej piesni je teda trochu viac adjektív, zrejme predovšetkým vo funkcii hodnotiacich prívlastkov.

Dejovosť, opretá o kategóriu pohybu, je takto najvlastnejším epickým podložím rozprávky (o dominantnosti dejovosti ako základnej zásade rozprávkového žánru pozri aj Bagin, 1973, s. 61). Treba však poznamenať, že je to pohyb rytmický, pohyb, ktorého pôvab sa stále obnovuje, pohyb v opakovaní. Ale tu už - paradoxne - vskutku vchádzame aj do priestoru lyriky (poetizácie), pre ktorú opakovanie, rytmické rozloženie prvkov je poznávacím znamienkom.

Na najvyššej úrovni sa princíp opakovania v rozprávke uplatňuje v kompozícii - pri výstavbe celých

motivických pásem. V analyzovanej rozprávke sme našli šesť takýchto kompozičných opakovaní v trojici, "kompozičných triád". Máme tu teda ďalší výrazný protiklad rozprávky: epické motivické pásma sa rytmicky opakujú, čím dostávajú subjektívne, lyrické, poetické zafarbenie (pravda, trochu pritlmované modelovosťou opakovania paralelných tematických štruktúr). Napätie, ktoré takto vzniká, vyžaruje osobitné fluidum, ktoré sa ešte znásobuje na úrovni vety.

Opakovanie, prirodzene, so sebou prináša možnosť monotónnosti, vysokej predikťability, a teda zníženia estetickej informácie. Jazykovo sa však kompozičný paralelizmus prvkov vyvažuje štylistickými disimiláciami, inováciou a synonymitou výrazu, vlastnosťami, v ktorých sú slovenské ľudové rozprávky priam virtuózne. Najvyšším stupňom jazykovo-štylistickej, ale vlastne aj kompozičnej inovácie je trojstupňová gradácia.

Tieto svoje úvahy budeme ilustrovať na paralelných úryvkoch z piatej motivicko-kompozičnej triády rozoberanej rozprávky:

1a) "Čakaj," zdudre stará baba, "veď vás je pristavím!" a zahodí zlatú podkovu. - 1b) "Čakaj, veď ťa ja dostanem!" a zahodí zlaté pero. - 1c) "Čakaj, veď mi ty neujdeš!" a zahodí zlatý vlas. (s. 86)

V 1b a 1c na rozdiel od 1a chýba uvádzacia veta, čím sa zrýchľuje tempo týchto verzií; zároveň je v nich prechod od plurálu k jednotnému číslu (skonkrétnenie, upriamenie sa na hrdinu); v úryvkoch je malebná synonymická štylizácia (vás ja pristavím/ťa ja dostanem/mi ty neujdeš) s expresívnym zafarbením osobných zámen; kompozičná gradácia čarodejných prostriedkov.

2a) "Hop, koníček," zvolá Janko, "na ceste zlatá podkova. Či ju mám zodvihnúť?" - 2b) "Hop, koníček," zvolá Janko, "tu na ceste zlatô pero. Či ho môžem zdvihnúť?" - 2c) "Hop, koníček," zvolá Janko, "tu na ceste zlatý vlas! Či ho môžem zdvihnúť?" (s. 86)

Kompozičná gradácia čarodejných prostriedkov; prefixálna variácia (zodvihnúť/zdvihnúť); v 2b a 2c explicitné zámeno tu s hovorovým koloritom a zmena modálneho slovesa.

3a, 3b) A tátoš mu povie: - 3c) Ø (s. 86)

Vynechanie uvádzacej vety v 3c ako prostriedok na zrýchlenie deja.

4a) Janík skočil, podkovu zodvihol; ale dokiaľ sa s podkovou bavil, bosorka ich doháňala. - 4b) Janko skočil a zodvihol pero. Vtom ich ježibaba zasa doháňala, až sa koníkovi chvost opaľoval, čo jej pal z hrtana blinkal. (s. 86) - 4c) Janko zlatý vlas zodvihol, a kým sa tak bavil, bosorka im za pätami, už za chvost koňa lapala. (s. 87)

Gradácia cez čarodejné prostriedky; stupňovanie deja a napätia stvárnené zvýšenou obraznosťou a explicitnosťou záverečných častí úryvkov; zmeny v slovoslede; synonymita Janík/Janko, bosorka/ježibaba; variácie slovies: v 4a a 4b je sloveso skočil (a navyše aj zodvihol), zrýchľujúce dej, v 4c len slovesný tvar zodvihol; vyjadrenie ale dokiaľ sa s podkovou bavil (4a) a s kým sa tak bavil (4c) pritlmuje akceleráciu deja a zvyšuje moment napätia z prenasledovania, v 4c posilnený elipsou (bosorka im za pätami); intonačné variácie.

5a) "Zle je, Janko," zvolá tátoš, "vrhni na zem hrebeň!" - 5b) "Zle je, Janko," zvolal tátoš, "vrhni na zem štetľ!" (s. 86) - 5c) "Zle je, Janko," zvolá tátoš, "zahoď tú sklenič̆ku!" (s. 87)

Gradácia čarodejných prostriedkov; synonymné sloveso a explicitné ukazovacie zámeno v 5c; okolnostné určenie v 5a a 5b; rytmické striedanie slovesných časov.

6a) Janko pustil hrebeň, spravila sa hustá hora. Kým sa bosorka cez horu škriabala, zas na hodnom ušli. - 6b) Janko štetľ zalúči, spravilo sa ostrô tŕňa; kým sa ježibaba cez tŕňa škrabala, ušli zasa ďaleko. (s. 86) - 6c) Janko sklenič̆ku zahodil, spravilo sa veľké more. Cez more ich nemohla ďalej naháňať, musela sa vrátiť s hanbou, a tí šťastne prišli domov. (s. 87)

Gradácia čarodejných prostriedkov; zmena slovosledu prvej vety v 6b a 6c; synonymné použitie slovies (pustil/zalúči/zahodil); rytmický kontrast slovesných časov; synonymita bosorka/ježibaba/Ø (kontext); obmena poslednej vety v 6a a 6b; zvuková variácia škriabala/škrabala; mutácia prídavných mien (hustá/ostrô/veľké). Záver 6c ruší čiastkové napätie a uzatvára ďalšie kompozično-motivické pásmo.

Štúrovci boli nadšení zberatelia folklórnych textov, a najmä rozprávky. Ona svojou jazykovo-štylistickou príchuťou musela intenzívne vniknúť do ich jazykového povedomia a ovplyvniť ich reč. Rozprávka sa takto stala elixírom tej prapodstaty slovenčiny, ktorú nazývame ľudovou hovorovosťou (podrobnejšie Sabol, 1980; 1989). Pripomeňme si na tomto mieste úryvok z textov P. Dobšinského (z úvahy Ňječo o prostonárodňích

a z prostonárodňích vecí - Považja, č. 14, 31. 1. 1848, s. 121-122):

"Milo je ozaj človeku keď sa po tom našom prostonárodňom svete obzrje: tu ho poteší milá, čarovná peseň, a lúbosťou svojou zaujme srdce jeho; tamto ho čivnje povesti o svetoch ňevídaních do krajov svojich báječních zavedú; inde zase prostí žart naivnej rozprávki ho obveselí, alebo ňjejedno peknuo príslovja pozornosť jeho na sebä obráti. Ňje ďiv teda, že sa tí najslávnejší mužovje, ako Kollár, Šafárik a iní, s prostonárodňimí vecmí ludu Slovenskjeho zaoberali. Všetko, čo lud tento prostonárodňjeho má je samo pre sebä velkej ceni - a síce: z čjastki pre lúbezní (ako pjesňe), z čjastki pre báječní a prorocki (ako povesti), z čjastki pre pravdopravní a do života sjahajúci (ako príslovja) obsah svoj."

Dobšinským naznačená žánrová triáda platí pre rozprávku aj ako celok, potvrdzujúc jej jazykovo-štylistické, ale až jazykovo-filozofické univerzum.

Môžeme rezumovať.

Jazyk, štýl a kompozícia slovenskej ľudovej rozprávky boli stimulátorom aj pre upevnenie štúrovskej spisovnej slovenčiny, pre jej rozvoj - najmä v hovorenej podobe i dopingom pre vývin slovenskej literatúry. Ako konštatuje E. Pauliny (1975, s. XVIII), "je jazyková podoba rozprávok z celého, nárečovo veľmi pestrého územia, z ktorého máme zo štúrovského obdobia rozprávky zozbierané, vzácne jednotná... zbierky ľudových rozprávok svedčia o tom, že Štúrova kodifikácia nebola individuálnym činom, ale opierala sa o široko rozvetvené spoločenské vedomie".

Kryštalizácie jazykovo-štylistických polôh slovenskej ľudovej rozprávky pri póle variantného a jej kompozičnej štruktúry pri póle invariantného ako vyznenie dômyselnej hry dialektickej opozície jednotlivého (jazyk a štýl) a všeobecného (kompozícia) mohla byť predobrazom fixovania a rozvíjania žánrov, pričom výrazová variabilita a inovácia rozprávok predznamenávala štylistickú diferencovanosť slovenčiny a svojím zrkadlením jednej z jazykovo-štylistických dominánt umeleckého štýlu bola impulzom pre rozvoj krásnej literatúry. Ak k tomu prirátame ďalšie znaky tohto žánru: "uvedomenie si rozdielu medzi skutočnosťou a svetom, v ktorom sa už mohla uplatniť fantázia", "kombináciu zložiek skutočnosti a výmyslom", posilňovanie antropologickej orientácie literárnej tvorby, binárnosť a jej prekonávanie, hru a protihru aktuálneho a gnómického času v mene nadčasovosti, teda opakovateľnosti (Slobodník, 1980), konštituovanie zrejmej hranice medzi rozprávačom a textom a i., môžeme dokonca hovoriť o výraznom vplyve ľudovej rozprávky na vývin umeleckej literatúry.

Slovenská ľudová rozprávka bola a je elixírom, ba požehnaním pre slovenčinu a jej umelecké slovo.

LITERATÚRA

B e g i n , A.: Autorská stratégia v texte. Slovenská literatúra, 20, 1973, s. 54-65.

D o b š i n s k ý , P.: Prostonárodné slovenské povesti. I. Bratislava, Tatran (Zlatý fond slovenskej literatúry) 1972. 399 s.

K r č m é r y , Š.: Výber z diela. VI. Články a úvahy z estetiky a poetiky. Bratislava, Tatran 1973. 278 s.

M i k o , F.: Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou. Bratislava, Tatran 1973. 293.

M i s t r í k , J.: Z kvantitatívneho výskumu lexiky slovenskej ľudovej piesne. Slovenská reč, 32, 1967, s. 328-335.

M i s t r í k , J.: Exaktná analýza Maríny a Detvana. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 21. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85-92.

P a u l i n y , E.: [Doslov.] In: Janko Rimavski, Slovenskje povesti. Faksimile I. Zväzku Z roku 1845. Martin, Matica slovenská 1975. 127 + XXXII s., s. XI-XIX.

Považja [levočský rukopisný zábavník s prílohou Považia 1847-1848]. Martin, Matica slovenská 1979. 214 s.

P r o p p , V. J.: Morfológia rozprávky. Bratislava, Tatran 1971. 189 s.

S a b o l , J.: Čaro jazyka slovenských ľudových rozprávok. Kultúra slova, 12, 1978, s. 201-207.

S a b o l , J.: Chrobákova lyrická, poetická a parodická hovorovosť. In: Biografické štúdie. 9. Zborník referátov z vedeckej konferencie o Ľudovi Ondrejovi usporiadanej v Martine 11. novembra 1976, referátov a diskusných príspevkov z vedeckého seminára o Dobroslavovi Chrobákovi usporiadaného v Martine 23. - 24. mája 1977. Red. Š. Valentovič. Martin, Matica slovenská 1980, s. 137-144.

S a b o l , J.: Pri prameňoch slovenčiny. Kultúra slova, 23, 1989, s. 26-31.

S l o b o d n í k , D.: Genéza a poetika science fiction. Bratislava, Mladé letá 1980, 255 s.

Zvukové variácie významových jednotiek v slovenčine a češtine

Ján Sabol, FF UPJŠ, Prešov

1.0. Je všeobecne známe, že konfrontačné štúdium dvoch či viacerých jazykových systémov pomáha podstatnejšie charakterizovať špecifickosti príslušných sústav - množstvo, konfiguráciu, hierarchizáciu i fungovanie ich prvkov aj vzťahov medzi nimi. Sústredenejší výskum sa žiada aj v oblasti porovnávacej fonetiky, fonológie a morfonológie slovanských jazykov (Komportl, 1972). Pravda, pri tomto bádaní sa hneď vynára otázka uplatnenia adekvátnych výskumných metód, ale predovšetkým jednotnej, univerzálnej fonologickej teórie, pomocou ktorej by sa mohli odhaliť aj hlbšie, vnútornejšie (až typologické) črty a súvislosti skúmaných a porovnávaných fonických javov. O načrtnutie jednej z možností takéhoto konfrontačného výskumu zvukových sústav sa pokúsime v tejto štúdii, v ktorej - na pozadí našej syntetickej fonologickej teórie (Sabol, 1989 - tam aj ďalšie naše práce) - budeme uvažovať o základných otázkach súvisiacich so zvukovými variáciami významových jednotiek v slovenčine a v češtine, vyvolanými neutra-

lizáciami fonologických protikladov a vokalickými a konsonantickými alternáciami.

1.1. Filozofickým východiskom našej fonologickej koncepcie je existencia rozličnej "perspektívy", hladiny vzťahu jednotlivého a všeobecného (abstraktne a konkrétne všeobecného) v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka. Na pozadí diferencovanej hladiny vzťahu a vzájomného preskupenia jednotlivého a všeobecného v smere od jednotlivého k všeobecnému vo fonickom systéme vymedzujeme tri základné jednotky, či úrovne uvedeného dialektického vzťahu realizované v zvukových jednotkách: a) fónu (F), b) fonému (F_m) a c) morfofonému (MF_m - k definícii pozri Sabol, ibid., s. 19). Základné vzťahy medzi F, F_m a MF_m možno určiť takto: F sa zhoduje s F_m alebo sa od nej líši fonologicky irelevantnou vlastnosťou (vlastnosťami), F_m sa zhoduje s MF_m alebo sa od nej líši fonologicky relevantnou vlastnosťou (vlastnosťami). Podľa toho môžeme vymedziť štyri základné typy vzťahov medzi F, F_m a MF_m: A) $F \equiv F_m \wedge F_m \quad MF_m$, B) $F \not\equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$, C) $F \equiv F_m \wedge F_m \not\equiv MF_m$, D) $F \not\equiv F_m \wedge F_m \not\equiv MF_m$ (podrobnejšie Sabol, ibid., s. 22-27).

2.0. Fonický "rozptyl" významových jazykových jednotiek spôsobujú neutralizácie a alternácie. Neutralizácie sú zmeny foném vyvolané syntagmatickou organizáciou zvukových prvkov; alternácie sú zasa zmeny foném vyvolané paradigmatickou organizáciou zvukových jednotiek. Pravda, syntagmatické a paradigmatické súvzťažnosti zvukových prvkov (Kráľ - Sabol, 1989, s. 312-313) treba interpretovať dialekticky: paradigmatické zmeny foném majú svoj počiatočný "impulz" na syntagmatickej osi a syntagmatické zmeny fonických prvkov sú tak či

onak ovplyvňované vzťahmi foném aj na paradigmatickej osi jazyka (Sabol, op. cit., s. 134).

Neutralizácia - podľa nášho vymedzenia - je fonologický jav, pri ktorom ide o vplyv fonémy (morfofonémy) na fonému (alebo prozodémy či "morfoprozodémy" na prozodému). Je to zmena fonémy či prozodémy (vymedzenej v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie, teda cez "kontrolný systém" MF_m) na inú fonému (prozodému) vynútená fonickým okolím.

Alternácia je fonologický (morfonologický) jav, pri ktorom ide o vplyv morfémy na morfofonému (fonému, prozodému). Je to zámena morfofonémy (fonémy) v rámci morfémy inou morfofonémou (fonémou), morfofonematickou (fonematickou) nulou alebo spojením morfofoném (foném). Na rozdiel od neutralizácií sú pri alternácii zmeny fonických prvkov vynútené nie zvukovým, ale významovým okolím.

Pre vymedzenie alternácií - vo vzťahu k neutralizáciám - je rozhodujúcou úroveň MF_m. Zmena, variácia MF_m (resp. nezmenená MF_m) v rámci morfémy je signálom rozhrania alternačného a neutralizačného procesu. Alternácie vchádzajú hlbšie do štruktúry morfémy ako neutralizácie, hoci "z hľadiska historickej gramatiky ide aj pri alternácii pôvodne vždy o neutralizáciu" (Pauliny, 1979, s. 160). Prechod neutralizácií k alternáciám je príkladom na pohyb od jednotlivého k všeobecnému pri zmenách zvukových jednotiek v rámci morfémy.

3.0. Konfrontácia priebehu neutralizácií v slovenskom a českom fonologickom systéme potvrdzuje osobitosti vzťahu fonických podsystémov (vokalického a konsonantického) v jednom i druhom jazyku aj v ich

porovnávacom aspekte, čo sa premieta aj do špecifických vyznení relácií medzi F, F_m a MF_m a do zvukovej štruktúry jednotlivých typov morfém a morf v oboch skúmaných jazykoch.

3.0.1. V slovenskom vokalickom podsystéme sa uskutočňujú neutralizácie protikladu kvantitatívnosť - nekvantitatívnosť (Lg - Lg^{O}; ide o opozíciu dlhej a krátkej sonantickej fonémy), protikladu kĺzavosť - nekĺzavosť (G - G^{O}; ide o opozíciu dvojhlásky a dlhého vokálu), protikladu (kontrastu) kvantitatívnosť, kĺzavosť - nekvantitatívnosť, nekĺzavosť (LgG - $Lg^{O}G^{O}$; ide o opozíciu dvojhlásky a krátkej samohlásky) a v jednej norme slovenskej spisovnej výslovnosti, ktorá ráta s osobitnou fónou [ä], aj protikladu difúznosť - nedifúznosť (D - D^{O}; ide o neutralizáciu opozície [ä] /ä/ - [a] /a/).

V spisovnej češtine v rámci vokalického podsystému na úrovni fonémy nenastávajú neutralizačné zmeny (hoci sú pri niektorých samohláskach, napr. pri é, resp. periférnom ó niektoré kontextové obmedzenia, takže v týchto prípadoch možno hovoriť o pozícii minimálnej fonologickej diferenciácie pre protiklad Lg - Lg^{O}).

Diferencovanosť úrovní F a F_m na jednej strane a MF_m na druhej strane je v slovenskom fonologickom systéme daná najmä neutralizáciou opozície Lg - Lg^{O} ("rytmickým krátením", ktoré preniká predovšetkým morfologickou rovinou) a neutralizáciami diftongov, svojrázných prvkov v zvukovom systéme slovenčine (podrobný opis neutralizácií vokalických protikladov

v spisovnej slovenčine pozri u Sebola, op. cit., s. 140-152).

Ak vyjdeme z označenia vokalických fonologických opozícií, ktoré sme stanovili pre slovenčinu (Sabol, ibid., s. 78-87), aj pre vokalický podsystém češtiny, môžeme vzhľadom na neutralizácie vokalických protikladov v oboch jazykoch uviesť nasledujúcu matricu:

	Lg/Lg°	G/G°	LgG/Lg°G°	D/D°
slovenčina	+	+	+	(+)
čeština	-	-	-	-

3.0.2. Iná je situácia pri neutralizáciách konsonantických protikladov v oboch interpretovaných jazykoch.

V slovenskom konsonantickom podsystéme sa uskutočňujú neutralizácie protikladu znelosť - neznelosť (Vc - Vc°), difúznosť - nedifúznosť (D - D°), sykavosť - nesykavosť (S - S°), okrajovo aj protikladu okluzívnosť - neokluzívnosť (O - O°; pri sykavých spoluhláskach) a ostrosť - neostrosť (A - A°; tento typ neutralizácie zasahuje fonémy s príznakom nazálnosti; podrobnejšie o neutralizáciách konsonantických protikladov v slovenčine porov. Sabol, ibid., s. 152-165).

V spisovnej češtine prebieha neutralizácia protikladu Vc - Vc°, ale nie tak dôsledne ako v slovenčine; jej priebeh je "oslabený" variantnou realizáciou znelých a neznelých spoluhlások (napr. výslovnosť spoluhlásky v v niektorých prípadoch, výslovnosť predložiek s a z), čím sa rozširujú pozície maximálnej fonologickej diferenciácie podľa tohto protikladu. Neutralizácia protikladu D - D° prebieha okrajovo a navyše je

"pritlmovaná" variantnou realizáciou, v ktorej sa zmena neuskutočňuje ([špaťňe/špatňe], [puňťík/punťík] a pod.); rovnako je - v porovnaní so slovenčinou - menej "výrazná" neutralizácia protikladu S - S^{o} (nastáva len pred úžinovými sykavkami, aj tu je však oslabovaná variantnou výslovnosťou: kratší -[kračí/kratší]). V spisovnej češtine - rovnako ako v spisovnej slovenčine - treba predpokladať neutralizáciu opozície O - O^{o} pri sykavých spoluhláskach v prípade typu letec + ský ([leteckí] /leteckí/), na úrovni MF_m LETEC-S_1K-Í (výklad pre slovenčinu porov. u Sabola, ibid., s. 163-164; vysvetlenie rekonštrukcie MF_m v derivačnej morféme na s. 139-140); v iných prípadoch neutralizácia tohto protikladu neprebieha ([voličstvo], konec zpráv [konec‿spráf]), žiada sa však preveriť výslovnosť ostrej záverovej sykavky pred vnútroslovným morfematickým švíkom, po ktorom nasleduje ostrá úžinová sykavka. Neutralizácia protikladu A - A^{o} (v spisovnej slovenčine sa vzťahujúca na opozície /m/ - /n/ a /m/ - /ň/ pred [p] /p/ a [b] /b/) v spisovnej češtine - okrem periférneho fonologického systému - nenastáva (porov. výslovnosť [hanba], [klenba] na rozdiel od slovenskej výslovnosti [hamba], [kľemba]; k opisu ortoepických javov v češtine porov. napr. Hála - Sovák, 1962, s. 213-230; Hála, 1967; v slovenčine Kráľ, 1988).

Ak vyjdeme z označenia konsonantických fonologických opozícií, ktoré sme stanovili pre slovenčinu (Sabol, op. cit., s. 78-79, 94-100), aj pre konsonantický podsystém češtiny, môžeme vzhľadom na neutralizácie konsonantických protikladov v oboch jazykoch uviesť nasledujúcu matricu:

	Vc/Vc°	D/D°	S/S°	O/O°	A/A°
slovenčina	+	+	+	+	+
čeština	+	+	+	+	-

4.0. Porovnanie vzťahu neutralizácií a alternácií v slovenčine a češtine dovoľuje vysloviť hypotézu o vyrovnávaní tlaku oboch javov na zvukovú štruktúru morfémy v jazykových systémoch; v slovenčine sú bohaté neutralizácie fonologických protikladov, ale alternácie sú pritlmenejšie, v češtine naopak. Navyše tu možno uvažovať o súhre neutralizácií a alternácií na jednej strane a vokalických a konsonantických alternácií na druhej strane (pozri v 4.1). V slovenčine sú neutralizácie a alternácie zviazanejšie (preukazne to možno demonštrovať na dominantnosti alternácií, v ktorých sa alternanty líšia len jednou vlastnosťou, podobne ako pri vzťahu foném vytvárajúcich neutralizovateľný protiklad). Možno tu konštatovať aj ďalšie osobitosti slovenčiny: Pri využívaní konsonantických alternácií sa v spisovnej slovenčine intenzívne manifestuje tlak morfologickej roviny - tendencie po jednotnej báze a tendencie po uniformite tvarov (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 48). V spisovnej slovenčine je ďalej súhra v zámere kvantity signalizovať morfologický proces (neutralizácia kvantity, obmedzenie kvantitatívnej alternácie) a derivačný proces (kvantitatívna alternácia, narušenie neutralizácie kvantity; podrobnejšie Sabol, op. cit., s. 174). Podobne sa rozdiel tvarotvorného a slovotvorného postupu v spisovnej slovenčine vykresľuje aj zmenami spoluhlások: "obľúbenosť" alternácií korelovaných spoluhlások a ústup alternácií nekorelovaných spoluhlások v slovenskom tvarosloví sú očividné (Sabol, 1979); alternácie nekore-

lovaných spoluhlások (ide o striedanie k, ch, h, g s tupými sykavkami: krok/kročik, orech/oriešok, breh/briežok, striga/strídža a pod.) sa na rozdiel od tvaroslovia systémovo uplatňujú pri derivácii. V češtine sa alternácie nekorelovaných konsonantov systémovo uplatňujú aj v morfologických procesoch (pozri napr. Komárek, 1964).

4.1. V súvislosti so súhrou vokalických a konsonantických alternácií treba pripomenúť konštatovanie R. Jakobsona (1931, s. 159-160), že v spisovnej slovenčine ako členy kvantitatívnej korelácie vystupujú zvyčajne korelačné fonémy (koňa - kôň, žena - žien, sudca - súd), zatiaľ čo v spisovnej češtine krátka fonéma často alternuje s dlhou fonémou, s ktorou nie je korelačná (koně - kůň, chlév - chlívek, mukou - mouka, touha - tuh). Toto konštatovanie možno rozšíriť aj na konsonantické alternácie v oboch jazykoch. Súlad oboch podsystémov (vokalického a konsonantického) sa prejavuje v tom, že v slovenčine sú veľmi frekventované alternácie korelovaných konsonantov, zatiaľ čo v češtine sa oveľa častejšie vyskytujú aj alternácie nekorelovaných konsonantov (slov. matka - matke, matkin, čes. matka - matce, matčin, slov. veľký človek - veľkí ľudia, čes. velký člověk - velcí lidé atď.).

5.0. Z úvahy o zvukových variáciách významových jednotiek v slovenčine a v češtine - cez analýzu neutralizácií fonologických protikladov a alternácií foném - vyplýva niekoľko zovšeobecnení:

a) Fonickú variantnosť morfém v spisovnej slovenčine viac vyvolávajú neutralizačné zmeny, v spisovnej češtine alternačné zmeny. Vzhľadom na to, že alternácie

vchádzajú "hlbšie" do zvukového "obrazu" morfémy (zasahujú úroveň MF_m, cez ktorú sa už naznačujú aj historické dimenzie zvukových jednotiek - Sabol, 1989, s. 105-106), možno konštatovať, že zvuková stavba morfémy (a teda aj slova a tvaru) je v češtine "archaickejšia", viac "morfonologizovaná" ako v slovenčine.

b) Vzhľadom na "vertikálny" vzťah F, F_m a MF_m - "odvíjajúci sa" od neutralizačných zmien - je "synfoném" ("jednota" F, F_m a MF_m) v češtine zvukovo "vyrovnanejšia", menej variabilná; viac sa v nej uplatňuje prvý typ relácií medzi F, F_m a MF_m ($F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$) ako v slovenčine.

c) Synchrónna dynamika vo výstavbe zvukovej štruktúry morfémy sa v slovenčine viac garantuje pohybom od F cez F_m k MF_m; v češtine skôr naopak ($MF_m \longrightarrow F_m \longrightarrow F$).

d) Systém neutralizačných zmien je v spisovnej slovenčine pevnejší než v češtine, v ktorej je viac možností na stvárnenie zvukových jednotiek (na úrovni F a F_m) tej istej morfémy v rovnakom hláskovom okolí, čo spôsobuje, že "horizontálna" zvuková stavba morfémy je v češtine variabilnejšia ako v slovenčine.

LITERATÚRA

H á l a , B.: Výslovnost spisovné češtiny. I. Zásady a pravidla. Výslovnost slov českých. Praha, Academia 1967. 99 s.

H á l a , B. - S o v á k , M.: Hlas, řeč, sluch. Základy fonetiky a logopedie. 4. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1962. 327 s.

J a k o b s o n , R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. In: Slovenská miscellanea. Red. J. Jirásek a F. Tichý. Bratislava 1931, s. 155-163.

K o m á r e k , M.: Sur l'appréciation fonctionnelle des alternances morphonologiques. In: Travaux Linguistiques de Prague. 1. L'École de Prague d'aujourd'hui. Red. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1964, s. 145-161.

K r á ľ , Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 630 s.

K r á ľ , Á. - S a b o l , J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.

P a u l i n y , E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

R o m p o r t l , M.: Perspektivy porovnávací fonetiky a fonologie slovanských jazyků. Slavia, 41, 1972, č. 2, s. 154-163.

S a b o l , J.: Konsonantické alternácie pri skloňovaní substantív. In: Studia Academica Slovaca. 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1979, s. 389-406.

S a b o l , J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

Vývinové trendy v súčasnej slovenskej próze pre deti a mládež

Zuzana Stanislavová, PdF UPJŠ, Prešov

Pri uvažovaní o literatúre pre deti a mládež sa vždy nanovo aktualizuje otázka jej postavenia v kontexte celonárodnej literatúry. Inými slovami: je alebo nie je detská literatúra špecifická čímsi, čo nás oprávňuje vytrhávať ju (hoci len pracovne) z celkového literárneho kontextu, a ak to tak je, čím je to podmienené a aké sú potom jej vzťahy k umeleckej literatúre vôbec? Pri hľadaní odpovede na tieto otázky treba nepochybne pamätať na dve navzájom prepojené skutočnosti:

1. na skutočnosť, že jej adresátom je ľudské "mláďa", teda človek, ktorého socializačné, intelektové, emočno-hodnotové, vôľové, záujmové dispozície sa postupne vyvíjajú úmerne s dosiahnutým stupňom ontogenézy (a čitateľskej i literárnej skúsenosti), a teda potrebuje aj literatúru úmernú svojim recepčným a skúsenostným možnostiam, potrebám a záujmom;

2. na skutočnosť, že detská literatúra je rovnako ako aj literatúra pre dospelých slovesno-znakovým ume-

ním, a teda na obe platia rovnaké hodnotovo-estetické kritériá posudzovania.

Ak akceptujeme ontogeneticky podmienené psychosociálne osobitosti jej adresáta, dospejeme k záveru, že ide o špecifický subsystém umeleckej literatúry, do ktorého sa premieta hľadisko vekovosti čitateľa a v ktorom sa popri estetickej funkcii môžu nápadnejšie než v literatúre pre dospelých realizovať aj mimoestetické, pragmatické funkcie (pozri Nezkusil, 1973). Ak ju však axiologicky posudzujeme ako estetický artefakt, zásadne nesmie mať iný charakter ako literatúra pre dospelých, teda estetická funkcia má aj tu dominantné a integrujúce postavenie.

Oboje, psychosociálna i poetologická charakteristika, sa stretávajú v kategórii detského aspektu, ktorý v súlade s F. Mikom môžeme považovať nielen za "generálny sujet" (Miko, 1980, s. 12) detskej literatúry, ale azda aj za jej "generálnu vývinovú líniu". K vzniku literatúry pre deti viedlo totiž práve rešpektovanie psychosociálnych osobitostí dieťaťa; ich vulgarizácia a redukcia na utilitárno-didaktické ciele však spôsobili, že estetické kvality a ambície tejto literatúry veľmi dlho pokrivkávali za jej výchovnými ambíciami (v slovenskej detskej literatúre celé 19. storočie až do 30. rokov nášho storočia). Až v 30. rokoch 20. storočia dochádza - niekde uvedomene (Podjavorinská, Martáková, Hronský), inde mimovoľne (Ondrejov, Rázus, Bodenek) - k "estetickej emancipácii a zrovnoprávneniu vzťahu medzi tvorcom a konzumentom" (Šmatlák, 1976, s. 31), a to na báze dobových estetických koncepcií literatúry pre dospelých, ktoré vytesňujú utilitárny didaktizmus z detských kníh. Na tomto

základe J. Kopál (Literárny týždenník, 1991, č. 6, s. 3) konštatuje v medzivojnovej literatúre pre deti a mládež prítomnosť "doznievajúceho kritického realizmu v poviedkovej tvorbe autorov staršej generácie (Podjavorinská, Rázus), expresionistického naturizmu a lyrizmu (Ondrejov), psychologizmu (Hranko, Bodenek), socialistického realizmu (Kráľ)." Prítomnosť rôznych estetických a filozofických koncepcií v medzivojnovej slovenskej detskej literatúre je neklamným znakom prekonávania hodnotových bariér medzi ňou a literatúrou pre dospelých a signálom jej začleňovania sa do kontextu národnej literatúry ako jej "síce špecifická, no ideovoesteticky naskrze legitímna súčasť" (Šmatlák, Zlatý máj, 1976, č. 2, s. 74). Táto ideovoestetická spojitosť s celonárodnou literatúrou sa potvrdila aj v 50. rokoch, keď našu detskú literatúru ovládli rovnaké schematické zobrazovacie postupy ako literatúru pre dospelých.

Na novú štartovaciu čiaru sa slovenská literatúra pre deti a mládež dostala na prelome 50. a 60. rokov manifestačným a provokatívnym nástupom tzv. generácie detského aspektu. Jej predstavitelia (Feldek, Válek, Jarunková, Ďuríčková, Gašparová, Blažková, Navrátil, Pavlovič, Šikula a iní) programovo presadzovali v psychosociálnej sfére detskej tvorby princíp partnerskej rovnocennosti dieťaťa a dospelého, v poetologickej sfére zasa taký zobrazovací princíp, ktorý absorbuje detský spôsob vnímania, videnia a zmocňovania sa sveta, detského vyjadrovania, hodnotenia a komentovania okolitej reality, a to bez obmedzovania tvorivej slobody a plnej umeleckej i ľudskej sebarealizácie autora.

Zásluhou tejto generácie sa v priebehu 60. rokov emancipácia mladých v tvorbe pre mládež (až do polohy nekonformného rebela), detský aspekt ako určujúci poetologický fenomén konštituovali, ovládli "predmet, koncepciu a výrazový systém literárnej tvorby pre deti" (Kopál, 1990, s. 32) a postupne kanonizovali. Vytvorila sa tak základňa pre vývin slovenskej detskej literatúry na ďalšie desaťročia.

Ak sa teraz rozhodneme z tohto východiska uvažovať o vývinových trendoch súčasnej slovenskej prózy pre deti a mládež, pokladáme za potrebné upozorniť na dve okolnosti:

1. na to, že vývinové tendencie budeme dokumentovať predovšetkým situáciou v žánrovo-tematickom podsystéme, ktorý sa v slovenskej a českej literárnej teórii nazýva príbehovou prózou zo života detí a ktorý najcitlivejšie reaguje na spoločenské pohyby, na dobové pedagogické, ideologické a estetické koncepcie a ktorý napokon sprevádza mladého čitateľa temer počas celého jeho ontogenetického a čitateľského vývinu;

2. na to, že budeme vychádzať z kanonizovanej poetiky detského aspektu a v jej rámci budeme sledovať rozličné modifikácie, a to aj s ohľadom na súvzťažnosť sveta detí so svetom dospelých, ktorá je v príbehovej próze semiotickým i tematizovaným momentom.

60. roky vytvorili široký diapazón vývinových tendencií, z ktorých podaktoré boli iba rezíduami tvorivých postupov predchádzajúceho desaťročia, iné zase progresívnymi náznakmi produktívnych vývinových smerovaní našej detskej prózy. Tak dochádza v rámci uplatňovanej poetiky detského aspektu v polovici 70. rokov

v príbehoch zo života detí k novej recidíve schematických a ideologizujúcich prístupov, a to najčastejšie v prózach, ktoré reagujú na spoločenskú objednávku (napríklad 25. výročie založenia pionierskej organizácie). Úlohu napísať pre deti príbeh o ich živote v detskej organizácii alebo o aktuálnych spoločenských problémoch (cigánska otázka, ekologická problematika, občianska angažovanosť) splnili autori spôsobom známym z obdobia 50. rokov: do sveta detí "implantovali" problémy dospelých, detské postavy "poverili" rozhodujúcou mierou účasti na ich riešení a tomu prispôsobili aj svet dospelých - idealizovaný, infantilizovaný, schematický. Zobrazované problémy vyriešili v duchu ideálnych, zjednodušených a falošne optimistických predstáv (J. Navrátil: Žltý mustang, 1977; J. Štiavnický: Cena priateľstva, 1978; J. Beňo: Letná fujavica, 1978; J. Repko: Pomsta mŕtvych rýb, 1979).

Okrem tejto ideologizujúcej línie príbehov sú od polovice 70. rokov bohatšie zastúpené prózy angažujúce sa v oblasti etiky medziľudských vzťahov. Nadväzujú na Moricove poviedky Smutný Suarez (1962) a reprezentuje ich najmä tvorba O. Sliackeho (Altamira, 1976; Krásna modrá mušľa, 1977; Papraďový kvet, 1981; Šľachetný človek, 1984), R. Morica (Žalobaba, 1980), R. Dobiáša (Veľké biele vtáky, 1976; Hrdličky, 1977; Prvý sneh, 1986), J. Navrátila (Kto vidí na dno, 1981; Guľatá kocka, 1986). Charakteristickým znakom týchto príbehov je to, že nehľadajú veľké konflikty, ani umelo neprenášajú problémy sveta dospelých do detského sveta, ale skôr siahajú po otázke mravnosti ľudského spolužitia v rodine, v pracovných, kamarátskych, partnerských vzťahoch, po príčinách a prejavoch citovej a mravnej depri-

vácie súčasného človeka. K deficitom spoločenského a intímneho života súčasníka pristupujú analyticky, často psychologizujúco, pričom analýzu usmerňujú tak, aby príbeh demonštroval určitú apriórne stanovenú tézu. Výsledkom takéhoto postupu býva vykonštruovaný sujet a explicitnejšia výchovnosť textu. Na základe psychologických a sociologických poznatkov o človeku sa tak vytvárajú modelové situácie, slúžiace pragmatickým zreteľom. Nastáva teda paradoxná situácia: jednotlivosti zo života detí alebo dospelých zodpovedajú životnej empírii, celok však pôsobí umelo a neprirodzene.

Produktívnejšie vývinové impulzy sa spájajú s tou líniou príbehov, ktoré v 60. rokoch nápadnejšie, občas až provokatívne exponovali detský subjekt a jeho autonómnosť. V 60. rokoch sú emblémovými príkladmi takýchto próz diela K. Jarunkovej (Hrdinský zápisník, 1960; Jediná, 1963), M. Ďuríčkovej (Danka a Janka, 1961; My z ôsmej A, 1960), V. Šikulu (Prázdniny so strýcom Rafaelom, 1966) a iné. V týchto prózach sa umelecká výpoveď realizuje cez dieťa, ale dominujúci detský fenomén má svoj skrytý dospelý kolektív. Táto skutočnosť je identifikovateľná práve tak v príbehoch s priamym detským rozprávačom, ako aj v príbehoch s autorským rozprávačom. Evidentne sa prejavuje aj v iných žánrových podsystémoch (autorská rozprávka, detská poézia). Na základe výpovede z pozície dieťaťa dochádza niekedy k absolutizácii tohto pohľadu a v dôsledku hrdo odmietavého mladíckeho nekonformizmu so svetom dospelých k jeho degradácii. Povedané platí napríklad o prózach M. Ďuríčkovej (Stíhač na geluskách, 1963), J. Navrátila (Plachetnica Nonsens, 1967), V. Bednára (Nebrnkaj mi na city, 1967), J. Blažkovej (Jahniatko a grandi, 1964),

K. Jarunkovej (Pomstiteľ, 1968). Tendencia preexponúvať detský subjekt bola reakciou na skúsenosť príbehovej prózy v 50. rokoch. F. Miko (Estetika výrazu, 1969, s. 250) ju interpretuje ako "vývinovú potrebu, nevyhnutnosť (na jednostrannosť sa ide novou jednostrannosťou)", ktorú treba v 60. rokoch chápať ako "dovršovanie emancipácie mladých" a na to nadväzujúcu "reštauráciu vzťahu k dospelým a k životu na nových, zdravých základoch". V súčasnosti sa táto tendencia udržiava najmä v príbehoch pre teenagerov a tu je napokon aj psychologicky podložená. V 80. rokoch ju reprezentuje napríklad próza P. Glocka Ja sa prázdnin nebojím (1989) a P. Holku Prekážkár v džínsach (1990). Sprievodným znakom poetiky týchto próz býva využívanie, niekedy až nadužívanie mládežníckeho slangu.

Mimoriadne bohaté kvantitatívne zastúpenie má v súčasnej próze harmonizátorsko-ochranársky trend, usilujúci sa uzatvárať dieťa do sveta hry a radosti, ktorý je v istom zmysle dedičom Hronského iluzívno-optimistickej koncepcie tvorby pre deti. Tieto tendencie sú nápadné, a v určitom zmysle aj oprávnené, v príbehoch pre najmenších čitateľov, kde ich na dobrej úrovni reprezentujú diela N. Tanskej (S dievčiskom sa nehráme, 1978), R. Morica (Hlupáčik s veľkánskou jednotkou, 1983; Pipitov čarovný vláčik, 1984), H. Zelinovej (Pehavý nôštek, 1981), B. Trilecovej (Prišlo leto na zelenom vozíčku, 1979), P. Sabolovej (Ajko Pavleška Miešajvareška, 1983), E. Gašparovej (Bosé nôžky, 1985), M. Ďuríčkovej (Jahnistko v batohu, 1985). Idealizovanie až idylizovanie životnej reality však neobišlo ani tvorbu pre predpubescentov a pubescentov. Epická realita je tu modifikovaná smerom k iluzívnemu až sklení-

kovému obrazu života, orientuje sa na pseudokonflikty a príbeh uzatvára konvenčným happy endom. Obraz skutočnosti sa podriaďuje honbe za dejovou atraktivitou a vypätou senzitívnosťou a je aranžovaný buď do ľúbivej podoby (H. Dvořáková: Dievčence, 1984; P. Ševčovič: Kamarátka pre nás dvoch, 1978; J. Šimulčíková: Dievča s bocianími nohami, 1981; N. Baráthová: Najlepšie triede, 1983; D. Kraus: Petrov Mlyn, 1988), zriedkavejšie do psychicky šokujúceho sentimentalizujúceho obrazu (M. Čeretková-Gállová: Dlhé čakanie Adely Drozdíkovej, 1982). Tento prúd príbehov romanticko-mystifikačného typu tvorí v súčasnosti hodnotový štandard, respektíve aj subštandard slovenskej prózy pre deti a mládež. V jeho rámci vznikajú novodobé schémy, exploatujúce motívy rodinných rozvratov, útekov z domova, konvencií prvých lások a podobne. Aj toto idealizujúce a romantizujúce predvádzanie života, zjednodušujúce a tabuizujúce jeho nepríjemné pravdy, nepochybne súvisí aj so spoločensko-politickou atmosférou u nás v posledných dvoch desaťročiach.

Vývinové a hodnotové impulzy predstavujú dnes predovšetkým prózy smerujúce k obrazu života, ktorý P. Zajac (Slovenská literatúra, 1990, 4, s. 303) nazval "synergickým". Cesty k nemu od 60. rokov vyznačovali viaceré prózy V. Šikulu (Prázdniny so strýcom Rafaelom, 1966), E. Gašparovej (Spievajúce drevo Helena, 1967), K. Jarunkovej (Brat mlčanlivého Vlka, 1967), M. Ďuríčkovej (Majka Tárajka, 1965), v 70. rokoch K. Jarunkovej (Tiché búrky, 1977), J. Šrámkovej (Biela stužka v tvojich vlasoch, 1973). Rozličnou mierou a rozličnými cestami nahmatávajú a pomenúvajú neurastenické body detstva a dospievania v ich úzkom prepojení s dospelo-

sťou. Synergický obraz detstva a dospelosti, teda "dvojjedinosť spoločného tematizovaného horizontu a rozdielneho recepčného obsahu tejto tematizácie" (Zajac, SL, 1989, 4, s. 303) frontálne nastupuje až v priebehu 80. rokov. Evidentné je to už v príbehoch pre najmenších, v prózach K. Jarunkovej (O dievčatku, ktoré šlo hľadať rozprávku, 1984), D. Dušeka (Deň po dlhom daždi býva voňavý, 1984), D. Kováča (Prvý deň prázdnin, 1980), V. Šikulu (Vajíčko sliepky liliputánky, 1981), J. Šrámkovej (Robko a Ďobko, 1984), J. Uličianskeho (Nedeľa, 1988) a v iných. V príbehoch pre predpubertálny vek dochádza k orientácii na ľudské univerzum v prózach D. Dušeka (Najstarší zo všetkých vrabcov, 1976), D. Kováča (Tajomstvá, 1978), B. Kapolku (Mesiac nad Prostredným hrotom, 1984), M. Kováča (Paneláci - dobrí vtáci, 1985), R. Slobodu (Hraničný kameň, 1989), pričom u spomínaných autorov zreteľne cítiť autopsívne podložie textu.

Koncom 80. rokov sa ukazuje byť z hodnotového hľadiska sľubnou situácia v príbehoch pre pubescentov, ktoré v podaní niektorých autorov tvorivo zužitkúvajú vývinové impulzy predchádzajúcich rokov a otvárajú nové horizonty. Tak komorný príbeh prvej veľkej lásky v próze I. Stadtruckera (1983) nadväzuje na tú líniu našej prózy, ktorá zdôrazňuje a pred detským čitateľom odkrýva tajomstvá sveta dospelých, novela A. Vášovej (Niekto ako ja, 1988) korešponduje s romantizujúcou líniou slovenskej prózy pre mládež, prehlbuje však pohľad na pálčivé, aj tabuizované témy generačného spolužitia, podobne ako prózy P. Glocka (Ja sa prázdnin nebojím, 1979) a P. Holku (Prekážkár v džínsach, 1990), ktoré korešpondujú s tendenciami preexponúvania subjek-

tu mladých; román J. Navrátila (Guľatá kocka, 1986) zase produktívne využíva postupy modelovej prózy. Básnická imaginatívnosť a snovosť charakterizujú poviedky D. Podrackej (Pančuškový telefón, 1989) a sklon k senzualistickému lyrizmu, k evokovaniu a objavovaniu zázračnosti všedného, k recesnému pohraniu sa s faktami a predstavami zase poviedkovú tvorbu večného "vyvoláveča detstva" D. Dušeka (Pravdivý príbeh o Pačovi, 1980; Dvere do kľúčovej dierky, 1986).

Vývinovo najproduktívnejším sa teda v slovenskej próze (a nielen v próze) pre deti a mládež ukazuje byť ten trend, v ktorom dochádza k prepojeniu fenoménu detstva (t. j. toho, čo konvenuje detskému adresátovi) s fenoménom dospelosti (t. j. toho, čo konvenuje dospelému tvorcovi, respektíve aj príjemcovi) v priestore spoločných aktuálnych tém a problémov, teda nie už problémov špecificky detských či špecificky dospelých, ale jednoducho - ľudských.

V súvislosti s vývinovým smerovaním súčasnej slovenskej detskej prózy žiada sa ešte aspoň spomenúť jednu z jej charakteristických čŕt, a tou je žánrový synkretizmus tejto prózy. V priestore konkrétnych textov je totiž dnes evidentné spolužitie výstavbových postupov viacerých žánrov: autorskej rozprávky, príbehovej prózy s tematikou detského života, vedecko-fantastickej, dobrodružnej prózy, ba aj literatúry faktu. Tak vznikajú nové žánrové formy autorskej rozprávky: náučná rozprávka (V. Ferko: Sedmohlások), sci-fi rozprávka (D. Hevier: More vo fľaštičke), imaginatívno-lyrická rozprávka (Ľ. Feldek: Zlatúšik; D. Podracká: Sovia hora; viaceré rozprávky D. Heviera), rozprávka-esej (Ľ. Feldek: Zelená kniha rozprávok).

V príbehovej próze možno zasa evidovať útvar, ktorý by bolo možné pomocne nazvať "príbehovou rozprávkou" (K. Jarunková: O dievčatku, ktoré šlo hľadať rozprávku, Dedko a vlk; J. Uličiansky: Adelka Zvončeková), imaginatívno-lyrický príbeh (D. Podracká: Pančuškový telefón, D. Dušek: Najstarší zo všetkých vrabcov), esejistický príbeh (D. Dušek: Pravdivý príbeh o Pečovi), dokumentárno-faktografický, memoárový príbeh (D. Kováč: Deväť studničiek), príbeh kontaminovaný dobrodružnou prózou (A. Vášová: Veľkáčky) a podobne. Zdá sa, že aj takýmito žánrovými "mutáciami" sa slovenská próza pre deti a mládež usiluje hľadať cesty svojho ďalšieho rozvoja a čeliť hroziacemu konvencionalizovaniu a následnej kríze poetiky detského aspektu.

LITERATÚRA

C h a l o u p k a , O. - N e z k u s i l , V.: Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury I. Praha, Albatros 1973, s. 3-35.

K o p á l , J.: Hronského umelecké posolstvo. O literárnej tvorbe pre deti. Literárny týždenník, 1991, roč. IV., č. 6, s. 3.

K o p á l , J.: Recepčno-interpretačné poznanie textov pre deti. Nitra, Ústav jazykovej a literárnej komunikácie 1990, 86 s.

M i k o , F.: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. Bratislava, SPN 1969, s. 229-252.

M i k o , F.: Hra a poznanie v detskej próze. Bratislava, Mladé letá 1980, 261 s.

S t a n i s l a v o v á , Z.: Pamäť autora. Zlatý máj 1989, roč. XXXIII., č. 6, s. 331-336.

S t a n i s l a v o v á , Z.: Partnerstvo ako vedomie zodpovednosti voči dieťaťu. Zlatý máj 1988, roč. XXXII., č. 9, s. 520-522.

S t a n i s l a v o v á , Z.: Pedocentrické tendencie v príbehoch s referenčným hrdinom pre predpubertálnych čitateľov. Zlatý máj 1988, roč. XXXII, č. 10, s. 590-594.

Š m a t l á k , S.: Básnik a dieťa. Bratislava, Mladé letá 1976, 207 s.

Š m a t l á k , S.: Legitimná súčasť socialistickej kultúry. Zlatý máj 1976, roč. XX, č. 2, s. 74-77.

Z a j a c , P.: Modely detskej literatúry. Slovenská literatúra 1989, roč. 36, č. 4, s. 297-305.

Anglicizmy v konfrontácii so slovenčinou

Oľga Škvareninová, FF UKo, Bratislava

1. Jazyk je zložitý fenomén. Žije a vyvíja sa spolu so spoločnosťou, s jej ekonómiou, kultúrou, so životom ľudí, ktorí v danej spoločnosti žijú. Na vývin jazyka však majú vplyv aj jeho kontakty s inými jazykmi. V neposlednom rade zasahuje do vývinu jazyka aj ekonomická a územná expanzia tej-ktorej krajiny. Zmeny v jazyku prebiehajú najrýchlejšie a v najväčšom množstve v oblasti slovnej zásoby. V každom prirodzenom a živom jazyku dnes nájdeme nielen slová pôvodné, domáce, ale aj slová cudzie, prevzaté a internacionálne. Slovenčina prebrala doteraz slová z viac ako 30 jazykov.

Cudzie slová sa udomácňujú v jazyku ako neologizmy. Využívajú sa buď na pomenovanie reality, ktorá dovtedy nemala v jazyku pomenovanie, alebo prichádzajú ako medzinárodné slová na pomenovanie takých javov, ktoré majú domáci ekvivalent. Cudzie slová internacionalizujú slovník jazyka. Čím častejšie sa v jazyku používajú, tým skôr sa v ňom udomácňujú a tým rýchlejšie splývajú s ostatnou slovnou zásobou. Niekedy si

používateľ jazyka ich cudzí pôvod už takmer ani neuvedomuje.

Do slovenčiny ročne pribúda niekoľko stovák nových slov. V poslednom čase do našej slovnej zásoby preniká mnoho nových slov najmä z angličtiny. Niekedy sú to len slová, inokedy celé konštrukcie - heslá, slogany a podobne.

S anglickými slovami sa v slovenčine stretáme denne. Niektoré z nich už v našom jazyku tak zdomácneli, že ich anglický pôvod niekedy ani nepociťujeme.

Treba hneď na začiatku povedať, že slová, ktoré označujeme ako anglicizmy, by sme mohli nazvať aj internacionalizmami. Ide totiž o také výrazy, ktoré sa dnes už bežne používajú v európskych i mimoeurópskych jazykoch. Navyše by sme ich vo väčšine prípadov mohli zaradiť aj medzi neologizmy, pretože ich imigrácia do všetkých jazykov sveta narastá najmä v súčasnosti.

2. Oblasti, z ktorých sa anglické slová preberajú do slovenčiny. Sú to predovšetkým slová z oblasti športu. Ide o také slová ako autokros (z angl. autocross), futbal (foodball), kajak (kayak), team i tím (team), volejbal (volleyball), kemp (camp), krosček (cros-check) knokaut (knockout), klub (club), kraul (crawl) atď. Anglicizmy sa vyskytujú aj medzi pomenovaniami materiálnych objektov, ako je kamera (camera), klakson (z výrobnej značky Klaxon), kodak (z výrobnej značky Kodak), kompost (compost), kombajn (combine machine), ako aj pomenovaniami reálií z oblasti textilného a odevného priemyslu: kord (cord), overal (coverall), krep (crepe) atď. Anglicizmy sa vyskytujú aj ako názvy jedál a nápojov napríklad kečup (catsup, ketchup), keks

(cake), kola (cola), koktajl i koktejl (coctail), krekra (cracker), whisky (whisky), kiwi i kivi (kiwi). Mnoho slov anglického pôvodu je v medicíne: aids (AIDS), stres (stress), rooming-in (rooming-in) a ďalšie. Mnohé slúžia ako odborné termíny v rozličných vedných oblastiach: software (software), kalória (calorie), kelvin (kelvin), konekcionizmus (connectionism), kaolín (kaolin). V oblasti kultúry a hudby sa vyskytujú slová star (star), superstar (superstar), breakdance (break dance), disko (disco), diskožokej (disc jockey), show i šou (show), galasuperšou (gala supershow), singl (single phonograph record), kvíz (quiz) atď. Anglickými slovami sa ďalej pomenúvajú charakteristické črty života a kultúry Veľkej Británie a USA: kovboj (cowboy), kvaker (Quaker) atď.

Veľké množstvo už uvedených anglických slov sa používa v masovokomunikačných prostriedkoch. Okrem množstva iných sa tu dnes vyskytujú i také slová ako comeback (come-back), boom (boom), kompetícia (competency), reštitúcia (restitution).

S anglickými slovami sa často stretneme v transparentných heslách, napríklad na bufetových stánkoch (hot dog, ice), na zastávkach (bus, tram) a na výrobkoch (made in). Ďalšie slová tohto typu slúžia aj ako odborné termíny v elektronike, v medicíne, v psychológii a inde.

Vybraný inventár naznačuje, že slovná zásoba slovenčiny obsahuje množstvo takýchto slov a v súvislých *textoch aj ich veľkú frekvenciu.*

3. Pravopis anglických slov v slovenčine. Prenikanie anglických slov do slovenčiny nie je priamočiarym procesom. V slovenčine sa v súčasnosti vyskytujú

a) úplné anglicizmy, t.j. také anglické slová, ktorých slovenský pravopis a výslovnosť sú v zhode s anglickým pravopisom i výslovnosťou(copyright, fair play, play off, interwiew, rowdies, whisky, windsurfing, bestseller);

b) slová, pri písaní ktorých sa vyskytujú dvojtvary (team i tím, rodeo i ródeo, show i šou, make up i mejkap, backhand i bekhend);

c) také slová, ktoré sú vlastne kalkami z angličtiny, napríklad mrakodrap (skyscraper), konská sila (horse power), okrúhly stôl (round table), reťaz (chain), strom (tree), hniezdovanie (nesting) a ďalšie.

Anglické slová, ktoré dodnes patria do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny, nemajú ako celok ustálený prepis. V ortografii tu existuje niekoľko základných prístupov. Prvým z nich je snaha o zachovanie anglického spelovania. Sú to slová ako fair play, power play, outsider, made in, hattrick. Do tejto skupiny slov patrí aj slovo grapefruit, ktoré však má dnes i skrátenú podobu grep, píšucu sa v zhode so slovenskou výslovnosťou. Anglické slová s originálnym anglickým prepisom sa vyslovujú v zhode s anglickou výslovnosťou. Druhú skupinu tvoria tie anglické slová, pri ktorých prevláda fonetický pravopis, napríklad bridž, džem, klaun, striptýz, šok.

V slovenčine existuje celý rad anglicizmov, ktoré sú z hľadiska pravopisného dvojtvarmi. Súčasná spisovná

slovenčina tu pripúšťa anglický prepis i prepis vychádzajúci z anglickej výslovnosti (pozri Krátky slovník slovenského jazyka). Tak dnes máme slová comics i komiks, beat i bít, gentleman i džentlmen, team i tím, coach i kouč, luncheon meat i lančmít, hoci donedávna sa prijímali len ich anglické podoby.

Do osobitnej skupiny patria také anglické slová, ktorých prepis vychádza z anglického tvaru a nesúvisí s výslovnosťou v angličtine. Sú to slová volejbal - z angl. volleyball, hokej - hockey, tomahawk - tomahawk, skóre - score, kovboj - cowboy. Tieto slová sú vlastne zjednodušeným prepisom anglického slova do slovenčiny, kde sa do úvahy neberie pôvodná výslovnosť slova.

Grafická podoba anglických slov, ktoré sa píšu v slovenčine približne v zhode s ich anglickou výslovnosťou, je viac-menej pravidelná. Anglické w sa aj v slovenčine prepisuje ako w v slovách western, twist, whisky, steward, alebo ako v v slovách víkend, sveter. Ak v slovenčine neexistuje graféma na označenie anglickej fonémy, grafická podoba fonémy je čo najviac podobná originálnej výslovnosti. Ide o slová bekhend, forhend, džentlmen, džem, kemping. Zdvojené spoluhlásky sa vo väčšine prípadov prepisujú ako jedna: tenis (tennis), stres (stress), dolár (dollar), grizly (grizzly), pulóver (pullover).

Ako vidno, grafická realizácia anglických slov v slovenčine prechádza z jednej extrémnej pozície do druhej. Aj normatívny Krátky slovník slovenského jazyka pripúšťa anglický prepis, adaptovaný anglický prepis, prepis vychádzajúci zo slovenskej výslovnosti

i dvojtvary. Možno tu veľký vplyv hrá proces zdomácňovania sa anglicizmov v slovenčine a miera ich používanie. Avšak slová ako fair play, interwiew, hardware, ktoré prenikli do nášho jazyka už dávnejšie, si dôsledne zachovávajú anglický prepis i výslovnosť, kým napríklad slová stretching, fifteen, ktoré sa v slovenčine udomácnili iba nedávno, sa už dôsledne píšu v zhode s výslovnosťou: strečing, fiftín. Predpokladáme, že v budúcnosti vzrastie počet dubletných tvarov, prípadne, že pri už neexistujúcich dvojtvaroch sa postupne prestane používať jeden tvar: buď anglický prepis, alebo slovo píšuce sa v zhode s anglickou výslovnosťou.

4. Výslovnosť anglicizmov v slovenčine. Jedným z hlavných princípov je, že bez ohľadu na postavenie prízvuku v angličtine všetky anglické slová v slovenčine majú prízvuk na prvej slabike, t.j. v zhode s prízvučnosťou v slovenčine. Ide o slová design, revolver, ktoré majú v angličtine prízvuk na druhej slabike, v slovenčine na prvej slabike.

Podobne ako pri grafickom prepise, aj vo výslovnosti je zaužívané, že tie anglické fonémy, ktoré nemá fonologický systém slovenčiny, sa nahrádzajú fonémami foneticky približnými. V slovenčine neexistuje napríklad znelá frikatíva [ð] a ani jej neznelý protipól, frikatíva [θ]. Znelá krikatíva [ð] sa vo výslovnosti často nahrádza hláskami [z], [d] alebo [dz], ako je to napríklad pri výslovnosti mena Galsworthy. Neznelá krikatíva [θ] sa v slovenčine často nahrádza hláskami [s], [t] a [f], napríklad v mene Smith, ktoré sa vyslovuje ako [smis] alebo ako [smif], či Thatcher s výslovnosťou [tečer]. Vo všeobecnosti však možno povedať, že prevzatých anglických slov, ktorých výslovnosť ob-

sahuje frikatívy [θ] a [ð], je v slovenčine pomerne málo. Ide skôr len o vlastné podstetné mená a rôzne názvy.

Slovenčina nepozná ani neznelé plozívy p, t, k, ktoré sa v angličtine zvyčajne v prízvučnej slabike so samohláskou vyslovujú s príďychom. Anglické slová camp, tennis, picnic sa v slovenčine vyslovujú bez aspirácie.

Anglické bilabiálne [w] sa v slovenčine nahrádza labiodentálnym [v], hoci slovenské bilabiálne [u] je vo výslovnosti k anglickému [w] bližšie ako labiodentálne [v]. Pravdepodobne tu má vplyv grafická podoba anglických slov v slovenčine, pretože v slovách weekend, sweater sa namiesto w píše v slovenčine v: víkend, sveter. Slová twist, whisky, western sa v slovenčine vyslovujú s labiodentálnym [v].

Systém anglických spoluhlások, ako vidieť, je bohatší ako systém spoluhlások v slovenčine. Analogicky je to aj pri porovnávaní samohláskových systémov týchto jazykov: anglický systém je zložitejší. Slovenčina napríklad nepozná anglickú hlásku [æ], ktorá sa vyslovuje v anglických slovách jam [džæm], jazz [džæz], camp [kæmp] atď. V slovenčine v takýchto prípadoch koreš-ponduje výslovnosť slov s ich grafickou podobou. Uvedené anglické slová sa v slovenčine vyslovujú [džem, džes, kemp].

V systéme slovenských samohlások niet ani anglické [ə], ktoré sa vyslovuje v poslednej slabike slova gentleman. V prepise tohto anglického slova do slovenčiny sa uplatňuje samohláska e, reprezentovená vo výslovnosti vokálom [e].

V slovenčine sa vo výslovnosti anglických slov uplatňuje asimilácia. V zhode s týmto javom sa slovo backhand (bekhend) vyslovuje [beghent], slovo smog sa vyslovuje [smok], džez ako [džes].

Ako vidieť, ortografické a fonetické systémy medzi angličtinou a slovenčinou interferujú. Fonetika ovplyvňuje ortografiu i naopak. Anglické slová, ktoré dnes patria do inventára spisovnej slovenčiny, nemajú ako celok ustálený prepis. Analogicky to platí aj pre ich výslovnosť, ktorá kolíše medzi slovenskou a anglickou fonetikou. Predsa len viac-menej sa výslovnosť anglických slov v slovenčine prikláňa k slovenskej fonetike.

5. Veľká väčšina slov prevzatých z angličtiny do slovenčiny sa začlenila do morfologického systému slovenčiny. Tieto anglicizmy prebrali gramatický rod slovenčiny (ten hokej, tá kola) a skloňujú sa podľa paradigiem ostatných našich slov. Napríklad slovo jazz sa skloňuje podľa vzoru dub, gentlemen podľa vzoru chlap, kola podľa vzoru žena atď. Existujú však aj také anglické slová, ktoré sa úplne nezačlenili do morfologického systému slovenčiny. Nesklonnými ostali napríklad slová penny, lobby, lédy, baby, whisky, show, know-how, Miss. To najmä preto, že ich zakončenia sú v slovenčine cudzie. Od podstatného mena girl sa tvorí množné číslo celkom tak ako v angličtine - pridaním plurálového -s: girls.

Z anglických substantív, ktoré sa už včlenili do systému slovenčiny, sa tvoria ďalšie substantíva, a to analogicky ako v slovenčine. Mužské podstatné mená životné sa príponou -ka prechyľujú k ženským podstatným

menám; napríklad: steward - stewardka, šprintér - šprintérka, outsider - outsiderka a ďalšie. I pri tvorbe priezvisk je situácia zhodná so slovenčinou: príponou -ová sa vyjadruje, že ide o ženské priezvisko. A tak máme dnes v slovenčine také ženské priezviská ako Eyrová, Bushová atď. Všetky sa skloňujú tak, ako iné priezviská. Pri zloženom priezvisku sa koncovka -ová pridáva len k poslednej časti priezviska (Temply-Blacková). Prvá časť priezviska ostáva nezmenená i nesklonná (od Temply-Blackovej). Pridaním prípon vznikli v slovenčine i ďalšie substantíva odvodené od podstatných mien, ktoré sa prevzali z angličtiny: od slova hokej vzniklo substantívum hokejista, od slova futbal futbalista i futbalistka atď.

Pridaním príslušnej prípony k pôvodne anglickému slovu nastáva inverzia medzi slovnými druhmi. Najčastejšie vznikajú zo substantív desubstantívne adjektíva alebo desubstantívne slovesá. A tak dnes má slovenčina popri substantívach doping, dolár, koktajl i prídavné mená dopingová (kontrola), dolárový (kráľ), koktajlové (šaty) alebo popri substantívach surf, interwiew, box slovesá surfovať sa, interwiewovať, boxovať atď. K slovesám možno pridávať rôzne afixy: surfovať - zasurfovať, boxovať - vyboxovať - zaboxovať - preboxovať a i.

Pokiaľ ide o propriá prevzaté z angličtiny, spomeňme okrem mužských a ženských priezvisk ešte niekoľko špecifických faktov. Niektoré vlastné podstatné mená si pri prepise do slovenčiny nezachovávajú svoju pôvodnú podobu, ale sa prepisujú inak. Anglické slovo Thames sa píše Temža, London sa prepisuje ako Londýn, Ireland sa píše ako Írsko. Substantívum New York sa prepisuje v zhode s angličtinou alebo - zriedkavo - v slovenskom

preklade Nový York. Niektoré zmeny pri prepise súvisia so začleňovaním slov do gramatického systému slovenčiny (Thames), v iných prípadoch sú zmeny podmienené prekladom – Anglické propiálne substantíva v skloňovaní priberajú prípony príslušnej paradigmy (pri Londýne, v Írsku). V názve New York sa skloňuje len druhá časť (z New Yorku, pri New Yorku), pri slovenskej podobe Nový York obe časti (z Nového Yorku, pri Novom Yorku). Z anglických vlastných podstatných mien sa v slovenčine často tvoria prídavné mená: londýnske (metro), pensylvánsky (kraj), oxfordská (univerzita). Podobne sa často tvoria v slovenčine privlastňovacie prídavné mená. Namiesto návšteva Smitha sa povie Smithova návšteva, namiesto teória Darwina sa často používa výraz Darwinova teória. Pri skloňovaní priberajú koncovky príslušnej paradigmy.

Ako vidno, anglické slová, ktoré sú v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny, sa až na malé percento zaradili do gramatického systému tohto jazyka. Tu priberajú adekvátne prípony príslušnej slovenskej paradigmy. Situácia pri zaraďovaní anglických slov do gramatického systému slovenčiny je jednoduchšia a prehľadnejšia než pri ich prepise a výslovnosti. To preto, že anglické slová svojou podobou priam ponúkajú derivačné možnosti - sú krátke, jednoduché a v zakončeniach striktné.

6. K anglickým výrazom, ktoré sa dnes bežne používajú v slovenčine, patria aj skratky, ktoré vznikli z anglických názvov, napríklad UNICEF, USA, BBC a iné. Ani v anglických skratkách nie je situácia v slovenčine jednotná. Najmenej nejednotností je pri prepise anglických skratiek. Takmer dôsledne sa tu zachováva ich anglická podoba. Iná je situácia pri výslovnosti

anglických skratiek. Niektoré sa vyslovujú rozslabikovaním, iné zasa ako foneticky kompaktný tvar. Pri rozslabikovaní sa používa slovenská podoba, napríklad pri skrátkach BP, k.p., IQ, WC. Pri výslovnosti iných skratiek sa zasa uplatňuje anglické rozslabikovanie: BBC [bí, bí, sí], CIA [sí, aj, ej], UPI [jú, pí, aj], CNN [sí, en, en]. Ako jedno slovo sa vyslovujú skratky UNICEF, UNESCO, YMCA. Skratka USA sa bežne vyslovuje všetkými tromi spomenutými spôsobmi. Skratka AIDS sa v slovenčine už píše s malým začiatočným písmenom ako jedno slovo, ale niekedy sa ešte číta ako a-i-de-es. Z anglických skratiek vznikli aj substantíva laser a radar. Tu si ich skratkovú podobu bežný používateľ jazyka už ani neuvedomuje.

Anglické skratky, ktoré dnes v slovenčine píšeme ako jedno slovo s malým začiatočným písmenom, prešli do kategórie substantív. Pri skloňovaní priberajú príslušné tvary paradigmy (z radaru, dva lasery, s aidsom). Tvoríme od nich prídavné mená i slovesá (radarový, laserovať). Skratky, ktoré sa vyslovujú rozslabikovaním, sú v spisovnej slovenčine nesklonné.

7. Väčšina anglických slov, ktoré sa používajú v slovenčine, má v oboch jazykoch rovnaký význam. Existujú však medzi nimi aj takzvané faux amis. Spomenieme aspoň niektoré z nich. Anglické substantívum director znamená režisér; člen správnej rady; vedúci inštitúcie a nie naše direktor. Slovenské substantívum direktor sa po anglicky povie headmaster. Anglické slovo action neznamená po slovensky akcia. Význam anglického action je čin, skutok; slovenské slovo akcia sa do angličtiny prekladá ako event, activity. Anglické slovo gymnasium sa do slovenčiny prekladá ako telo-

cvičňa. Pre naše gymnázium je v angličtine pomenovanie Grammar Scholl. Anglické slovo colleague síce znamená kolega, ale Angličania používajú toto slovo len ak ide o spolupracovníkov - intelektuálov. Anglické slovo fantasy po slovensky znamená podivné, neobvyklé želanie. Slovenské substantívum fantázia prekladáme do angličtiny ako imagination.

8. Spomenuli sme iba niekoľko anglických slov, ktoré prenikli do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny (v Slovníku cudzích slov - Ivanová-Šalingová - Maníková - je 2369 slov anglického pôvodu). Hoci existuje veľa nejednotností hlavne v prepise a výslovnosti týchto slov, zaujímajú v dnešnej slovenčine dôležité miesto. Najčastejšie sa používajú vtedy, ak neexistuje ich slovenský ekvivalent, alebo ak by ich nahradenie slovenským výrazom bolo pridlhé. Predpokladá sa, že počet anglicizmov bude v slovenčine naďalej narastať. Komunikáciu v budúcnosti si nemožno predstaviť bez poznania a uplatňovania anglických slov. Naliehavým sa ukazuje ich starostlivý výber, zreteľ na sémantiku i na typologickú príslušnosť.

LITERATÚRA

Kol.: Krátky slovník slovenského jazyka, red. J. Kačala. Bratislava 1987.

S p e r l i n g , D.: English or Czenglish? Praha 1990.

Š k v a r e n i n o v á , O.: Anglické slová v slovenčine. Nedeľná pravda, XXII, 1989.

K procesu interferencie slovenčiny s angličtinou

Jozef Štefánik, FF UKo, Bratislava

Štúdiu jazykových prejavov Slovákov žijúcich v Spojených štátoch amerických sa v nedávnej minulosti nevenovala u nás žiadna, resp. takmer žiadna pozornosť. Ich reč stála mimo centra záujmu našich jazykovedcov z viacerých príčin. Je dobré, že zároveň s inými zmenami v našej spoločnosti sa mení aj situácia v oblasti výskumu reči krajanov na západ od našich hraníc. Ivor Ripka v článku Jazykové prejavy Slovákov v Spojených štátoch (SAS, 1990, str. 289-303) podáva prvú správu o terénnom výskume reči priamych potomkov slovenských vysťahovalcov zo začiatku 20. storočia, t.j. prvej (v Amerike narodenej) generácie amerických Slovákov. V tomto texte budeme venovať pozornosť vyjadrovaniu sa inej skupiny Slovákov žijúcich v Spojených štátoch amerických. Sú to ľudia, ktorí emigrovali v období šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov.

Predmetom nášho výskumu boli konkrétne jazykové prejavy Slováka, ktorý emigroval v prvej polovici šesťdesiatych rokov. Žije v USA viac ako 25 rokov, stýka sa takmer každý deň so Slovákmi a Čechmi, väčši-

nou tiež emigrantmi. Pracuje ako "contractor v construction", čo je na slovenské pomery približne stavebný majster. Po získaní zakázky u podnikateľa najíma ľudí na renováciu a prestavbu budov, všetky stolárske, zváračské, elektrikárske a murárske práce, maľovanie miestností, sťahovanie a pod. Mali sme možnosť mesiac ho sledovať pri práci i v čase jeho voľna. Získali sme od neho pomerne dosť jazykového materiálu, pričom chceme upozorniť, že všetky uvádzané výroky sú autentické a vopred nepripravené. Náš informátor nevedel, že sledujeme a zapisujeme slová a vety, ktoré vypovie. Väčšina viet, ktoré uvádzame, bola vyslovená pri práci s ďalšími Slovákmi alebo Čechmi. Jasne sa v nich odrážajú vplyvy formujúce vyjadrovanie sa informátora. Na jednej strane anglicky hovoriace prostredie, v ktorom žije, na druhej strane emigranti z Československa žijúci v USA už dlhší čas, ale aj ľudia prichádzajúci z vlasti na pár týždňov či mesiacov. Výsledkom toho všetkého je, že náš informátor a väčšina jemu podobných krajanov nevie správne hovoriť ani jedným jazykom. Pokiaľ ide o angličtinu, rozumie všetko alebo takmer všetko, čo počuje. Jeho angličtina je však exemplárnym príkladom hesla "prvoradý je obsah, forma je druhoradá". V praxi to znamená, že sústreďuje pozornosť na to, aby bol pochopený. Nesnaží sa o bezchybnú výslovnosť, stačí mu, že mu rozumejú. Nedodržiava základné zásady správnej anglickej výslovnosti a slovosledu. Slovesá používa často bez označenia tretej osoby singuláru. Z časov využíva zväčša iba jednoduchý minulý, prítomný a občas budúci čas. Pri tvorení otázok nepoužíva anglické pomocné sloveso do a tvorí ich iba zmenou melódie vety. Keď sa rozpráva s anglicky hovoriacimi ľuďmi, neustále

sa ubezpečuje, či mu rozumejú. Preto veta You know what I am talking about? (Viete o čom hovorím?) sa stala prehho charakteristickou. Neistota v používaní anglických súvetí sa uňho prejavila v častom výskyte slovne neukončených výpovedí, pričom ich doplní zväčša iba gestom, mávnutím ruky alebo mimikou tváre. Slovenčina, ktorou hovorí, je iba zriedkavo bez anglických slov alebo celých výrazov. Je charakteristické pre väčšinu krajanov spomedzi jeho známych a priateľov, s ktorými sme sa stretli, že aj keď sa rozprávajú medzi sebou, iba zriedkavo používajú čisté slovenské spojenia a vety. Zvyčajne do nich vsunú buď celé anglické výrazy, alebo aspoň jednotlivé slová. Túto skutočnosť chceme ukázať aj na našom materiáli.

O tom, že proces postupného osvojovania si anglickej slovnej zásoby na jednej strane a zabúdania niektorých slovenských slov na druhej strane postupuje po určitých stupňoch, svedčia aj nasledujúce ukážky. Rozdelili sme ich do 5 skupín.

1. Čisto slovenské vety, ktorých je pomerne málo.

"Zaĭtra príďeš na ďevĭatu. O ďevĭateĭ ebi si uš bol na seďemďesiateĭ druheĭ." (t.j. na 72. ulici - pričom sme presvedčení, že keby mal druhú vetu dopovedať, už by použil strít a nie ulicu). "F teĭ ruke mala klúče a ňexcela mu ix dať".

2. Slovenské vety s anglickým slovom, ktoré je však upravené tak, že sa podobá ostatným slovenským slovám vo vete, t.j. substantíva sú vyskloňované, slovesá vyčasované, so slovenskými predponami alebo príponami.

"Tá bíma je tam džoĭnovaná." (bíma=beam - hreda; join - pripojiť, spojiť). "za vzux sa tu platí dva kvódre. Všetko sa tu čárdžuje!" (kvóder=quarter - 25 centov, štvrťdolár; čárdžuje=to charge - účtovať). "Stálo to 180 bakoů." (buck - dolár).

3. Jednotlivé anglické slová použité v slovenských vetách, ale bez toho, že by boli skloňované alebo časované.

"Tu musí prísť takíto krosbím" (cross-beam - priečna hreda) "Ňepopraskaĭ tie tajls, lebo to čisťiť, to je dizáster". (disaster - pohroma, tiles - dlaždice. Slovo tiles je tu ponechané vo svojej pôvodnej anglickej plurálovej podobe. Ak by táto veta patrila do 2. skupiny, bol by tam pravdepodobne tvar tajlsi alebo Tajlse).

4. Vety, v ktorých je časť vyslovená anglicky a časť slovensky. Napríklad pri hodnotení situácie v Česko-Slovensku:

"Veď je to tam ako militeri režim, tak ako Θérd wérld kauntris." (third world countries - krajiny tretieho sveta, military - vojenský); "Keď ňečo povĭem, to je rízn for it." (reason - dôvod, príčina, for it - pre to, na to); "A o>ťiel to daĭ preč. Tam si zober peintrimúver alebo wotsouevr aĭ doŭnt kér." (Slovenský preklad aj s dokončením vety by vyzeral asi takto: A odtiaľ to daj preč. Tam si zober odstraňovač farby alebo hocičo iné, mňa to nezaujíma, čo si vezmeš, a sprav to.)

5. Vety obsahujúce iba anglické slová, aj keď s častými chybami vo výslovnosti či gramatike.

"Baz mi eůt." (v slovenskom preklade: Pusť ma von. buzzer - bzučiak, gombík, stlačením ktorého sa otvoria dvere).

Na záver tejto časti nášho príspevku sme si nechali vetu, ktorá verne vystihuje úroveň a spôsob vyjadrovania nášho informátora. "Fčera som prvíkrát viďel vo *vilidž voise edvertaižovali na jednu peidž pilzner.*" (Village Voice - týždenník vychádzajúci v New Yorku, advertise - propagovať, page - strana, Pilsner - plzenské pivo). V tejto vete je prvá časť - Fčera som prvíkrát viďel - slovenská, vo vilidž voise edvertaižovali - hybridné zloženiny anglických základov a slovenských koncoviek, (na jednu) peidž pilzner - anglické slová bez snahy dať im slovenskú podobu.

O tom, že proces preberania a osvojovania si anglickej slovnej zásoby u nášho informátora neustále pokračuje, svedčí aj kolísanie pri používaní niektorých slov a spojení. Tu môžeme vyčleniť tri skupiny.

1. Názvy farieb alebo ich odtieňov sú iba anglické: "Gďe je tá farba - je to pigk?" "Pozri sa, či je flet." (pink - ružová, flat - matná, white - biela, off-white - špinavo biela, sivobiela, semi-gloss - pololesklá). Úplne rovnocenne však používa slovenské slovo farba a anglické paint a analogicky aj slovenské maľovať a zloženinu anglického základu paint a slovenskej koncovky -ovať - peintovať. "Dať druhí koůt a je to finiš na malovaňie" (coat - náter, vrstva); "A nezabudni zamalovať hindžís." (hinges - pánty); "Aj mín, tu sa buďe peintovať." (I mean - chcem povedať); "Daj pozor, tam je čerství peint."

2. Názvy nástrojov alebo vecí, ktoré každodenne pri práci používa, sú anglické: skrúdraĭver - skrutkovač, filips - krížový skrutkovač (tu sme našli zaujímavý príklad apelativizácie, keď názov firmy, ktorá vyrába tento nástroj, prešiel na pomenovanie nástroja; v minulosti sa niečo podobné vyskytlo napríklad pri vysávači - pôvodne iba vacuum cleaner, neskôr aj hoover - podľa výrobcu Hoover); po slovensky vyslovené slová krobar (crow-bar - páčidlo, sochor), šídragnaĭf (sheet rock knife - nôž na tvrdý papier, ktorý sa často používa na priečky v miestnostiach miesto murovaných stien), ale iba slovenské pomenovanie kladivo - ani raz nepoužil anglický ekvivalent hammer.

3. Úvodné formulky vo vetách slúžiace iba na nadviazanie alebo udržanie kontaktu s diskutujúcimi používa iba anglické: aĭ mín (I mean), šur (sure), eĭnweĭ (anyway). Všimli sme si, že niektoré výrazy sú uňho už tak zautomatizované, že ani raz nepoužil im podobné slovenské výrazy: đecit (thatś it), aĭ doŭnt ker (I don´t care), aĭm teliŋ jú (I´m telling you), aí sí (I see). Napríklad: "Hoŭld on! đec it." (Podrž to! Tak a je to.) "Aĭ doŭnt bilíŭ, ako to tu pofakovali." (Nechce sa mi veriť, ako to tu sfušovali.), "Aĭ mín, oŭkeĭ." (Teda, v poriadku.), "To ňevaďí, to je oŭkeĭ." "Pozor na tie sxodi! Aĭm teliŋ jú, to buďe treba škrĭabať." (Vravím ti, to bude treba škriabať.), "Fteĭ ruke mala klúče a nexcela mu ix dať. Aĭm teliŋ jú, normálňe mu ix ňedala.", "Tak on to už otvoril, aĭ sí."

Z morfologického hľadiska je zaujímavé sledovať gramatickú kategóriu rodu. Pri skúmaní výrazov a viet informátora sme zistili, že stav rozkolísanosti sa zreteľne prejavuje aj v gramatickom rode mien. Vyčleni-

li sme tri skupiny, z ktorých každá predstavuje určitý stupeň prechodu od slovenčiny k angličtine:

1. Do prvej skupiny sme zaradili substantíva, na ktorých sa zatiaľ neprejavil vplyv angličtiny. Informátor ich používa nedeformované, so správnymi pádovými príponami: zobrať špachtlu, tá farba, dones nožík, pozor na sódu, v ruke mala kľúče.

2. V druhej skupine sa nachádzajú hybridné zloženiny anglických základov a slovenských prípon, pričom uvedené substantíva si zachovávajú ten istý rod, ako ho majú ich slovenské ekvivalenty: pekný kórner (= roh), zoberiem kompaund (= tmel), zoberieš si tú kenu (= kanistru), pobúchaj po tej bíme (= hrade), dva kvódre (= štvrťdoláre), stálo to 180 bakov (= dolárov), ten ček (= šek).

3. Tretiu skupinu tvoria hybridné zloženiny anglických základov a slovenských prípon, pri ktorých dochádza k zmene rodu proti ich slovenským ekvivalentom: tam hore je plajvúd a odrež z neho kocku (tú maskulínum plajvúd - v slovenčine femininum preglejka), dones ten čierny beg (tu mask. beg - v slovenčine neutrum vrece), eksident (tu mask. - v slov. fem. nehoda), na osemnástom flóre (tu mask. flór - v slov. neutrum poschodie), ostane tam stejn (tu mask. stejn - v slov. fem. škvrna), pejnt (tu mask. - v slov. fem. farba).

Živý príklad rozkolísanosti a prechodu slova zo slovenčiny do angličtiny sme zaznamenali v prípade substantíva šek. V rôznych dňoch vyslovil informátor nasledujúce vety: "Zbaŭnsovali mu ten šek." (t.j. vrátili mu šek, lebo nebol krytý), "Ako si ten ček skešujeťe, to uš ňie je moja starosť." Podobným prípadom je

rodová rozkolísanosť v používaní anglických ekvivalentov slovenského feminína hrada. Na jednej strane sme našli príklady použitia zachovávajúce ženský rod aj v angličtine, napr.: "Pobúxaľ po teľ železneľ bíme!", "Tá bíma je tam džoľnovaná.", na druhej strane maskulínum krosbím, použité vo vete: "Tu musí prísť takíto krosbím." O zmene rodu tu rozhodlo pridanie pôvodnej anglickej časti kros (cross - priečny), ktoré bezprostredne ovplyvnilo druhú časť slova a priblížilo ho viac k angličtine.

Ďalším javom, ktorý sme zaznamenali, je spresňovanie, resp. zdôrazňovanie určitých slov, pričom toto prebieha zvyčajne v druhom jazyku. Na skonkrétňovanie anglických slov slovenskými môžeme uviesť ako príklad vetu: "Ja donesiem taký túl, takú škrabku." (túl = tool - pracovný nástroj). Opačným prípadom je spresňovanie slovenských slov anglickými: Dones nožík - ten šídrak najf., alebo Dones sem ten čierny beg - ten veľký gárbidž beg.

Z fonetického hľadiska sme si všimli nepoužívanie aspirovaných plozív p, t, k, keď sa nachádzajú pred prízvučnými samohláskami na začiatku slabík - jav taký typický pre anglicky hovoriacich ľudí. Uvedené plozívy sa vyskytujú neaspirované nielen v zloženinách anglických základov a slovenských prípon, napr. kena, pejntovať, ale ani v anglických slovách coat (náter), page (strana), tiles (dlaždice). Tu treba upozorniť na zaujímavý rozdiel oproti jazykovým prejavom amerických Slovákov, ako ich charakterizuje I. Ripka (SAS 1990, s. 299): a) Spoluhlásky p, t, k vyslovujú niektorí informátori aspirovane, t.j. s prídychom slabého h: Šicke maju svoj dom, ale jeg idzece do phervatu, tha

šviňe idu s vami." To znamená, že kým u amerických Slovákov (t.j. u Slovákov už narodených v Amerike) sa aspirované plozívy vyskytujú aj v slovenských výpovediach, u nášho informátora sa nevyskytujú ani v anglických prehovoroch.

Z jednotlivých hlások nás zaujali dve - samohláska [æ] a sonóra [r]. Anglický krátky vokál, vyslovovaný v slovách man, bad, pat a podobný slovenskému ä je vo výslovnosti nášho informátora redukovaný na krátky slovenský vokál a. Z toho mu však vznikajú problémy s dorozumením sa, pretože potom nie je schopný odlíšiť vo výslovnosti uvedené slová od slov men, bet, pet a pod. Ešte väčší vplyv na "poslovenčovanie" anglických slov a výrazov má sonóra r. Namiesto anglického postalveolárneho retroflexného r, ktoré sa vyslovuje zväčša iba pred samohláskami a pri výslovnosti ktorého nedochádza ani ku krátkodobému trvaniu záveru, vyslovuje náš informátor slovenské jedno alebo viackmitové r. Aj vďaka tomu je takmer okamžite po začatí prehovoru identifikovaný ako cudzinec. Okrem toho používa toto r aj na miestach, kde ho bežní Američania väčšinou vypúšťajú, t.j. na konci slov a pred spoluhláskami. Napríklad namiesto [fló], [ktoŭbá], [keə], [hiə], [gábidž] vyslovuje [flór], [krobar], [ker], [hir], [gárbidž]. V slovenských vetách vyslovuje často skupiny de, te, ne, le, di, ti, ni, li, tvrdo, napr.: ale, advertaĭzovali, robili, alebo. Niekedy nemäkčí ani v prípadoch, keď je mäkkosť vyznačená mäkčeňom, napr.: ďialka, velkí, klúče a pod.

Z hľadiska frekvencie výskytu jednotlivých slov a výrazov je zaujímavé veľmi časté používanie t-ových slov, najmä ukazovacích zámen a prísloviek. V skúmanom

materiáli 50 viet sme našli spolu 64 takýchto slov. Najčastejšie sa vyskytovalo to - 29-krát, tam - 8-krát, tu - 6-krát, ten - 4-krát, okrem nich ešte toto, taký, taký, tú, tie, s tou, toho, po tej, takýto, tá, tak. Tento jav je na jednej strane výsledkom toho, že väčšina nami zachytených prejavov odznela pri konkrétnej pracovnej činnosti, na druhej strane to však potvrdzuje, že náš informátor nerád používa dlhé súvetia. Typické sú preňho kratšie vety, zakotvené v bezprostrednej konkrétnej skutočnosti. Keď však musí použiť dlhšie súvetie, respektíve ak ide o abstraktnejší problém, snaží sa pomôcť si práve deiktickými zámenami a príslovkami. Svedčí to podľa nás aj o tom, že po viac ako 25 rokoch strávených v USA si niekedy nie je istý anglickým alebo slovenským pomenovaním určitej veci, a preto využíva zástupné to, tamto, tie atď. Napr.: Nepoprskaj tie tajls, lebo to čistiť, to je dizáster. Tam v tých koapsoch to nie je tak strikt. (koap - cooperative apartment - družstevný byt).

V nadávkach a citovo podfarbených prejavoch tiež používa zmes slovenských, slovensko-anglických a anglických slov a spojení. Napríklad: "Ťieto fakin cínové skrús!" (screw - skrutka), "Fšetko je tu džank f teito amerike!" (junk - brak) - reakcia na cínové skrutky, ktoré sa vo väčšine prípadov dajú použiť iba raz a nemajú dlhú životnosť. Boli sme svedkami aj jedného vyostreného konfliktu, ktorý náš informátor mal s Čechom. Dostal sa vtedy do stavu citového vzrušenia a mal problémy s vyjadrovaním. Neprichádzali mu na um ani anglické, ani slovenské slová, a výsledkom bola iba zmes nesúvislých a ešte viac ako obyčajne pomiešaných výrazov.

Ak porovnáme naše zistenia s pozorovaniami I. Ripku v spomínanom článku, zistíme, že niektoré črty sú spoločné pre jazykové prejavy amerických Slovákov a i pre nášho informátora. Patrí sem používanie akýchsi spresňujúcich, dodatočných výrazov, ktoré sú zvyčajne v druhom jazyku. Ak u I. Ripku používali informátori spresňovací preklad iba do slovenčiny, my sme zaznamenali takéto prípady v oboch smeroch, t.j. nielen spresňovanie alebo zdôrazňovanie anglických viet a spojení slovenskými, ale i naopak. Spoločné je aj tvorenie hybridných menných i slovesných zložení z anglických základov a slovenských predpôn, resp. prípon (bíma, koapsy, preplastrovať, skešujete, džojnovaná). Aj používanie anglických výrazov na vytvorenie a udržanie kontaktu medzi diskutujúcimi počas rozhovoru: aj mín, šur, eniwej atď. Okrem toho sme zistili rozličné stupne prechodu od slovenčiny k angličtine, používanie iba slovenských, aj slovenských aj anglických, slovensko-anglických alebo len anglických pomenovaní, rodovú rozkolísanosť. Najväčším rozdielom sa nám zdá používanie iba slovenského systému vokálov a konsonantov u nášho informátora, a to nielen v slovenských, ale aj v anglických prejavoch (s výnimkou th a w) a neprítomnosť aspirácie pri výslovnosti p, t, k vyskytujúcich sa pred prízvučnými samohláskami na začiatku slabík. Uvedomujeme si, že sme v našom texte nemohli opísať a zhodnotiť všetky črty jazykového prejavu nášho informátora. Jeho reč je z lingvistického hľadiska mimoriadne zaujímavá. Môže poslúžiť ako živý príklad prechodu od jedného jazyku k druhému. Uvedomujeme si aj skutočnosť, že pre lepšie zachytenie týchto javov by bol potrebný väčší počet informátorov a záznamové

prostriedky. Napriek tomu si myslíme, že by naše poznatky mohli byť užitočné pre ďalší výskum jazykových prejavov Slovákov v zahraničí.

LITERATÚRA

R i p k a , I.: Jazykové prejavy Slovákov v Spojených štátoch. In: Studia Academica Slovaca XIX, 1990, red. J. Mistrík, s. 289-303.

Príspevok k začiatkom kresťanstva na Slovensku

Tatiana Štefanovičová, FF UKo, Bratislava

Slovensko sa dostalo do prvého kontaktu s kresťanským náboženstvom v čase, keď Dunaj tvoril hranicu Rímskej ríše. Po oficiálnom uznaní kresťanstva ediktom milánskym sa mohla začať cirkev, ktorá dovtedy žila len vnútorným životom, prejavovať aj navonok. Odrazilo sa to predovšetkým v stavaní kresťanských kostolov, respektíve v prestavovaní niektorých svetských stavieb na sakrálne. Tento proces môžeme veľmi dobre sledovať v najbližšom susedstve Slovenska, v rímskych provinciách Pannónia a Noricum, kde vznikali kostoly aj v bezprostrednej blízkosti rímskej opevnenej hranice na Dunaji. Slovensko sa síce nachádzalo na jej vonkajšej strane, v takzvanom barbariku, Rimania však hranicu často prekračovali, ba stavali si tam aj vysunuté opevnené stanice, alebo obchodné strediská. K významným miestam, na ktorých sa usadili, patril Devínsky hrad, ktorý sa nachádza na území dnešnej Bratislavy. V 4. storočí na ňom Rimania okrem iných stavieb postavili aj malú kresťanskú svätyňu. Bol to však len prvý a krátky kontakt nášho územia s kresťanstvom, pretože po páde

rímskej ríše sa v strednom Podunajsku do veľkej miery rozpadla aj cirkevná organizácia a na územie Slovenska sa znovu dostala až počiatkom 9. storočia. Slovanské kmene, ktoré sa u nás začali usadzovať od konca 5. storočia, mali svoje pohanské náboženstvo a to isté možno povedať aj o Avaroch, ktorí ovládli Karpatskú kotlinu po polovici 6. storočia. Ich ríšu zničil až v posledných desaťročiach 8. storočia Karol Veľký a otvoril tak cestu civilizačným a kultúrnym prúdom zo západnej Európy.

K výrazným prejavom šírenia týchto vplyvov patrila práve kristianizácia. Jej strediskom pre oblasť bývalej Pannónie, ale aj Slovenska, sa stal Salzburg, odkiaľ pôsobila bavorská misia. Jej konkrétnu činnosť uvádza Spis o pokrstení Bavorov a Korutancov, z ktorého sa dozvedáme, že salzburský arcibiskup Adalrám vysvätil niekedy v rokoch 828-829 pre knieža Pribinu kostol v mieste zvanom Nitrava. O ďalšej kristianizačnej činnosti sa z písomných správ dozvedáme až v súvislosti s úsilím Rastislava zaviesť na Veľkej Morave cirkevnú organizáciu. Jeho výsledkom bol príchod byzantskej misie na Moravu a jej pôsobenie, ktoré je dobre doložené písomnými prameňmi. Okrem nich nám však kristianizačnú činnosť v 9. storočí dokladajú aj iné pramene, a to pramene materiálnej kultúry, získané archeologickými výskumami.

Snahy nájsť na Slovensku hmotné doklady kristianizačnej činnosti v podobe zvyškov sakrálnych stavieb siahajú do obdobia po 1. svetovej vojne. Boli to predovšetkým pokusy zistiť archeologickým výskumom stavbu kostola, ktorý pre Pribinu vysvätil v Nitre arcibiskup Adalrám. Predpokladalo sa, že sa tento kostol nachádzal

na mieste dnešného Nitrianskeho hradu. Preto tam na začiatku 30-tych rokov uskutočnili výskum bádatelia J.Böhm a V. Mencl. Podarilo sa im síce pod dnešnou biskupskou katedrálou odkryť zvyšky staršej stavby, bol to však kostol z 13. storočia, okolo ktorého sa rozkladal cintorín z 11.-13. storočia. Nález stavby z 9. storočia sa im nepodarilo doložiť. Tento neúspech poznamenal na dlhší čas názory na možnosť jestvovania kamennej sakrálnej architektúry na Slovensku. Viacerí bádatelia sa priklonili k mienke, že nitriansky kostol bol drevený a jeho zvyšky sa nezachovali a že takáto bola pravdepodobne aj ostatná sakrálna architektúra v 9. storočí. Problémy veľkomoravskej architektúry na Slovensku tak na dlhší čas ustúpili do úzadia.

Po 2. svetovej vojne sa prikročilo k široko koncipovanému výskumu slovanských pamiatok najmä na južnej Morave. Na rozsiahlych výskumoch v Starom Městě pri Uherskom Hradišti a v Mikulčiciach sa podarilo v roku 1955 odkryť prvé zvyšky murovaných kostolov z 9. storočia. Tieto významné nálezy spôsobili zmenu v dovtedajšom skeptickom nazeraní na možnosť nálezov architektúry a podnietili nové výskumy. Na Slovensku sa zdali byť podmienky pre výskum spočiatku menej priaznivé. Hlavné veľkomoravské lokality známe z písomných prameňov, Nitra a Bratislava, boli nepretržite osídlené od včasného stredoveku a stredoveká aj novoveká mestská výstavba prekryla aj zničila veľa zo starších pamiatok. Ani na tretej lokalite známej z písomných prameňov 9. storočia - na Devíne - sa dovtedy, napriek dlhoročnému výskumu, nezistili náznaky veľkomoravskej stavebnej činnosti. Nakoniec však systematický archeologický výskum priniesol žiadané výsledky.

V polovici 60-ych rokov sa prišlo skoro súčasne na zvyšky veľkomoravskej architektúry v Nitre a v Bratislave. Prvou odkrytou sakrálnou stavbou z 9. storočia boli základy kostola na Martinskom vrchu v Nitre. Na mieste zrúcaného jednolodného románskeho kostola, zasväteného sv.Martinovi, odkryli staršiu stavbu. Najlepšie sa zachovala jej západná časť, ktorá nebola románskou stavbou porušená. Bol to tiež jednolodný kostol s pomerne hrubými múrmi a pravoúhlym sanktuáriom. Okolo kostola sa pochovávalo až do 13. storočia a neskoršie hroby pravdepodobne zničili starší veľkomoravský horizont, ktorý dokladá len nález hrobov pod románskym oltárom v interiéri kostola a ktorý obsahoval mincu Karola Holého (840-877). Časové zaradenie staršej stavby do 9. storočia dovoľuje jednak jej prekrytie románskou stavbou z 11. storočia, jednak nález uvedenej mince. Problémy s časovým určením archeologických nálezov kamennej architektúry z 9. storočia zapríčiňuje nedostatok architektonických detailov, ktoré by na základe umelecko-historického rozboru umožnili datovanie. Pri výskume sa odkryjú zväčša len základy obvodových múrov stavby, niekde, najmä na Morave, dokonca len základové ryhy, z ktorých pôvodné múry v stredoveku vybrali a použili ich druhotne na stavbu domov. V nálezoch však celkom chýbajú ostenia okien, portálov, hlavice pilierov a pod., preto pri časovom určovaní odkrytých stavieb sú archeológovia odkázaní predovšetkým na celkovú terénnu situáciu. Kostol v Nitre na Martinskom vrchu sa svojím pôdorysom radí k jednolodným pozdĺžnym kostolom s pravoúhlym uzáverom, aké sú vo veľkomoravskej architektúre zastúpené dosť početne. Odlišuje sa od nich len veľkými rozmermi a najmä hrúbkou mú-

rov, ktorá dosahuje skoro dvojnásobok vtedy obvyklej hrúbky. Podobne masívne stavby sa v tom čase vyskytujú v západnom franskom prostredí, čo viedlo k úvahe, že by mohlo ísť o Pribinov kostol, známy z písomných prameňov. Presné časové určenie vzniku kostola však nie je možné, a tak otázka ostáva otvorená, najmä preto, že v Nitre sú aj ďalšie polohy, na ktorých by bolo možné uvedený kostol ešte hľadať.

Skoro súčasne sa podarilo pri systematickom výskume areálu Bratislavského hradu odkryť na hradnej výšine základy kostola z 9. storočia. Situácia tu bolo podobná nitrianskej v tom, že časť muriva z 9. storočia tiež prekryla stavba mladšieho kostola najsvätejšieho Spasiteľa v 11. storočí. Starší kostol postavili z druhotne používaného rímskeho stavebného materiálu, z opracovaných kamenných kvádrov a tehál s kolkami rímskych légií. Murivo nebolo spájané maltou, potom bola však stavba omietnutá a zvnútra zdobená maľbou. Bola to rozmerná stavba členená vo vnútri na tri lode. Zachovalo sa z nej vonkajšie obvodové murivo západnej časti a tri dvojice pilierov. Okolo kostola sa pochovávalo a nálezy ostrôh a šperkov z hrobov dovoľujú ich zaradenie do polovice 9. storočia. Celková dispozícia trojlodnej baziliky, ktorá mala vonkajšie múry členené plochými výstupkami - antami, poukazuje na iný prúd kristianizácie, ktorý sa na našom území tiež nepochybne uplatnil. Podobné stavby sú bežné v Dalmácii a najbližšiu analógiu bratislavskej stavbe môžeme nájsť v bazilike svätého Jána Krstiteľa v Zalavárii - Récestkúte, neďaleko Pribinovho a Koceľovho blatenského sídla. Architektúra nám tak naznačuje, že sa tu stretalo úsilie bavorskej a aquilejskej misijnej činnosti a stavebné

vzory z jadranskej oblasti sa k nám dostávajú ešte pred príchodom byzantskej misie.

K uvedeným stavbám pribudla o pár rokov ďalšia, na hradisku v Ducovom pri Piešťanoch. Na veľmožskom dvorci z 9. storočia odkryli dobre zachované zvyšky rotundy s kruhovou loďou a podkovitým sanktuáriom. Zo stavby sa zachovalo nielen základové, ale aj nadzákladové murivo, ktoré malo hrúbku 75 cm. Bolo spájané maltou a z oboch strán omietnuté. Okolo kostola sa pochovávalo a horizont veľkomoravských hrobov sa začína už v prvej polovici 9. storočia. Najlepšie ho datuje nález ostrôh zdobených tauzovaným rastlinným ornamentom. Ducovská rotunda patrí stavebnému typu, ktorý sa na našom území neskôr rozšíril a jeho pôvod sa jednoznačne hľadá tiež v jadranskej oblasti. Má viaceré analógie na Morave, najmä v Mikulčiciach, kde sa najviac blíži rotunde č. 6.

Prekvapujúci nález priniesol systematický výskum hradu Devín. Pri revíznom výskume kamennej architektúry, pôvodne považovanej za rímsku, sa zistili jej ďalšie dovtedy neznáme časti, ktoré dovolili novú interpretáciu. Doplnené múry totiž celkom pozmenili pôvodnú pôdorysnú dispozíciu a ukázali, že ide o stavbu ukončenú tromi trojlístkovite usporiadanými apsidami. Ich orientácia na východ dovoľuje vyložiť stavbu ako sakrálnu, s trojlístkovo usporiadanými sanktuáriami - trikonchu. Jej časové zaradenie do 9. storočia umožňuje poloha hrobov z 11. storočia, ktoré porušujú jej zrejme vtedy už nefunkčné múry. Datovanie do 9. storočia podporuje aj starší horizont hrobov so šperkami z 9. storočia, ktoré sa našli na južnej strane stavby.

Možno sa teda domnievať, že kostol niekedy v priebehu 10. storočia zanikol a nahradila ho kruhová rotunda postavená vedľa v 11. storočí, okolo ktorej sa aj naďalej pochovávalo. Pôdorys trikonchálnej stavby poskytuje viac možností pri úvahe o jeho použití na Devínskom hrade. Stavby tohto typu boli bežné v jadranskej oblasti, ale aj v Macedónii, najmä v priestore Ochridského jazera. Pretože nevieme stavbu presne časove zaradiť v rámci 9. storočia, nie je vylúčený jej vznik v súvislosti s príchodom byzantskej misie, ktorá prišla práve z macedónskej oblasti.

Prehľad dosiaľ známych sakrálnych stavieb z 9. storočia na Slovensku ukazuje, že sa tu uskutočňovala intenzívna kristianizačná činnosť. Môžeme ju predpokladať z viacerých smerov, ako zo západu, z oblasti pôsobnosti salzburskej misie, tak aj z oblasti jadranskej a nakoniec aj z krajín pôvodu cyrilometodejskej misie. Archeologické nálezy tak podstatnou mierou prispievajú k poznaniu cirkevných pomerov 9. storočia na Slovensku a ich možnosti nepovažujeme za vyčerpané. Budúce výskumy iste prinesú ešte ďalšie nálezy, ktoré budú môcť rozšíriť obzor nášho poznania.

LITERATÚRA

B ö h m , J. - M e n c l , V.: Výskum na hradě nitranském. Památky archeol. XXXVII, 1931, s. 64-79.

H r u b ý , V.: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště "Na Valách". Praha 1955.

C h r o p o v s k ý , B.: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva. Monumentorum tutela 8, 1972, s.173-208.

P l e c h á , V. - H l e v i c o v á , J.: Nález sakrálnej stavby na Devíne. Vlastivedný časopis 30, 1981, s. 63-66.

P o u l í k , J.: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati "Spitálky ve Starém Městě. Památky archeol. XLVI, 1955, s. 307-351

R u t t k a y , A.: Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom. Archeol. rozhledy 24, 1972, 130-139.

Š t e f a n o v i č o v á , T.: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí, Bratislava 1975.

Život a dielo profesora Michala Lacka

Štefan Švagrovský – Ľubor Matejko, FF UKo, Bratislava

21. marca 1982 zomrel v rímskej nemocnisi sv. Filipa Neriho slovenský exilový historik-slavista profesor Michal Lacko S.J.[1] 25. marca ho pochovali do jezuitskej hrobky na rímskom cintoríne Campo Verano. Kto bol M. Lacko, aký význam má jeho dielo pre Slovákov v diaspóre i doma - to sú otázky, na ktoré sa pokúša dať odpoveď nasledujúci príspevok.

M. Lacko sa narodil 19. januára 1920 v Krásnej nad Hornádom blízko Košíc. V rodisku vychodil ľudovú školu, gymnaziálne štúdiá ukončil v Košiciach roku 1938. Prostredie jezuitského internátu, v ktorom býval počas gymnaziálnych štúdií, ovplyvnilo aj jeho životnú voľbu. Ihneď po maturite požiadal o prijatie do jezuitskej rehole. Predstavený slovenskej provincie rozhodol o jeho prijatí, ale nevyslal ho do noviciátu v Ružomberku, ale do chorvátskeho Záhrebu. Po dvojročnom noviciáte, ktorý zakončil večnými sľubmi chudoby, čistoty a poslušnosti, seminarista Michal ostal aj naďalej v Záhrebe, aby tam absolvoval trojročnú scholastickú filozofiu. Po skončení filozofie v roku 1943 sa mladý

jezuita M. Lacko vrátil na Slovensko, do Ružomberka, kde bol dva roky inštruktorom a tútorom mladých jezuitských seminaristov, ktorí vstúpili k jezuitom pred skončením gymnázia a pod vedením "magistra" sa pripravovali na maturitné skúšky. V Ružomberku prežil niekoľko veľmi pohnutých mesiacov povstania a prechod frontu. Koncom septembra 1945 ho jeho predstavení vysielajú na štúdium teológie na pápežskú Gregoriánsku univerzitu do Ríma. Hoci bol pokrstený ako rímskokatolík, vo Večnom meste sa v ňom prebudila jeho "patričnosť" ku gréckokatolíckemu obradu (predkovia jeho rodičov boli totiž gréckokatolíci), a tak v roku 1948 bol vysvätený za gréckokatolíckeho kňaza. Jezuitskú formáciu zakončil M. Lacko v belgickom mestečku Wépione roku 1950. Po dvoch rokoch sa znova vrátil do Ríma, kde pokračoval v štúdiách dejín, ktoré zavŕšil obhajobou dizertačnej práce I Papi e la Grande Moravia nel secolo IX, alla luce dei documenti della Curia Romana,[2] za ktorú získal roku 1954 doktorát na pápežskej Gregoriánskej univerzite. Popri svojich cirkevných štúdiách získal roku 1955 na základe obhajoby ďalšej dizertačnej práce Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica[3] doktorát aj na rímskej štátnej univerzite.

Profesor M. Lacko takmer tridsať rokov prednášal na pápežskom Orientálnom ústave (Pontificio Istituto Orientale) a Gregoriánskej univerzite cirkevné a svetské dejiny slovanských národov s osobitným zreteľom na cirkvi na Balkáne a úvod do orientalistiky a archivistiky. Bol tiež hosťujúcim profesorom na univerzite v Cagliari na Sardínii, v rímskom ústave Regina Mundi, v jezuitskom učilišti v San Franciscu a v Stredisku Jána XXIII. v New Yorku. Okrem cirkví slovanského obra-

du, zjednotenými i nezjednotenými s Rímom, skúmal aj cirkvi iných obradov a jazykov (cirkev malabarskú a koptskú). Členstvo v jezuitskej reholi a profesúra v pápežskom Orientálnom ústave mu umožňovali rozvinúť jeho prednášateľskú a publikačnú činnosť. Postupne sa stal jednou z najuznávanejších autorít na východné cirkvi. M. Lacko napísal mnoho článkov, štúdií a kníh (celkove 204 titulov) v slovenčine, angličtine, latinčine, taliančine, nemčine, francúzštine, španielčine, srbochorvátčine, rumunčine, holandčine a ďalších jazykoch. Z jeho teologických a historických prác sú najvýznamnejšie tie, v ktorých sa venoval dejinám slovanských cirkví a cyrilometodskej dobe. Z cyrilometodskej doby jeho najobľúbenejšou témou boli dejiny Veľkej Moravy a v ich rámci postavenie Slovákov, hlavne ich viera, ako výsledok náboženskej a kultúrnej misie byzantských vierozvestcov Konštantína a Metoda. Už v spomínanej dizertačnej práci I Papi e la Grande Moravia... sa zaoberá stykmi pápežov od Mikuláša I. až po Jána IX. s Veľkou Moravou, pričom sa pokúša zistiť, čo títo pápeži vedeli o našich slovenských predkoch a aký postoj zaujímali k udalostiam, ktoré sa v IX.storočí odohrávali na území dnešného Slovenska, najmä pokiaľ ide o pohnútky ich rozhodovania v otázkach cirkevnej organizácie a slovanskej liturgie. Celoživotnú pozornosť vo svojej vedeckej práci venoval M. Lacko tiež slovenským gréckokatolíkom, ktorí za svoj obrad vďačia cyrilometodskej misii a ktorých kultúra tvorí most i hranicu medzi východným a západným svetom. M. Lacko má osobnú zásluhu na tom, že Svätá stolica roku 1981 uznala osobitnú slovenskú gréckokatolícku cirkev v Kanade a ustanovila v Toronte osobitné gréckokatolícke

biskupstvo. V tejto súvislosti sa spomína udalosť z čias, keď prefektom kongregácie pre východné cirkvi bol známy francúzsky kardinál Tisserant. Keď mu profesor Lacko dokazoval, že cirkev musí uznať osobitosť gréckokatolíkov-Slovákov, kardinál Tisserant odpovedal, že takých ešte nestretol a chcel by vidieť aspoň jedného gréckokatolíka, ktorý sa hlási za Slováka, vtedy mu profesor Lacko odvetil: "Eccomi qua! Hľa, tu som ja!". Dovtedy boli vždy Slováci - gréckokatolíci zaraďovaní - a to aj v Ríme pri rozličných príležitostiach - do rozličných etnických skupín, v prvom rade medzi Rusínov, respektíve Ukrajincov, ale nikdy neboli zaraďovaní ako Slováci! Z hľadiska rehabilitácie slovenských a rusínskych gréckokatolíkov je dnes osobitne aktuálna druhá dizertačná práca M. Lacka - Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica - ktorá vyšla aj tlačou v roku 1955 v latinčine (Orientalia Christiana Analecta), v angličtine pod názvom The Union of Užhorod (Slovak Institute, Cleveland - Rome 1966), a v skrátených verziách aj v nemčine (Die Užhoroder Union, Ostkirchliche Studien VIII, Würzburg 1959) a slovenčine (Užhorodská Únia, Most V, 1958). V tomto diele sa M. Lacko zaoberá cirkevnoprávnym aktom, ktorý v roku 1646 zjednotil Ruténov, v širšom zmysle aj Slovákov na východnom Slovensku so Svätou stolicou. Pod termínom Ruténi (Rutheni Carpatici, Ruthenians) ponímame M. Lacko geografické a náboženské (teda nie etnické) jednotné spoločenstvo nielen Ruténov v užšom zmysle slova (Rusínov), ale aj Valachov (Rumunov), Rasciánov (Srbov), Slávov (Slovákov) a Nemcov, ktoré obývalo 13 žúp severovýchodného Uhorska (z nich na území dnešného Slovenska Gemer, Spiš, Šariš, Abov, Zemplín a časť

Turnianskej a Užskej župy), ktorých navzájom spájala príslušnosť k byzantskému obradu. Podľa M. Lacka prvý dokument, ktorý poskytuje bližšie informácie o vzniku Únie, je list 6 arcidiakonov pápežovi Inocentovi X. pri príležitosti voľby a konfirmácie biskupa Únie P. Parthenia zo dňa 15. januára 1652. Tento list, nazývaný aj Dokument o Užhorodskej únii, sa však dochoval len v odpisoch. M. Lacko pritom uvádza, že existujú dva odpisy, respektíve ich varianty. Prvý, takzvaný Bratislavský, datuje vznik Únie do roku 1649, druhý, takzvaný Jágerský, datuje vznik Únie do roku 1646. Prvé správy o uzavretí Únie boli odoslané do Ríma až v roku 1650. Svätá stolica teda dovtedy o jej vzniku informovaná nebola, z čoho nakoniec vznikajú spory jednak o presnom datovaní vzniku Únie, i o okolnostiach, za ktorých vznikla. Po preskúmaní obidvoch odpisov uvedeného dokumentu sa M. Lacko priklonil k názoru, že akt uzavretia Únie sa uskutočnil 24. apríla 1646 v kaplnke užhorodského kaštieľa, keď sa 63 ruténskych kňazov pripojilo ku katolíckej cirkvi. Otázku pôvodného náboženského vyznania obyvateľstva uvedených oblastí skúma M. Lacko podrobnejšie až od roku 1391, kedy je datovaný prvý dokument zaoberajúci sa náboženským životom Ruténov.[4] Predchádzajúcim obdobím sa osobitne nezaoberá, len vo všeobecnosti konštatuje, že pred uzavretím Užhorodskej únie neexistovali kontakty ruténskeho obyvateľstva a jeho biskupov s Rímom. K obdobiu pred rokom 1391 M. Lacko uvádza názory niektorých historikov, ktorí stotožňovali Mukačevské biskupstvo s jedným zo sufragálnych biskupstiev Metoda (J. Basilovits, G. Zsatkovics), sám sa však prikláňa k názoru A. Petrova, ktorý datuje vznik tohto biskupstva do roku

biskupstvo. V tejto súvislosti sa spomína udalosť z čias, keď prefektom kongregácie pre východné cirkvi bol známy francúzsky kardinál Tisserant. Keď mu profesor Lacko dokazoval, že cirkev musí uznať osobitosť gréckokatolíkov-Slovákov, kardinál Tisserant odpovedal, že takých ešte nestretol a chcel by vidieť aspoň jedného gréckokatolíka, ktorý sa hlási za Slováka, vtedy mu profesor Lacko odvetil: "Eccomi qua! Hľa, tu som ja!". Dovtedy boli vždy Slováci - gréckokatolíci zaraďovaní - a to aj v Ríme pri rozličných príležitostiach - do rozličných etnických skupín, v prvom rade medzi Rusínov, respektíve Ukrajincov, ale nikdy neboli zaraďovaní ako Slováci! Z hľadiska rehabilitácie slovenských a rusínskych gréckokatolíkov je dnes osobitne aktuálna druhá dizertačná práca M. Lacka - Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica - ktorá vyšla aj tlačou v roku 1955 v latinčine (Orientalia Christiana Analecta), v angličtine pod názvom The Union of Užhorod (Slovak Institute, Cleveland - Rome 1966), a v skrátených verziách aj v nemčine (Die Užhoroder Union, Ostkirchliche Studien VIII, Würzburg 1959) a slovenčine (Užhorodská Únia, Most V, 1958). V tomto diele sa M. Lacko zaoberá cirkevnoprávnym aktom, ktorý v roku 1646 zjednotil Ruténov, v širšom zmysle aj Slovákov na východnom Slovensku so Svätou stolicou. Pod termínom Ruténi (Rutheni Carpatici, Ruthenians) ponímal M. Lacko geografické a náboženské (teda nie etnické) jednotné spoločenstvo nielen Ruténov v užšom zmysle slova (Rusínov), ale aj Valachov (Rumunov), Rasciánov (Srbov), Slávov (Slovákov) a Nemcov, ktoré obývalo 13 žúp severovýchodného Uhorska (z nich na území dnešného Slovenska Gemer, Spiš, Šariš, Abov, Zemplín a časť

Turnianskej a Užskej župy), ktorých navzájom spájala príslušnosť k byzantskému obradu. Podľa M. Lacka prvý dokument, ktorý poskytuje bližšie informácie o vzniku Únie, je list 6 arcidiakonov pápežovi Inocentovi X. pri príležitosti voľby a konfirmácie biskupa Únie P. Parthenia zo dňa 15. januára 1652. Tento list, nazývaný aj Dokument o Užhorodskej únii, sa však dochoval len v odpisoch. M. Lacko pritom uvádza, že existujú dva odpisy, respektíve ich varianty. Prvý, takzvaný Bratislavský, datuje vznik Únie do roku 1649, druhý, takzvaný Jágerský, datuje vznik Únie do roku 1646. Prvé správy o uzavretí Únie boli odoslané do Ríma až v roku 1650. Svätá stolica teda dovtedy o jej vzniku informovaná nebola, z čoho nakoniec vznikajú spory jednak o presnom datovaní vzniku Únie, i o okolnostiach, za ktorých vznikla. Po preskúmaní obidvoch odpisov uvedeného dokumentu sa M. Lacko priklonil k názoru, že akt uzavretia Únie sa uskutočnil 24. apríla 1646 v kaplnke užhorodského kaštieľa, keď sa 63 ruténskych kňazov pripojilo ku katolíckej cirkvi. Otázku pôvodného náboženského vyznania obyvateľstva uvedených oblastí skúma M. Lacko podrobnejšie až od roku 1391, kedy je datovaný prvý dokument zaoberajúci sa náboženským životom Ruténov.[4] Predchádzajúcim obdobím sa osobitne nezaoberá, len vo všeobecnosti konštatuje, že pred uzavretím Užhorodskej únie neexistovali kontakty ruténskeho obyvateľstva a jeho biskupov s Rímom. K obdobiu pred rokom 1391 M. Lacko uvádza názory niektorých historikov, ktorí stotožňovali Mukačevské biskupstvo s jedným zo sufragálnych biskupstiev Metoda (J. Basilovits, G. Zsatkovics), sám sa však prikláňa k názoru A. Petrova, ktorý datuje vznik tohto biskupstva do roku

1491, respektíve 1489, kedy sú doložené zmienky o prvom biskupovi Jánovi. V súvislosti s otázkou vzniku gréckokatolíckej cirkvi sa M. Lacko domnieva, že možnosť vzniku Únie Ruténov s katolíckou cirkvou vytvoril protestantizmus. Pri úspešnom postupe protireformácie v 17. storočí poskytovali katolíci Ruténom oporu a ochranu pred zásahmi protestantských zemepánov. Užhorodská únia bola podľa M. Lacka aktom úplného zjednotenia východnej cirkvi s Rímom. Zo strany ruténskych kňazov boli pri uzavretí Únie položené tri podmienky: 1. používanie gréckeho rítu, 2. právo voliť biskupa, ktorý bude konfirmovaný v Ríme, 3. slobodné používanie cirkevných imunít. Vývin Únie rozčleňuje M. Lacko do troch etáp: v prvej etape sa Únia realizovala na území východného Slovenska, v druhej a tretej na Podkarpatskej Rusi a na území dnešného Maďarska. M. Lacko, sumarizujúc poznatky o okolnostiach vzniku gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku, sa domnieva, že vznik Únie mal svoje sociálne a hospodárske príčiny, vyplývajúce z požiadavky slobodného používania cirkevných imunít. Okrem toho mali pritom dôležité miesto aj otázky cirkevnosprávne a náboženské. M. Lacko odmieta tézu o násilnom vnútení Únie Ruténom zo strany najvyšších katolíckych hodnostárov Uhorska a poukazuje na skutočnosť, že len časť kňazov sa pripojila k Únii a rozhodnutie ostatných nepripojiť sa bolo celkom slobodné. V širšom kontexte vzniku únií (Brestskej z roku 1596 a Albajulskej z rokov 1698-1700) vystupuje do popredia aj geopolitický faktor, ale v prípade Užhorodskej únie išlo podľa M. Lacka o akt, ktorý zostal pomerne dlho uzavretý v hraniciach Jágerskej diecézy a jágerský biskup J. Jakušič bol napokon jedinou vyššou uhorskou cirkevnou autoritou, ktorá Úniu akceptovala.

Užhorodská únia sa napriek skromným počiatkom stala základom gréckokatolíckej cirkvi. Roku 1946, po troch storočiach jestvovania Užhorodskej únie, predstavoval počet príslušníkov cirkvi, zrodenej Úniou, jeden a pol milióna. Popri materskom Mukačevskom biskupstve (1491, resp. 1498) neskôr vzniklo biskupstvo Prešovské (1818), Hajdudorožské (1912), Marmarošské (1930), Pittsburghské (USA, 1963), Passaické (USA, 1963), Torontské (Kanada, 1981 - samostatné slovenské) a Apoštolský exarchát v Miškolci (1923). Žiaľ, známy Prešovský sobor z roku 1950, keď vládna moc v Česko-Slovensku prinútila časť kňazstva a veriacich prešovského biskupstva, aby sa odtrhli od Ríma a poddali sa moskovskému pravoslávnemu patriarchátu,[5] naplnil M. Lacka veľkou bolesťou. Kde a ako len mohol, oboznamoval svet s touto krivdou a odhaľoval zločiny, ktoré štátna moc v Česko-Slovensku páchala na tých gréckokatolíckych kňazoch a veriacich, ktorí sa k pravosláviu pripojiť odmietli. Totalitný režim v Česko-Slovensku bol k M. Lackovi tak neľudský, že mu dokonca nedovolil zúčastniť sa na pohrebe jeho matky.

Syntézou výskumov cyrilometodskej doby je kniha M. Lacka Sv. Cyril a Metod, ktorá vyšla v Ríme roku 1963, k 1100. výročiu príchodu slovanských vierozvestcov na Veľkú Moravu. V tom istom roku vyšla aj v anglickom preklade Sts. Cyril and Methodius, tiež v Ríme. Myšlienka napísať životopis slovanských vierozvestcov sa v ňom zrodila už počas štúdia dejín na rímskej štátnej univerzite, ba možno, aj keď len intuitívne, už v Záhrebe, keď tam poprvýkrát počul glagolskú bohoslužbu, ktorá, ako sa predpokladá, sa v Chorvátsku zachovala od čias sv. Cyrila a Metoda. V tejto pútavo

napísanej knihe, ktorú autor venoval širokej čitateľskej obci, sa nepúšťa do podrobnej a hlbokej rozpravy o nevyriešených otázkach z cyrilometodskej problematiky, ale sprostredkúva a komentuje túto problematiku čitateľovi na báze tých výskumov, ktoré priniesli také autority na túto dobu, akými boli F. Dvornik, F. Grivec, J. Vajs, J. Vašica i niektorí ďalší.

Z desiatok historických štúdií, ktoré uverejnil v slovenských exilových časopisoch, zborníkoch a almanachoch (Slovak Studies, Most, Hlasy z Ríma, Literárny almanach Slováka v Amerike, Jednota, Literárny almanach, Fialky, Mária) a v cudzojazyčných (Orientalia Christiana Periodica, Ostkirchliche Studien, Kraljevstvo Božje, American Ecclesiastical Review, Der christliche Osten, Slovo, Unitas Oriente Cristiano a ďalších) uvádzame marginálne len tieto: Memorandum kardinála Pazmányho z roku 1622 (Most, 1956), East meets West in Sts. Cyril and Methodius (American Ecclesiasti cal Review, 1959), Documenta spectantia regimen episcopi Mukačevensis Manuelis Michaelis Olšavsky (Orientalia Christiana Periodica, XXV, 1959), The Cyrilo-Methodian Mision and Slovakia (Slovak Studies I, 1961), Drei wichtige Ereignisse in der katholischen Kirche des chaldäo-malabarischen Ritus (Der christliche Osten XVII, 1963), The Churches of the Eastern rite in North America, (Unitas, 1964), Miestopis Slovenska za posledných 100 rokov (Most, 1964), The Reduction of the number Feast-days for the Byzantine Rite Catholics in Hungary in in the XVIII. century (Slovak Studies IV, 1964), Camaldulese Hermits in Slovakia (Slovak Studies V, 1965), Il monastero di S. Caterina al Monte Sinai (Oriente Cristiano VI, 1966), La Chiesa copta d' Egitto

(Oriente Cristiano VI, 1966), Alcuni documenti riguardanti Í arcivescovo di Ochrida Atanasio (Orientalia Cristiana Periodica XXXIII, 1967), Le Chiese orientali (Storia delle Religioni, Vol.IV, 1971), Výskum veľkomoravského a cyrilometodského obdobia v rokoch 1959-1970 (Most XX, 1973), Obnova gréckokatolíckej cirkve na Slovensku a jej ohlas v ekumenickom hnutí, (Echo duchovného prúdenia dneška, 4, 1973), Synodus episcoporum ritus bizantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata (Orientalia Christiana Analecta, 1975).

Pre svojich študentov vydal celý rad učebníc a skrípt. K najdôležitejším patria: Introductio in studia orientalia christiana (Roma, 1957; 2.vydanie 1961; tretie 1967), Methodologia historica seu Proseminarium (Roma, 1959; 2. vydanie 1964), Uniones Orientalium in terris olim Corona Hungarica unitis (Roma, 1961), Historia Balcanica (Roma, 1964; Pars secunda: Historia recentior, Roma 1967).

Pre slovenských pútnikov prichádzajúcich do Ríma a Vatikánu vydal spolu s L. Pudišom a V. Dančom knihu Rím a Vatikán - Sprievodca (S.J. Galt, Ont. 1969).

Profesor M. Lacko sa zaslúžil o to, že okrem Ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme, ktorý sa zameriava na vydávanie slovenskej náboženskej literatúry, jestvuje v Ríme od roku 1961 aj vedecký Slovenský ústav, ktorý v súčasnosti združuje vyše 200 slovenských vedeckých a kultúrnych pracovníkov v zahraničí a stará sa o šírenie vedomostí o našich národných hodnotách publikáciami v cudzích jazykoch. Tento ústav každý rok vydáva zborník prác Slovak Studies pre svojich členov a záujem-

cov a aj pre slovanské ústavy na celom svete. Profesor M. Lacko zredigoval prvých dvadsať zborníkov (21. sa už nedožil).

Profesor M. Lacko vypracoval celý rad hesiel do encyklopédií a náučných slovníkov o východných cirkvách zjednotených i nezjednotených s Rímom a o katolíckom Slovensku. Do Enciclopedia Cattolica (Citta del Vaticano, 1948-1954) 22 hesiel, do Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg im Breisgau 1957-1965) 13 hesiel, do New Catholic Encyclopediae (Washington 1966-1967) 16 hesiel, do Encyclopaedia Britanica (London 1966, resp. 1968) 1 heslo, do Enciclopedia delle Religioni (Firenze 1970-1976) 10 hesiel, do Dizionario degli Istituti di perfezione (Roma 1974) 6 hesiel.

Profesor M. Lacko vykonal aj záslužnú bibliografickú prácu. Bol spoluautorom diela Slowakische Bibliografie 1951-1955 (München 1962) a Slowakische Bibliografie 1956-1960 (München 1964). Prispieval tiež do novín L´Osservatore Romano a prihováral sa často slovenským spolucháčom z Vatikanského rádia, zúčastňoval sa na svetových kongresoch historikov, pomáhal redaktorom a vydavateľom skoro všetkých slovenských časopisov v zahraničí bez akejkoľvek finančnej odmeny. Ani za svoje vlastné príspevky nebral od slovenských redakcií honorár.

Profesor M. Lacko S.J. bol nevšedný človek. Ako rehoľník si vybral tú najťažšiu životnú cestu, zriekajúc sa všetkých svetských radostí, napriek tomu jeho srdce, bolo stále rozosmiate a šírilo okolo seba optimizmus. Jeho obľúbenou "farnosťou" bola hlavná rímska železničná stanica - Stazione termini, kde s úsmevom

čakal Slovákov, ktorí prišli do Večného mesta vyželovať sa na rany života. Pomáhal každému bez rozdielu. Nikto nespočíta, koľko pápežských audiencií vyjednal slovenským pútnikom.

Pohreb profesora M. Lacka sa konal 25. marca 1982 o 10. hodine ráno v chráme kolégia Russicum. Pohrebné obrady vykonal Kyr Michal Rusnák, biskup torontský, podľa gréckokatolíckeho obradu.

So životom a prácou o. Michala Lacka zoznámil prítomných vo svojom talianskom prejave o. Timotej Masár, S.J. vedúci slovenského vysielania Vatikánskeho rozhlasu. Po skončení obradov každý z prítomných prišiel pred rakvu a bozkom sa so zosnulým rozlúčil. Spevokol pritom spieval smútočný liturgický chorál: "Prijdite, poslidneje cilovanie dadim bratija umeršemu - Pristúpte, bratia, dajme posledný bozk zosnulému..." Prítomní potom vyprevadili telesné zostatky o. Michala Lacka k vchodu kostola a potom ho uložili na večný odpočinok do jezuitskej hrobky na cintoríne Campo Verano.

POZNÁMKY

1 S.J. Spoločnosť Ježišova - úradný názov jezuitskej rehole

2 Pápeži a Veľká Morava...

3 Užhorodská únia...

4 Ide o listinu, vystavenú na žiadosť kláštora sv. Michala v Hruševe konštantinopoľským patriarchom Antoniom, ktorý dáva kláštoru o.i. ius stauropigiae (t.j. vyníma kláštor z jurisdikcie miestneho biskupa),

ktorá sa vzťahovala aj na majetky zakladateľov kláštora, valašských šľachticov Balitsu a Draga. Pozoruhodné je, že listinu vystavil patriarcha v čase, keď Konštantinopoľ neudržiaval styky so Svätou stolicou.

5 Po roku 1951 sa pravoslávna cirkev v Česko-Slovensku stala autokefálnou.

POUŽITÉ PRAMENE

J a p u n d ž i ć , M.: In memoriam Michael Lacko. In: Slovo, 32-33 (1982-1983), Zagreb, s. 227-228.

K i r s c h b a u m , J.M.: K literárno-vedeckej činnosti profesora o. Michala Lacka, S.J. In: Mária, 8 (mesačník slovenského gr.kat. biskupstva sv. Cyrila a Metoda v Kanade), 5, s. 13-14.

D a n č o , V.: Otec Michal Lacko - človek, jezuita. Ibidem, s. 4-6.

Verbálne vyjadrovanie asociácií

Mária Vajíčková, IVA MLU, Halle

Cieľom tohto príspevku je poukázať na rozdiely pri tvorení asociačných odpovedí v materinskom a cudzom jazyku. Vychádzame z výsledkov asociačného experimentu, ktorý sme uskutočnili na slovenských stredných školách a na nemeckom gymnáziu, kde sa vyučuje slovenčina ako cudzí jazyk.

Najskôr niekoľko poznámok o doterajších psycholingvistických výsledkoch v oblasti slovných asociačných experimentov.

Pojem asociácie pochádza z gréckej filozofie. Ak sú predstavy a myšlienky pospájané tak, že jedna predstava vyvolá vo vedomí druhú, hovoríme o asociácii. Takéto asociácie môžu vzniknúť dvojakým spôsobom. Prvým zdrojom vyvolávajúcim asociačné spojenie je inherentná kvalita asociačných spojení. Asociačné spojenia vznikajú medzi podobnými alebo protikladnými javmi (predstavami, myšlienkami). Druhým zdrojom asociačných spojení je predchádzajúca skúsenosť. Asociujú sa tie predstavy a myšlienky, ktoré vznikli v určitej

časovej alebo priestorovej závislosti. A práve tieto empirické asociácie sú základom psychológie učenia sa.

Podľa de Saussura tvoria jazykový prejav dvojaké faktory. Prvá skupina faktorov je daná syntaktickými vzťahmi a druhá asociačnými spojeniami. Pri počutí alebo vyslovení slova sa objavia vo vedomí alebo na jeho okraji ďalšie slová, ktoré nie sú vetnými členmi danej vety, ale s nimi asociujú. To znamená, že verbálna jednotka má iné verbálne jednotky nielen pred a za sebou, ale aj vedľa seba.

V dejinách psycholingvistiky sa skúmali rôzne aspekty asociácií. Prvé asociačné pokusy (Galton, 1880) si všímali mechanizmus asociácií, latentný čas, t. j. čas potrebný na vznik asociačnej odpovede, a tesnosť asociačných spojení. Čím rýchlejšie vzniká asociačná odpoveď, tým je tesnejšia (A. Thumb a K. Marbe) a častejšia. Vychádzajúc z tohto tvrdenia zostavili G. H. Kent a A. J. Rosanoff zoznam asociačných dvojíc, ktorý bol použitý v experimentoch s respondentmi rôzneho veku, rôznych asociálnych skupín a národností. M. R. Rosenzweig použil test na francúzskych školách a W. A. Russell a O. R. Meseck na nemeckých školách. Anglické slová boli vždy vopred preložené do materinského jazyka respondentov. Z porovnávania primárnych odpovedí vyplýva, že nemeckí a francúzski respondenti asociujú podobne. Frekvencia primárnych odpovedí v anglických testoch je vyššia. Anglické odpovede sú uniformovanejšie. Kvalitatívne sú asociačné odpovede všetkých troch skupín podobné. Najfrekventovanejšou asociačnou odpoveďou vo všetkých troch jazykoch je antonymum podnetového slova. Skúmajúc sociálny aspekt je-

zykových zvykov uskutočnili J. J. Jenkins a M. R. Rosenzweig asociačný experiment s americkými a francúzskymi robotníkmi a americkými a francúzskymi študentmi. Zistili, že ľudia patriaci do toho istého jazykového spoločenstva, ale do rôznych sociálnych skupín, môžu mať rôzne jazykové zvyky - sprachliche Gewohnheiten - podľa M. R. Rosenzweiga (Hörmann, 1970, s. 135).

O klasifikáciu asociácií sa pokúsili W. Wundt a Woodwort. Wundt určil štyri formy asociačných odpovedí: podobnosť, kontrast, súčasnosť, následnosť. Woodworth rozdelil asociačné odpovede na tieto štyri skupiny: 1. definícia, synonymia a nadradené pojmy, 2. doplnenie a výpoveď, 3. koordinácia a kontrast, 4. hodnotenie a osobné asociácie.

J. J. Jenkins, W. A. Russell a ďalší porovnávali asociačné spojenia so spojeniami v pamäti. Entropiou (rôznosťou odpovedí) sa zaoberal J. Loffal.

D. Howes porovnával asociačné odpovede podľa Kentovho-Rosanoffho zoznamu s frekvenciou slov podľa Thorndikeho-Lorgeho hodnôt. Medzi asociačnými odpoveďami podľa Kentovho-Rosanoffho zoznamu a najfrekventovanejšími slovami s frekvenciou nižšou ako 800 je vysoká zhoda. Pri vyššej Thorndikeho-Lorgeho frekvencii nastáva rýchly zvrat. Slová, ktoré sú najfrekventovanejšie, t. j. spojky, predložky, zámená, členy a neplnovýznamové slová, sú v asociačnom experimente veľmi zriedkavé. Asociačné odpovede sú väčšinou plnovýznamové slová.

Glaze (1928), Hull (1933) a Noble (1952) použili vo svojich experimentoch ako podnet sémanticky a gramaticky prázdne slabiky. Zistili, že respondenti vy-

tvorili v priebehu troch sekúnd plnovýznamové asociácie. Usúdili, že i formálne sémanticky a gramaticky prázdna slabika môže mať vysokú asociačnú hodnotu. Z ich ďalšieho pokusu vyplynulo, že slabiky s vysokou asociačnou hodnotou sa učia rýchlejšie a lepšie sa uložia do pamäti, ako tie, ktoré majú nízku asociačnú hodnotu. Vysoká asociačná hodnota je schopnosť podnetového slova vyvolať v krátkom čase asociačnú odpoveď.

Asociačný experiment na získanie informácií o slovných asociáciách sa používa vo viacerých variantoch. Základnými druhmi sú voľný asociačný experiment a kontrolovaný asociačný experiment. Pri voľnom asociačnom experimente možno odpovedať jedným slovom alebo viacerými slovami, vtedy ide o kontinuitnú voľnú asociáciu. Pri kontinuitnej voľnej asociácii vzniká zreťazenie asociačných odpovedí, ďalšia asociačná odpoveď je ovplyvnená podnetom a aj predchádzajúcou asociáciou. Pri kontrolovanom asociačnom experimente, ktorý môže mať diskrétny alebo kontinuitný variant, je určený typ odpovede.

Pomocou tohto druhu asociačného experimentu zisťoval Gilbert Mohr (Saarbrücken 1986) latentný čas pri slovesách a substantívach. Od pokusných osôb žiadal, aby použili v asociačnej odpovedi určitý slovný druh. V prvom experimente žiadal, aby na substantívum odpovedali substantívom a na slovesá slovesom, t. j. aby tvorili paradigmatické asociácie. V druhom experimente asociovali respondenti syntagmaticky, t. j. na substantíva odpovedali verbami a na verbá substantívami. Z výsledkov vyplýva, že latentný čas pri paradigmatických odpovediach na substantíva je kratší ako pri paradigmatických odpovediach na verbá. Syntagmatické asociácie na substantíva sa tvoria rýchlejšie ako syntagmatické

asociácie na verbá. Latentný čas pri syntagmatických asociáciách je kratší ako pri paradigmatických asociáciách. Potenciálne sémantické vzťahy medzi substantívami a verbami sa realizujú rýchlejšie ako naopak. G. Mohr podáva nasledujúce vysvetlenie: Význam substantív je determinovanejší ako význam slovies. Substantíva sú pomenovaním vecí, javov, predstáv, myšlienok. Slovesá pomenúvajú stav a pohyb vecí. Informácia, ktorú poskytujú slovesá, nie je úplná, nie je nezávislá od substantív, najčastejšie sa vzťahuje na nejaké substantívum. Naopak substantíva nie sú vo svojej pomenovacej hodnote závislé od slovies. Z porovnávania významov vyplýva, že pri slovesách zostáva jedno miesto neobsadené. Toto miesto sa musí najskôr doplniť, a to je ten čas, o ktorý sa predlžuje latentný čas pri slovesách. Latentný čas je dlhší, pretože pri slovesách je väčšia variabilita odpovedí (Mohr, 1986).

Už prvé teórie k objasňovaniu vzniku asociácií (kontextová teória S. Ervinovej, teória sémantických atribútov D. Mc Neilla, J. J. Katza a J. A. Fodora i J. Deeseho štrukturálna teória asociácií) dokazujú, že asociácie sú odrazom textotvornej predurčenosti jazyka. W. Kintsch určil model lexikálnej pamäti, ktorý rozlišuje dve základné štruktúry: štruktúru podstatných mien charakterizovanú predovšetkým nominálnymi predikáciami a štruktúru slovies charakterizovanú predovšetkým propozíciami relačno-argumentového typu. Na dôležitosť syntagmatických asociácií pri štrukturácii slov upozornili A. A. Zalevskaja, A. P. Klimenko a A. J. Suprun.

Na slovenských základných a vysokých školách uskutočnila asociačný experiment L. Maršálová. Sledovala

vývinové zmeny v gramatických a sémantických asociačných štruktúrach v subjektívnom slovníku.

Naša práca podáva výsledky voľného asociačného experimentu na slovenskej strednej škole (gymnáziu a strednom odbornom učilišti) a na nemeckom gymnáziu, kde sa vyučuje slovenčina ako cudzí jazyk.

V prvom experimente sledujeme obsažnosť podnetového slova, bežnosť slovných asociácií a typy asociačných spojení.

V druhom experimente porovnávame asociácie v materinskom jazyku s asociáciami v cudzom jazyku.

Podnetovými slovami v obidvoch experimentoch boli tie isté slová: 10 substantív, 10 adjektív a 10 slovies. Podnetové slová sme diktovali postupne a od pokusných osôb sme žiadali, aby napísali prvé slovo, ktoré im prišlo na um pri počutí podnetového slova. Napriek požiadavke odpovedať jedným slovom sa vyskytli pri asociáciách na substantívum aj dvojslovné alebo trojslovné asociačné odpovede.

Experimentu na podnetové substantívum sa zúčastnilo 81 pokusných osôb (53 žiakov gymnázia a 28 žiakov SOU).

Tabuľka 1 uvádza podnetové slová a počet rôznych asociačných odpovedí všetkých respondentom na to isté podnetové slovo.

Tabuľka 1

Podnetové slovo	Počet rôznych slov	Rozptyl v %
otec	49	60,49
mlieko	39	48,15
ruža	23	28,39
večer	33	40,74
auto	50	61,72
utorok	52	64,19
oko	42	51,85
park	38	46,91
obraz	48	59,26
topánky	48	59,26

Z tabuľky 1 vyplýva, že najmenšia početnosť je pri slove ruža. 81 žiakov použilo ako primárnu odpoveď 23 rôznych slov. Najväčší rozptyl je pri slove utorok. 81 žiakov použilo ako primárnu odpoveď 52 rôznych slov.

Väčší rozptyl znamená väčší počet významových vzťahov, a tým väčšiu obsažnosť slova.

V psychológii učenia sa tvrdí, že slová s vysokou asociačnou hodnotou, s veľkou obsažnosťou, sa učia rýchlejšie ako slová s nižšou asociačnou hodnotou (Hörmann, 1970), pozri tabuľku 2.

Tabuľka 2

Podnetové slovo	Primárna odpoveď v %		Sekundárna odpoveď v %		Terciárna odpoveď v %	
otec	mama	28,3	rodičia	6,2	rodina	4,9
mlieko	raňajky	13,6	krava	8,6	vrecko	4,9
ruža	kvet	27,2	záhrada	12,3	červená	9,9
večer	televízor	19,8	tma	13,6	večera	
auto	kolesá	16,0	otec	4,9	dopravný prostriedok	3,7
utorok	deň	21,0	triednická hodina	6,2	škola	4,9
oko	okuliare	27,2	zrak	4,9	orgán	4,9
park	stromy	13,6	lavička	11,1	prechádzka	9,9
obraz	rám,maliar	8,6	stena	7,4	galéria	3,7
topánky	tenisky	4,9	obuv	3,7	nové	1,8

Tabuľka 2 obsahuje primárnu, sekundárnu a terciárnu odpoveď a percentuálne zastúpenie. Najvyššie percentuálne zastúpenie primárnej odpovede bolo pri podnetovom slove otec. 28,3 % respondentov odpovedalo slovom mama. Najnižšie percentuálne zastúpenie primárnej asociačnej odpovede bolo pri podnetovom slove topánky. Toto slovo má veľmi veľký rozptyl. Podnetové slovo utorok malo najväčší rozptyl a vyskytlo sa pri ňom najviac dvoj- a trojslovných asociačných odpovedí, napr.: ešte tri dni, koniec vyučovania, zase do školy, veľa hodín, skoro vstávať, ťažký deň, zlý deň, pracovný deň, nudný deň, plný autobus a pod.
Ďalšie dvojslovné a viacslovné pomenovania sa vyskytli pri slovách: otec - prísny človek, mlieko - biela te-

kutina, večer - počúvať rádio, západ slnka, park - rad stromov, ruža - krásna žena, auto - dopravný prostriedok a pod. Výskyt dvoj- a viacslovných odpovedí vyjadríme pomerom počtu týchto odpovedí z 53 asociácií žiakov gymnázia a 28 asociácií žiakov SOU : utorok 8:11, otec 1:8, mlieko 1:3, ruža 1:1, večer 1:3, auto 1:3, oko 0:1, park 1:2, obraz 2:5, topánky 0:0.

Pri hodnotení asociácií z gramatického hľadiska prevláda v odbornej literatúre delenie na paradigmatické a syntagmatické. L. Maršálová rozdeľuje asociácie do štyroch skupín : 1. paradigmatické (asociácie tej istej tvarovej triedy ako podnet), 2. paradigmaticko-syntaktické (asociácia je tej istej tvarovej triedy a podnet a asociácia tvoria v plynulej reči syntagmu), 3. hrubé syntagmatické (podnet a asociácia patria k rôznym tvarovým triedam a nemôžu tvoriť hotovú syntagmatickú jednotku), 4. syntagmaticko-syntaktické (podnet a asociácia patria k rôznym tvarovým triedam a v plynulej reči tvoria hotovú syntagmatickú jednotku).

Tabuľka 3 uvádza percentuálne zastúpenie štyroch typov gramatických asociácií v našom experimente. Podnetovým slovom je substantívum v nominatíve. Hodnoty sme vypočítali z 810 asociačných odpovedí.

Tabuľka 3

Typ gramatickej asociácie	percentuálne hodnoty
Paradigmatická odpoveď	77,50
Paradigmaticko-syntaktická	10,85
Hrubá syntagmatická	3,40
Syntagmaticko-syntaktická	17,03

V tabuľke 4 uvádzame percentuálne hodnoty paradigmatických odpovedí žiakov ZDŠ a vysokoškolských poslucháčov z práce L. Maršálovej a percentuálne zastúpenie paradigmatických odpovedí žiakov stredných škôl z nášho experimentu.

Tabuľka 4

1. ročník	5. ročník	9. ročník	stredná škola	vysoká škola
34,1	43,1	74,1	77,5	72,5

Najčastejšou odpoveďou pri podnetovom substantíve je paradigmatická odpoveď (otec - mama, ruža - kvet, večer - večera, utorok - škola), na druhom mieste je syntagmaticko-syntaktická (otec - dobrý, ruža - červená, topánky - nové, večer - spím), na treťom mieste je hrubá syntagmatická (topánky - čistiť, mlieko - piť, večer - učiť sa), najzriedkavejšou je paradigmaticko-syntaktická (obraz - maliara, oko - človeka, auto - milionára).

Zo sémantického hľadiska sa vyskytli tieto druhy asociačných odpovedí: nadradené pojmy - na osi od podradeného k nadradenému (ruža - kvet, utorok - deň), od nadradeného k podradenému (topánky - tenisky), koordinované pojmy - synonymá (obraz - maľba), antonymá (večer - ráno), od celku k časti (topánky - šnúrky, obraz - rám, auto - koleso, oko - sietnica), od časti k celku (deň - týždeň), familiárnosť (otec - tato), deskriptívne atribúty (topánky - nové, staré, špinavé;

auto - modré, mlieko - kyslé), vzťahy vlastníctva (otec - môj, auto - otca), vyjadrenie činnosti (mlieko - piť, pijem; večer - spať), určenie lokalizácie a lokálnej styčnosti (otec - domov, obraz - galéria, ruža - záhrada, park - lavička, oko - okuliare), eliptické opisné vyjadrenie (otec - hlava rodiny), temporálna styčnosť (večer - večera, večerníček, západ slnka, zábava, televízia, noc, diskotéka), prenesené a vzdialenejšie významy (mlieko - hlad, smäd, večer - tma).

Druhým slovným druhom použitým v experimente bolo adjektívum. 91 žiakov (52 z gymnázia a 39 z SOU) písalo asociácie na slová, ktoré uvádzame v tabuľke 5.

Tabuľka 5

Podnetové slovo	Primárna odpoveď v %		Sekundárna odpoveď v %		Terciárna odpoveď v %	
nový	kabát	23,1	starý	13,2	dom	9,9
starostlivý	otec	43,9	mama	11,1		
biely	sneh	34,1	kvet	13,2	čierny	9,9
železný	muž	7,7	tvrdý	5,5	železo	4,4
automatický	robot	20,9	práčka	9,1	stroj	8,8
vysoký	strom	14,3	dom	8,8	nízky	7,7
prírodný	príroda	9,9	rezeň	7,7	úkaz	6,6
rýchly	vlak	30,8	auto	15,4	rýchlik	8,8
tmavý	noc	17,6	čierny	7,7	kút	6,6
samostatný	žiak	17,6	človek	14,3	sám	6,6

Najčastejšou odpoveďou je substantívum, ktoré je kvalifikované podnetovým adjektívom. Zo všetkých 910 získaných odpovedí tvoria substantíva 78,46 %. Z toho je 75,91 % podstatných mien mužského rodu, 16,24 % podstatných mien ženského rodu, 5,04 % stredného rodu, 1,96 % v nominatíve plurálu a 0,8 % tvoria pluráliá tantum.

Najviac žiakov odpovedalo tou istou odpoveďou pri podnetovom slove starostlivý. Primárnu odpoveď otec použilo 43,9 % pokusných osôb.

Najmenší rozptyl je pri slove biely (pozri tabuľku 6). 91 žiakov použilo 29 rôznych slov. Primárnou odpoveďou na podnetové slovo biely je slovo sneh (34,1 %). Najväčší rozptyl je pri slove prírodný. Primárna odpoveď na toto slovo je slovo príroda (9,9 %).

Tabuľka 6

Podnetové slovo	Počet rôznych slov	Rozptyl v %
nový	45	49,45
starostlivý	35	38,46
biely	29	31,86
železný	59	64,83
automatický	48	52,74
vysoký	46	50,54
prírodný	62	68,13
rýchly	33	36,26
tmavý	38	41,75
samostatný	51	56,04

Percentuálne zastúpenie jednotlivých typov gramatických asociácií vyjadruje tabuľka 6. Najčastejšia je syntagmatickosyntaktická asociácia, napr.: biely - sneh, kvet, výkres; nový - kabát, dom,... (59,78 %). Na druhom mieste je hrubá syntagmatická odpoveď, napr.: rýchly - bežať, vysoký - skočiť,... (21,09 %). Za hrubú syntagmatickú asociáciu považujeme aj takú asociačnú dvojicu, pri ktorej sa asociačné substantívum nezhodovalo s podnetovým adjektívom v gramatickom rode, napr.: biely - deva, myš, stena a pod. Paradigmatickú odpoveď tvorí 18,46 % asociácií, napr.: biely - čierny, čistý, svetlý; železný - tvrdý a pod.

Paradigmaticko-syntaktická asociácia sa nevyskytla (tabuľka 7).

Tabuľka 7

Typ gramatickej asociácie pri podnetovom adjektíve	Percentuálne hodnoty
Paradigmatická odpoveď	18,46
Paradigmaticko-syntaktická	0
Hrubá syntagmatická	21,09
Syntagmaticko-syntaktická	59,78

Zo sémantického hľadiska sú najčastejšie deskriptívne atribúty (biely - sneh, vysoký - dom). Atributívne asociácie tvoria s podnetovými adjektívami synonymá (tmavý - čierny) alebo antonymá (nový - starý, biely - čierny).

Výnimočné sú odpovede typu nový - novší, biely - bielučký, starostlivý - starať sa, samostatný - sám a pod. V týchto asociačných dvojiciach sa pohybovali respondenti po derivácii slova, a nie po denotáte.

Tretím slovným druhom v experimente sú slovesá (tabuľka 8).

Tabuľka 8

Podnetové	Primárna odpoveď v %		Sekundárna odpoveď v %		Terciárna odpoveď v %	
pracovať	robiť	14,2	práca	7,9	robota	3,7
žiť	život	13,5	dobre	5,5	mier	4,7
myslieť	rozmýšľať	15,9	mozog	4,8	učiť sa	4,0
plávať	voda	34,1	topiť sa	7,9	bazén	5,5
jesť	jedlo	9,5	obed	7,1	hlad	4,7
chudnúť	nejesť	17,5	diéta	12,7	chudý	4,8
chodiť	noha	11,1	dieťa	7,9	topánka	5,5
plakať	slzy	19,8	bitka	4,8	žiaľ	4,0
spať	posteľ	18,2	noc	9,5	oddych	6,3
analyzovať	rozbor	20,6	rozoberať	9,5	chémia	8,7

Experimentu so slovesami sa zúčastnilo 126 žiakov (87 z gymnázia a 39 z SOU).

Najviac žiakov odpovedalo tým istým slovom pri podnete plávať. Primárnou odpoveďou je slovo voda (34,1 % žiakov). Najnižšie percentuálne zastúpenie je pri slove jesť. Primárnu odpoveď jedlo použilo pri podnetovom slove jesť 9,5 % žiakov (tabuľka 9).

Tabuľka 9

Podnetové slovo	Počet rôznych slov	Rozptyl v %
pracovať	55	43,65
žiť	70	55,55
myslieť	76	60,32
plávať	47	37,30
jesť	62	49,21
chudnúť	65	51,58
chodiť	63	50,00
plakať	55	43,65
spať	55	43,65
analyzovať	54	42,85

Tabuľka rozptylu asociácií na slovesá ukazuje, že najmenší rozptyl je pri slove plávať, ktoré má i najväčšie percentuálne zastúpenie primárnej asociácie. Najväčší rozptyl je pri slove myslieť. 126 odpovedajúcich použilo 76 rôznych slov, t. j. 60,32 %.

Zo schematického gramatického hľadiska je najčastejším typom odpovede hrubá syntagmatická odpoveď (plávať - voda, bazén; chodiť - dieťa, spať - posteľ, noc a pod.). Druhou najčastejšou odpoveďou je paradigmatická odpoveď (pracovať - robiť, myslieť - rozmýšľať, plávať - topiť sa a pod.). Na treťom mieste je syntagmaticko-syntaktická odpoveď (žiť - dobre, sám; jesť - chlieb, veľa, dobre, zdravo; plakať - cez slzy, slzy, horko, horúco; myslieť - na lásku, na matku; plávať - v bazéne a pod.). Najzriedkavejšou odpoveďou pri slo-

vesách je paradigmaticko-syntaktická odpoveď, napr.: myslieť - musieť; chcieť - vedieť; plávať - učiť sa a pod. Najväčší počet syntagmaticko-syntaktických odpovedí je pri prechodnom slovese jesť. V odpovedi, ktorou je neživotné substantívum mužského rodu chlieb a substantívum stredného rodu (mäso, jedlo, jablko), vznikli paradigmaticko-syntaktické odpovede. Ak bolo použité substantívum ženského rodu, malo najčastejšie tvar nominatívu singuláru (husacina, čokoláde) a vznikla hrubá syntagmatická odpoveď (tabuľke 10).

Tabuľka 10

Typ gramatickej asociácie pri podnetovom slovese	Percentuálne hodnoty
Paradigmatická odpoveď	22,06
Paradigmaticko-syntaktická	0,79
Hrubá syntagmatická	57,22
Syntagmaticko-syntaktická	19,92

Pri tvorení asociácií na slovesá sa pohybovali odpovedajúci väčšinou po denotáte, ale v porovnaní s asociáciami na substantíva a adjektíva sa tu vyskytol väčší počet odpovedí vzniknutých deriváciou podnetového slovesa. *Odpovedajúci sa pohybovali po forme* v týchto asociáciách: pracovať - práca, jesť - jedlo, analyzovať - analýza, žiť - život, plakať - plač, chudnúť - chudý a pod.

Zo sémantického hľadiska sa vyskytli prípady synoným (pracovať - robiť, tvoriť, vytvoriť; myslieť -

uvažovať), prípady antoným (chudnúť - tlstnúť), adverbiálneho určenia spôsobu (žiť - dobre, jesť - zdravo), adverbiálneho určenia miery (jesť - veľa), lokálneho určenia (plávať - vo vode, v bazéne; pracovať - v škole), potenciálneho lokálneho určenia (pracovať - škola, divadlo; plávať - voda) a pod.

Na nemeckom gymnáziu sa zúčastnilo experimentu 68 respondentov. Vylúčili sme 8 neúplných, a tým nevyhodnotiteľných testov. Zostávajúcich 60 asociačných testov obsahovalo 1800 asociačných odpovedí na 30 rôznych podnetových slov (10 substantív, 10 adjektív a 10 slovies). Na slovenské podnetové slová písali pokusné osoby slovenské asociačné odpovede. Vo výnimočnom prípade mohli napísať nemecké slovo. Od všetkých respondentov sme ešte žiadali, aby za každou asociačnou odpoveďou v zátvorke uviedli, v akom jazyku sa im vybavila v pamäti. Pri 1018 asociačných slovách (t. j. 56,55 %) uviedli, že sa im vybavili v pamäti po slovensky. Pri 700 asociáciách t. j. 38,88 % uviedli, že sa im asociácia vybavila najskôr po nemecky a potom ju preložili do slovenčiny. Pri 92 odpovediach t. j. 5,11 % nebolo možno získať tento údaj. Substantívnou asociačnou odpoveďou boli medzinárodné slová, ktoré majú v slovenčine a aj v nemčine taký istý tvar, napr.: auto, internát, vitamín, problém, experiment, rádio, park, pulóver, kakao, computer, štát a pod. Pri slovách chémia, televízia a pod. nevedeli uviesť, v akom jazyku sa im vybavili v pamäti. Do tejto skupiny sme ešte zaradili vlastné mená. Z horeuvedeného vyplýva, že v cudzojazyčnom texte možno v 38,88 % prípadov určiť takúto asociačnú schému:

podnet v cudzom jazyku -- opakovanie podnetu v CJ -- preklad podnetu do MJ ----- asociácia v MJ -- asociácie do CJ

napríklad : stôl --(Stôl)-- (Tisch) ----- (Stuhl) -- stoličke.

Tabuľka 11 uvádza primárnu, sekundárnu a terciárnu odpoveď na podnetové substantíva, adjektíva a slovesá.

Tabuľka 11

Podnetové	Primárna odpoveď v %		Sekundárna odpoveď v %		Terciárna odpoveď v %	
otec	matka	46,6	rodina	13,3	syn	10,0
mlieko	biely	25	syr	16,6	káva	15
ruža	červený	28,3	kvetina	25	žena	13,3
večer	spať	13,3	pivo	11,6	večera	8,3
auto	rýchly	20	drahý	11,6		
utorok	pondelok	13,3	škola	11,6	voľno	8,3
oko	okuliare	16,6	modré	15	vidieť	13,3
park	zelený	23,3	stromy	21,6	veľký	10
obraz	pekný	20	stena	18,3	visieť	5,3
topánky	obúvať sa	10	obuv	8,3	špinavé	8,3
nový	starý	23,3	noviny	15,3	dom	11,6
starostlivý	úloha	30	práca	10	matka	8,3
biely	sneh	25	mlieko	23,3	kriedа	11,6
železný	železnica	10	tvrdý	10	muž	8,3
automatický	automat	21,6	computer	20	auto	10
vysoký	dom	46,6	strom	10	budova	8,3
prírodný	strom	6,6	park	5	les	5
rýchly	auto	30	vlak	26,6	lietadlo	10
tmavý	noc	45	večer	10	izba	6,6
samostatný	ja	20	človek	6,6	žiť	5
pracovať	škola	10	továreň	8,3	úrad,ťažko	6,6
žiť	dobre	11,6	doma	10	dom	8,3
myslieť	škola	6,6	problém	5	pracovať	5
plávať	voda	43,3	jazero	25	leto	18,3

pokračovanie tabuľky 11

jesť	obed	30	reštaurácia	6,6	menza	6,6
chudnúť	nejesť	15,3	tučný	10	chudý	6,6
chodiť	do školy	28,3	domov	18,3	do kina	15,3
plakať	deti	15,3	dievča	11,6	tmavý	6,6
spať	posteľ	31,6	dlho	23,3	noc	15,3
analyzovať	chémia	31,6	problém	6,6	laboratórium	6,6

V tabuľkách obidvoch experimentov sme uviedli zámerne primárnu, sekundárnu a terciárnu odpoveď, aby sme mohli ľahšie sledovať rozloženie zhodných odpovedí v materinskom a cudzom jazyku. Na podnetové slovo otec odpovedajú obidve skupiny primárnou asociáciou mama (28,3 %), matka (46,6 %) a na podnetové slovo oko odpovedajú obidve skupiny primárnou asociáciou okuliare (27,2 % a 16,6 %). Pri ďalších slovách sa zhodujú niektoré sekundárne alebo terciárne odpovede. Pri substantívach sa zhoduje 10 odpovedí z tridsiatich. Pri adjektívach sa zhoduje 12 odpovedí z tridsiatich a pri slovesách sa zhoduje 8 odpovedí z tridsiatich.

Zaujímavé je zastúpenie jednotlivých slovných druhov. Na 10 podnetových substantív sme získali od 60 pokusných osôb 600 asociačných odpovedí. Z týchto odpovedí je 64 % substantív, 26 % adjektív, 7,83 % slovies, 1,83 % adverbií a 0,33 % pronómin. Na 10 podnetových adjektív sme získali od 60 žiakov ako asociačnú odpoveď 85,3 % substantív, 8,66 % adjektív, 3,33 % slovies a 2,66 % zámen. Na 10 podnetových slovies sme získali od tých istých respondentov 74,6 % substantív, 4,16 % adjektív, 6,6 % slovies, 14,83 % adverbií.

Tabuľka 12 uvádza výskyt paradigmatických a syntagmatických asociácií na podnetové substantíva, adjektíva a slovesá.

Tabuľka 12

	Paradigmatická odpoveď v %	Syntagmatická odpoveď v %
Podnetové substantívum	64	36
Podnetové adjektívum	8,66	91,33
Podnetové sloveso	6,6	93,3

Podľa medzinárodných výsledkov, ako aj podľa výsledkov uverejnených v slovenskej literatúre, asociujú deti v asociačnom experimente najčastejšie syntagmaticky. Dospelí asociujú často paradigmaticky. Niektoré medzinárodné výsledky hovoria, že vo vysokom veku prevládajú opäť syntagmatické asociácie. Podľa G. Mohra je rýchlejšia syntagmatická asociácia ako paradigmatická. Pri paradigmatických asociáciách je rýchlejšia asociácia na substantíva ako na verbá. Pri syntagmatických asociáciách je tiež rýchlejšia asociácia na substantíva.

V cudzom jazyku je podľa našich výsledkov najčastejšou asociačnou odpoveďou na substantívum paradigmatická asociácia (64, 00 %), na sloveso syntagmatická asociácia (93,30 %) a na adjektívum syntagmatická asociácia (91,33 %). Ani pri asociačných odpovediach na substantíva nie je pomer medzi paradigmatickými odpo-

veďami a syntagmatickými v neprospech syntagmatických taký veľký, ako je to pri asociáciach na slovesá a adjektíva v neprospech paradigmatickej odpovede.

Naši 16 až 18-roční respondenti sa učili slovenčinu v istom druhu nefilologického intenzívneho kurzu 5 alebo 15 mesiacov. Cieľom vyučovania bolo aktívne receptívne ovládanie základov komunikatívneho jazyka a perceptívne zvládnutie jednoduchých odborných textov. Podľa stupňa ovládania jazyka možno hovoriť o dobrých začiatočníkoch až mierne pokročilých.

Z daných výsledkov vyvodzujeme tento záver. V počiatočnej fáze uloženia jazykového materiálu do pamäti vnímajú učiaci sa poskytovaný jazykový materiál v jazykovom a mimojazykovom situačnom kontexte. Prvoradým činiteľom ovplyvňujúcim asociácie v cudzom jazyku je textotvorná predurčenosť jazyka. Druhým faktorom je empirický základ asociácií, t. j. predchádzajúca skúsenosť. Až na treťom mieste je inherentná kvalita asociačných spojení.

LITERATÚRA

D e e s e , J.: Form Class and the Determinants of Association. In: Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 1 (1962). Übersetzt von Werner E. Bauer und D. G. Adey unter Mitwirkung von Helli Halbe. Wortklassen und ihre Assoziationsdeterminanten.

E n g e l k a m p , J.: Psycholinguistik. München, Wilhelm Fink Verlag 1974.

H o r e c k ý , J.: Slovenčina v našom živote. Bratislava 1988.

H ö r m a n n , H.: Psychologie der Sprache. Berlin, Springer Verlag 1970.

M a r š á l o v á , L.: Psycholingvistická analýze vývinu lexiky. Bratislava, SPN 1982.

M i s t r í k , J.: Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine. Bratislava, Veda 1985.

M o h r , G.: Assoziationslatenzen bei Verben und Substantiven. Saarbrücken 1986.

M o u l t o n , W. G. - F r e m d e n s t e i n, R.: Wie lernt man fremde Sprachen. Dortmund 1972.

R u s s e l l , W. A. - M e s e c k , O. R.: Der Einfluss der Asoziation auf das Erinnern von Worten in der deutschen, französischen und englischen Sprache. In: Psycholingvistik. Herausgegeben von Helli Helbe. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt. Zeitschrift f. exper. angewandte Psychologie 6 (1959) 191 - 211.

Vyjadrovanie časového významu v staroslovienskom súvetí

Pavol Žigo, FF UKo, Bratislava

Písomné pamiatky zo staroslovienskeho obdobia sú svedectvom vysokého stupňa rozvoja súvetia. Túto skutočnosť sa pokúsime interpretovať na jednom druhu vedľajších viet, v súvetí s časovou vedľajšou vetou. Využijeme pritom všeobecné poznatky o kategórii času, ktorá je okrem jazykovedy súčasťou kategoriálneho systému iných spoločenských vied (filozofie, sociológie, psychológie), ale aj prírodných vied (fyziky, biológie, chémie a medicíny). Pri charakteristike súvetí s časovou vedľajšou vetou si budeme všímať, ako sa prvkami jazykového systému postihujú základné kvantitatívne a a kvalitatívne vlastnosti času. Kvantitatívny aspekt času vyjadrujú jeho metrické vlastnosti - homogénnosť a izotropnosť. Podstatou homogénnosti je, že vyjadruje invariantnosť dejov voči grupe translácie času. Ide teda o také deje, ktoré sa nemenia a majú tú istú formu vo všetkých časových momentoch. Izotropnosť ako druhá metrická vlastnosť vyjadruje tú skutočnosť, že deje sú invariantné vzhľadom na inverziu času, neodlišuje sa teda relácia "skôr ako", "neskôr ako" (pozri Dub-

ničke, 1986, s. 29). Kvalitatívny aspekt času vyjadrujú jeho topologické vlastnosti: usporiadanosť, jednorozmernosť, spojitosť, jednosmernosť a nekonečnosť (ibid., s. 30). V každom súvetí, bez ohľadu na synchróniu či diachróniu, sa v jazyku prezentuje určitý vzťah času výpovede k času deja vyjadreného slovesom. Pri jednotlivých významových skupinách súvetí s časovou vedľajšou vetou sa metrické a topologické vlastnosti času vyjadrujú v odlišnej miere a vzájomná kombinácia ich vyjadrenia predstavuje odraz logických zákonitostí v jazyku a spôsob ich prezentácie v jazykovom systéme.

O súvetí s časovou vedľajšou vetou v staroslovienčine možno vysloviť poznatky, že postihovalo vyjadrovanie základných logických princípov - súčasnosti, predčasnosti a následnosti dvoch dejov. Ako ukazuje rozbor pramenného materiálu, významová štruktúra tohto typu súvetia bola oveľa členitejšia. Východiskovým kritériom pri hodnotení jednotlivých typov nám budú poznatky, ktoré uplatnila pri klasifikácii tohto druhu súvetí v nárečiach A. Ferenčíková (1986). Rozborom pramenného materiálu zo staroslovienskeho obdobia sme získali 22 významových skupín, v ktorých sa vyjadrujú odlišné významové odtienky časového významu a prezentujú sa odlišnou mierou vyjadrovanie metrických a topologických vlastností času.

Všeobecné zaradenie deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou vyjadroval v staroslovienčine typ Egda glagola k7 name na poti i ěko s7kazaše nama knigy (Luk. 24.32 - Či nám nehorelo srdce, keď nám hovoril na ceste a keď nám ukazoval knihy, typ 1). Toto súvetie nevyjadruje metrické vlastnosti času - homogénnosť a izotropnosť. Z topologických vlastností času sa vy-

jadruje jednosmernosť, jednorozmernosť a nekonečnosť, nevyjadruje sa spojitosť a usporiadanosť, ktorá je oslabená paralelným plynutím obidvoch dejov. Predikáty viet majú povahu nekompaktnosti.

V skupine súvetí vyjadrujúcich všeobecné zaradenie deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou zaujímajú osobitné miesto konštrukcie s absolútnym datívom: tebě že tvorěštju milosty - njo. da ne čjuet7 šjuica tvoě. čьto tvorit7 desnica tvoě (2). V tomto type sa vyjadrujú obidve metrické vlastnosti času - homogénnosť a izotropnosť, pretože deje majú gnómickú časovú platnosť (Keď dávaš almužnu, nech nevie tvoja ľavica, čo robí pravica tvoja, Mat. 6.3). Z topologických vlastností sa v type (2) v plnej miere vyjadruje jednosmernosť, jednorozmernosť a nekonečnosť. Nevyjadruje sa usporiadanosť a spojitosť, obidva deje sa chápu ako nekompaktné. Konštrukcia s absolútnym datívom vyjadrujú však aj časovo aktualizovaný dej hlavnej vety: iždiv7šju že emu vьsě. byst7 gladь krěp7k7 na straně toi (keď potom prehýril všetko, nastal hlad veľký v tejto krajine, Luk. 15.14, typ (3)). V tomto príklade sa už pre aktualizovanosť deja v čase nevyjadrujú metrické vlastnosti času (homogénnosť a izotropnosť), z topologických vlastností sa v plnej miere vyjadruje len jednorozmernosť a usporiadanosť. Oslabené je vyjadrenie jednosmernosti v intervale od zápornej hodnoty v nekonečne po koniec deja časovej vedľajšej vety. Spojitosť je oslabená tým, že dej hlavnej vety má svoj začiatok oddelený od konca deja časovej vedľajšej vety určitým intervalom chronónov, t.j. tieto dve hodnoty na súradnicovom systéme sú odlišné ($t^{dv} < t^{dh}$, kde t^{dv} = čas deja vedľajšej vety, t^{dh} = čas deja hlavnej

vety). Nekonečnosť ako posledná topologická vlastnosť nie je vyjadrená z rovnakých príčin. Obidva deje v konštrukcii s absolútnym datívom (typ 3) pokladáme za kompaktné. Okrem uvedeného významu všeobecného zaradenia deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou môže však konštrukcia s absolútnym datívom v príklade (3) vyjadrovať aj začiatočnú hranicu deja hlavnej vety (pozri tabuľku 1 s vyjadrením vlastností.)

Časovú vedľajšiu vetu vyjadrujúcu čiastočnú súčasnosť dejov hlavnej a časovej vedľajšej vety reprezentuje typ (4) Rebro jetero načęt6je s7tvori, v7 pečali že nam7 sǫštem7 (Rebro jedno utvorilo začiatok, keď sme už boli rozžialení, Nájdenie ostatkov sv. Klimenta). V tomto type súvetia ide o časovo lokalizovaný dej, preto sa metrické vlastnosti času v ňom nevyjadrujú. Z topologických vlastností sa v plnom rozsahu vyjadruje usporiadanosť a jednorozmernosť. Obmedzená je spojitosť a jednosmernosť,. nevyjadruje sa nekonečnosť. Takýto spôsob vyjadrovania topologických vlastností času vyplýva z kompaktnosti deja vyjadreného slovesom s7tvori. Pohľad na úryvok zo staroslovienskeho textu dokazuje, že významový vzťah všeobecnej čiastočnej súčasnosti sa v pôvodnom texte vyjadroval morfologicky - príčastím sǫštem7 utvoreným od slovesa vyjadrujúceho nekompaktný dej, ktorý je v preklade, resp. transformácii pozične v časovej vedľajšej vete.

Špecifickú nekontrastívnu súčasnosť dejov (ich súbežnosť) reprezentuje typ (5) Rastǫštu že bož6ju učen6ju z7lyi zavist6nik7 ispr6va proklętyi d6javol7 ... .../n7 v7š6d7 v7 svoję s7sǫdy/ načęt7 m7nogy v7zdvizati /glagolję im7, Kánon na počesť sv. Dimitra Solúnskeho/ - Keď (sako) rástlo božie učenie, zlý závistník odprvu

začal mnohých popudzovať. Obidva deje sú vyjadrené slovesami odrážajúcimi nekompaktnosť a sú časovo aktualizované, preto tento typ nevyjadruje metrické vlastnosti času. V plnom rozsahu sa však postihuje jednorozmernosť, jednosmernosť a nekonečnosť času, nevyjadruje sa usporiadanosť a spojitosť. Nekontrastívna súčasnosť dejov sa v staroslovienskom texte vyjadruje morfologicky - príčastím rastǫštu - a lexikálne - ispr6va.

Významový typ, v ktorom sa vyjadruje taká špecifikovaná súčasnosť dejov, pri ktorej dej hlavnej vety nečakane vstúpi do prebiehajúceho deja časovej vedľajšej vety, reprezentuje príklad (6) K7de že svět7 byst7, v7stav7 moljaše strěgǫšte voiny - Len čo nastalo svetlo, vstal a prosil striehnúcich vojakov (Supr. 500.2). Metrické vlastnosti času sa pre časovú aktualizáciu deja nevyjadrujú. V plnom rozsahu však tento typ vyjadruje jednorozmernosť a usporiadanosť, jednosmernosť a nekonečnosť je obmedzená kompaktnou povahou deja vyjadreného tvarmi byst7 a v7stav7, z rovnakých príčin je obmedzené aj vyjadrovanie spojitosti, pretože o kompaktných dejoch predpokladáme, že ich oddeľuje minimálny počet chronónov, resp. že konečná hranica jedného deja nie je absolútne totožná s počiatočnou hranicou druhého deja.

Ďalší významový typ reprezentuje takú špecifikovanú súčasnosť dejov, pri ktorej sa dej hlavnej vety vykoná v úseku vymedzenom dejom časovej vedľajšej vety: (7) Jegda že pěv6c6 četvr6toje pěn6je pojaaše...jako světil6nici že jeterě zvězda d6n6naje javljajǫšti sę, ot7 mošti blaženago Klimenta se rebro jetero načętje s7tvori - Keď pevec štvrtú pieseň spieval... veď ako v nejakej svietilnici dennica javiaca sa, rebro jedno

utvorilo začiatok (Nájdenie ostatkov sv. Klimenta). Vyjadrenie metrických a topologických vlastností času je takéto: metrické vlastnosti - homogénnosť a izotropnosť času - sa nevyjadrujú, pretože deje sú časovo aktualizované. Topologické vlastnosti vyjadruje tento typ tak, že usporiadanosť a jednorozmernosť sa vyjadruje v úplnosti, obmedzené je vyjadrovanie spojitosti a jednosmernosti - vyplýva z kompaktnosti dejov - nekonečnosť sa nevyjadruje pre rovnakú príčinu. Významová zložka postihujúca skutočnosť, že dej hlavnej vety nastane v úseku vymedzenom trvaním deja časovej vedľajšej vety je vyjadrená nedokonavým vidom predikátu časovej vedľajšej vety a v staroslovienčine sa vyjadrovala syntakticky - súvetím so spojkou jegda. Naproti tomu stojí významovo i gramaticky protichodný typ súvetia, v ktorom sa vyjadruje kontrastívna súčasnosť dvoch protikladných dejov: (8) Duša vьsjaka opadajetъ žizni, božьja ne imošti života - Každá duša upadá v žití, keď žije bez božieho života (Proglas). Deje v tomto type súvetia nie sú časovo aktualizované, majú všeobecnú časovú platnosť, preto vyjadrujú v plnej miere homogénnosť a izotropnosť času (metrické vlastnosti). Z topologických vlastností typ (8) v plnej miere postihuje jednorozmernosť, jednosmernosť a nekonečnosť, nevyjadruje sa v ňom spojitosť a usporiadanosť. Súčasnosť významovo protikladných dejov sa vyjadruje morfologickými prostriedkami - príčatím imęšti - a nedokonavým vidom predikátu. Z významového, gramatického i formálneho hľadiska je tento typ blízky typu (9) vyjadrujúcemu význam, pri ktorom dej hlavnej vety nastane počas plynutia deja časovej vedľajšej vety s protikladným významom: (9) Veselęštu že sę o Bozě Filosofu, paky drugaja

rěč6 prispě i trud7 ne m6n6i pr6vyich7 - Keď veselil sa o Bohu Filozof, opäť druhá vec prišla na starosť nie menšia od prvších (Život Konštantína, XVI, 1). Deje sú časovo aktualizované, preto tento typ súvetia nevyjadruje metrické vlastnosti času. Z topologických vlastností sa v plnej miere vyjadruje jednorozmernosť a jednosmernosť. Obmedzená je usporiadanosť a spojitosť, pretože sa nevyjadruje jednoznačne, či sa dej vyjadrený príčastím veseľeštu sę po uskutočnení sa deja vyjadreného slovesom prispě ukončil, alebo trval ďalej. Pre túto príčinu je obmedzené aj vyjadrovanie nekonečnosti. Významová špecifickosť tohto typu sa prezentuje morfologicky vyjadrením nekompaktného deja a tvarom prispě, ktorý vyjadruje, že dej hlavnej vety sa uskutočnil počas trvania vedľajšieho deja.

Ďalší typ súvetia sa spomedzi ostatných typov vyníma tým, že vyjadruje plynutie, resp. striedanie sa rovnocenných dejov. Ide o príklad typu (10) Lob7za že v6sę ssvętyim6 čělovan6jem6 i reče - Pobozkal ich všetkých svätým bozkom i riekol (Život Konštatntína, XVIII). Deje sú časovo aktualizované, z toho vyplýva, že metrické vlastnosti času typ (10) nevyjadruje. V plnej miere sa v ňom z topologických vlastností vyjadruje jednorozmernosť a usporiadanosť, obmedzené je vyjadrenie spojitosti a jednosmernosti, nekonečnosť sa v tomto type nevyjadruje. Kombinácia pri vyjadrovaní topologických vlastností času vyplýva z kompaktnej povahy dejov. Vyskytuje sa aj pri type (3), pozri vyššie. Rozdiel je však v tom, že v type (3) ide o hypotaktický vzťah a všeobecnú platnosť s vyjadrením metrických vlastností času, deje nie sú kompaktné, pri

type (10) sa metrické vlastnosti času nevyjadrujú, vzťah je parataktický a deje sú kompaktné.

Súčasnosť dejov hlavnej a časovej vedľajšej vety sa vyjadruje aj v ďalších typoch súvetia - (11) a (12). V súvetí (11) ide o takú súčasnosť, pri ktorej dej hlavnej vety trvá do konca trvania deja časovej vedľajšej vety: sěděte tu, donьdeže šed7, pomoľǫ sę tamo - sadnite si tu, dokiaľ prídem, pomodlím sa tam (Mar. Mat. 26.36). Pre časovú aktuálnosť dejov sa nevyjadrujú metrické vlastnosti času. Z topologických vlastností sa v súvetí (11) v plnej miere vyjadruje jednorozmernosť a usporiadanosť. V obmedzenej miere sa vyjadruje jednosmernosť a spojitosť, nevyjadruje sa nekonečnosť. Obmedzenie jednosmernosti a nevyjadrenie nekonečnosti vyplýva z kompaktnosti deja časovej vedľajšej vety, spojitosť je obmedzená relatívne, pretože pri deji časovej vedľajšej vety a hlavnej vety nepredpokladáme, obdobne ako vo viacerých predchádzajúcich príkladoch - absolútnu totožnosť konečných hraníc obidvoch dejov. Z významového hľadiska totiž v súvetí (11) ide nielen o vyjadrenie konečného bodu deja hlavnej vety na súradnicovej osi, ale aj o sémantický komponent vyjadrujúci reálnu platnosť dejov časovej vedľajšej a hlavnej vety do konca trvania deja časovej vedľajšej vety. Z týchto dôvodov pokladáme deje obidvoch viet za kompaktné. Kombinácia pri vyjadrovaní topologických vlastností času je pri type (11) opäť zhodná s typom (3). Významové rozdiely vyplývajú teda z rozdielu v použití spojky donьdeže pri type (11) a absolútneho datívu v type (3) a rozdielnej gramatickej prezentácie predikátov hlavnej a časovej vedľajšej vety v type (11); dej hlavnej vety sa v type (11) chápe ako kom-

paktný, deje v type (3) ako nekompaktné. V ďalšom - dvanástom type súvetia ide o také vyjadrenie súčasnosti dejov, pri ktorej dej hlavnej vety sa dovŕši do ukončenia sa deja časovej vedľajšej vety: (12) I jakože približi sę godina, da pokoi priimet7 i prěstavit7 sę v7 věčьnaja žilišta, v7zdvig7 rǫcě svoji k7 bogu s7tvori molitvǫ - A keď priblížila sa hodina, aby pokoj prijal a prenesený bol do večných síďel, pozdvihnúc ruky svoje k Bohu učinil modlitbu (Konštantínova modlitba). V tomto type sa dej hlavnej vety uskutoční pred zavŕšením sa deja časovej vedľajšej vety. Predpokladáme, že dej vyjadrený tvarom približi sę...da pokoi priimet7 nie je v čase výpovede kompaktný. V tomto súvetí ide o časovú aktualizáciu dejov, preto sa v ňom metrické vlastnosti času nevyjadrujú. Nevyjadruje sa v ňom ani usporiadanosť, spojitosť a nekonečnosť, obmedzené je vyjadrovanie jednosmernosti (vyplýva z kompaktnej povahy deja hlavnej vety). Uvedený typ súvetia vyjadruje v úplnosti len jednorozmernosť. Deje obidvoch viet sú kompaktné a v kombinácii so spojkou tieto ich vlastnosti vyjadrujú ich vzájomnú súčasnosť. Kompaktnosť deja hlavnej vety a spojka zároveň odrážajú aj ten významový prvok, ktorým sa vyjadruje ukončenosť deja hlavnej vety pred zavŕšením sa deja časovej vedľajšej vety. Posledné dva typy súvetia, t.j. typ (11) a (12) okrem súčasnosti obidvoch dejov vyjadrovali aj konečnú hranicu deja hlavnej vety. Osobitný významový typ súvetia reprezentujú príklady (13) a (13a). Typ (13) reprezentuje z významového hľadiska také vyjadrenie deja hlavnej vety, keď dej hlavnej vety nastane pred ukončením sa deja časovej vedľajšej vety: (13) Dokadz pěnьje pojošte sice v7 jeterě městě imǫštju, v7aju

nam7 svętaje prěslev6naja gleva prěslovęštajego Klimenta - Kým sme šiestu pieseň spievali, zaskvela sa nám svätá preslávna hlava preslovutného Klimenta (Nájdenie ostatkov sv. Klimenta). Metrické vlastnosti času tento typ nevyjadruje, pretože deje sú časovo aktualizované. Z topologických vlastností sa v plnej miere vyjadruje jednorozmernosť a spojitosť, obmedzené je vyjadrenie usporiadanosti a jednosmernosti, pretože dej hlavnej vety má kompaktnú povahu. Z rovnakých dôvodov sa nevyjadruje nekonečnosť ako posledná topologická vlastnosť času. Realizáciu deja hlavnej vety pred ukončením sa deja časovej vedľajšej vety vyjadruje jednak spojka dokadz, ale aj kompaktnosť deja hlavnej vety a tvar pojęšte vyjadrujúci nekompaktnosť deja vedľajšej vety. V type (13a) sa vyjadruje následnosť vedľajšieho deja: prěžde daže ne v7zglasi tebe Filip7,...viděch7 tę - Prv než ťa zavolal Filip, uvidel som ťa (Ján, 1, 49). Dej je časovo aktualizovaný, preto sa v tomto súvetí metrické vlastnosti času nevyjadrujú. Topologické vlastnosti času vyjadruje typ (13a) takto: v plnej miere sa vyjadruje usporiadanosť, jednorozmernosť a jednosmernosť času, obmedzené je vyjadrovanie spojitosti. Nekonečnosť sa nevyjadruje.

V ďalšom type súvetí ide o vyjadrenie trvania deja hlavnej vety (jedného deja) od začiatku trvania deja časovej vedľajšej vety (iného deja): (14) Ischode k7 supostatom7 na bran6 podobajet7 chraniti sę ot7 v6sěch7 nepr6jazn6nyich7 sloves7 - Keď sa ide proti nepriateľom do boja, svedčí sa chrániť všetkých rúhavých slov i skutkov (Súdny zákonník). Deje v tomto type nie sú časovo aktualizované, preto o ňom možno konštatovať, že vyjadruje obidve metrické vlastnosti času.

Topologické vlastnosti vyjadruje tento typ súvetia takto: v plnej miere sa vyjadruje jednorozmernosť, nekonečnosť a jednosmernosť, obmedzená je usporiadanosť, nevyjadruje sa spojitosť. Obidva deje majú nekompaktný charakter a vedľajší dej sa v staroslovienčine morfologicky prezentuje príčastím. Významovým variantom predchádzajúceho typu je súvetie, v ktorom sa vyjadruje začiatočná hranica trvania jedného deja, počas ktorého sa uskutoční ďalší dej. Reprezentuje ho príklad (15): Profitu že Malacheu syzvěstujǫštju bogovi i glagoljǫštu - Keď skrze Malachiáša zvestoval Boh, povedal (Napomenutie k vladárom). Časovou aktualizáciou dejov je podmienená skutočnosť, že tento typ nevyjadruje metrické vlastnosti času. Z topologických vlastností sa v plnej miere vyjadruje usporiadanosť, jednorozmernosť a jednosmernosť, obmedzené je vyjadrenie spojitosti (kompaktná povaha deja vyjadreného tvarom glagoljoštu). Nevyjadruje sa nekonečnosť. Kombinácia pri vyjadrovaní metrických a topologických vlastností času v tomto type je zhodná s typom (3) - izdiv7šju že jemu v6sě, byst7 glad6 krěp7k7 na straně toi. Rozdiely sú v gramatickom vyjadrení - v type (15) ide o nekompaktnú povahu deja vyjadrenú tvarom syzvěstujoštju, rovnaká je pri typoch (3) a (15) aj forma datívu emu (3) a Malacheu (15). V prvom prípade [typ (3)] ide o vyjadrenie následných dejov, v druhom prípade - [typ (15)] ide o súčasné deje.

Samostatnú skupinu súvetí tvoria typy, v ktorých sa vyjadruje predčasnosť deja časovej vedľajšej vety pred dejom hlavnej vety, resp. predčasnosť jedného deja pred druhým. Reprezentantom tejto skupiny sú typy, v ktorých sa vyjadruje predčasnosť vo všeobecnosti (16)

a bezprostredná predčasnosť (17). Typ (16) reprezentuje príklad Došѣdѣšu že jemu temo..., vѣprosišę jego - Keď ta prišli, spýtali sa ho (Hádanie o pravej viere). Metrické vlastnosti času tento typ nevyjadruje, deje sú časovo aktualizované. V plnej miere sa z topologických vlastností času vyjadruje usporiadanosť, jednosmernosť a jednorozmernosť. Oslabená povaha pri vyjadrovaní spojitosti vyplýva z viackrát spomenutého faktu, ktorého podstata spočíva v tom, že nemožno absolútne stotožniť konečnú hranicu jedného deja s počiatočnou hranicou iného deja. Obidva deje v type (16) sú kompaktné a z týchto vlastností vyplýva aj ich následné usporiadanie na časovej osi, v tomto prípade tak, že dej časovej vedľajšej vety, resp. časti s tvarom došѣdѣšu je predčasný. Nekonečnosť ako posledná topologická vlastnosť času sa v tomto type nevyjadruje. Bezprostrednú predčasnosť deja vedľajšej vety pred dejom hlavnej vety reprezentuje príklad (17) Jegda že duchovѣno veselѣje prěslavѣnyimѣ glagoęchanѣjemѣ vѣsę ozari i vѣzveseli i abѣje otѣ prěispodѣnyichѣ i pročiichѣ udovѣ sѣchraneni světlyję zvězdy namѣ vѣsѣjašę - Keď duchovné veselie všetkých utešenou a blahou vôňou ožiarilo a potešilo, hviezdy nám zažiarili (Nájdenie ostatkov sv. Klimenta). Z hľadiska metrických a topologických vlastností času i kompaktnosti dejov sa typ (17) líši od typu (16) v jedinom prípade: vo vyjadrovaní spojitosti, ktorá je v type (16) obmedzená (príčiny pozri vyššie), v type (17) jej plnú mieru vyjadrovania manifestuje lexikálny prvok abѣje (=hneď). Typy (16) a (17) sú teda z hľadiska významu, spôsobu vyjadrovania metrických a topologických vlastností času úzko späté a líšia sa len vo vyjadrovaní bezprostred-

nosti, ktorá je spätá s mierou vyjadrovania spojitosti v oblasti topológie času.

Začiatočnú hranicu reálneho trvania deja hlavnej vety vyjadruje súvetie (18) ne izideši otъ tǫdě, donьdeže vъzdasi poslědnii kondratъ - nevyjdeš odtiaľ, kým nezaplatíš posledný halier (Mat. 5.26), v ktorom sa okrem spomenutej reálnej platnosti trvania deja hlavnej vety vyjadruje aj podmienenosť deja hlavnej vety dejom časovej vedľajšej vety. Napriek tomu, že v súvetí (18) je spojka donьdeže, ktorou sa vyjadrovala konečná hranica trvania deja hlavnej vety, súvetie ne izideši otъ tǫdě, donьdeže vъzdasi poslědnii kondratъ vyjadruje obrátený pomer reálnej platnosti dejov: dej hlavnej vety sa vykoná až po uskutočnení sa deja časovej vedľajšej vety, jeho priebeh je podmienený ukončením sa deja časovej vedľajšej vety. Súvetie (18) preto nevyjadruje izotropnosť ako metrickú vlastnosť času, homogénnosť, ďalšia metrická vlastnosť, sa vyjadruje v obmedzenej miere tým, že reálnosť deja hlavnej vety je podmienená uskutočnením sa deja časovej vedľajšej vety, ktorý sa však môže vykonať v ľubovoľnom okamihu znázornenom na časovej osi. Z tejto ľubovoľnosti vyplýva aj obmedzenosť pri vyjadrovaní homogénnosti, t.j. invariantnosť deja časovej vedľajšej vety voči konkrétnemu okamihu. Vyjadrovanie homogénnosti v súvetí (18) je obmedzené preto, že čas deja vedľajšej vety nie je absolútne ľubovoľný, jeho absolútnosť je obmedzená časom prehovoru a ireálnou povahou obidvoch kompaktných dejov v čase prehovoru. Z topologických vlastností času tento typ súvetia v plnej miere vyjadruje usporiadanosť, jednosmernosť a spojitosť, nevyjadruje sa nekonečnosť. Tento spôsob vyjadrovania

topologických vlastností času sa vzťahuje na taký význam súvetia, v ktorom dej hlavnej vety nastane až po uskutočnení sa deja časovej vedľajšej vety. Významovo blízky tomuto typu je typ (19), v ktorom sa vyjadruje trvanie deja hlavnej vety od uskutočnenia sa deja časovej vedľajšej vety: (19) Ot7něliže v7nid7, ne přěsta oblobyzajęšti nogu moję ju - Odkedy som vošiel, neprestávala mi bozkávať nohy (Luk. 4.75). Metrické vlastnosti času tento typ súvetia nevyjadruje, pretože v ňom ide o časovú aktualizovanosť dejov. Topologické vlastnosti sa v ňom vyjadrujú takto: v plnej miere je vyjadrená jednorozmernosť a usporiadanosť, v oslabenej miere sa vyjadruje jednosmernosť, spojitosť a nekonečnosť. Obmedzenie jednosmernosti v kladnom smere súradnicovej osi a nekonečnosti vyplýva z kompaktnej povahy deja časovej vedľajšej vety, obmedzenie spojitosti zase z predpokladu, že z hľadiska času neexistuje absolútna totožnosť konca kompaktného deja časovej vedľajšej vety a začiatku nekompaktného deja hlavnej vety.

Osobitnú skupinu z hľadiska významu tvoria súvetia, v ktorých sa vyjadruje následnosť deja časovej vedľajšej vety po ději hlavnej vety. Prvým reprezentantom tejto skupiny súvetí je typ (20) Ne ostavi ich7, donděže sami rěše, jako to jest7 - Nechal ich, kým sami neriekli, že tak je (Život Konštantína, 10). V tomto type dej hlavnej vety trvá až do uskutočnenia sa deja časovej vedľajšej vety. Metrické vlastnosti času - homogénnosť a izotropnosť - sa pre časovú aktualizáciu deja v tomto type súvetia nevyjadrujú. Z topologických vlastností súvetie (20) v plnej miere vyjadruje jednosmernosť, jednorozmernosť a usporiadanosť. Oslabená

je nekonečnosť a spojitosť. Oslabenosť pri vyjadrovaní nekonečnosti vyplýva z toho, že dej časovej vedľajšej vety je nekompaktný, t.j. nepokračuje do budúcnosti. Tak isto kompaktný je aj dej hlavnej vety, ktorý sa zavŕši uskutočnením sa deja časovej vedľajšej vety. Ďalším typom súvetia v tejto významovej skupine sa vyjadruje taký časový význam, pri ktorom sa dej hlavnej vety zavŕši do uskutočnenia sa deja časovej vedľajšej vety: 21 Se bo svętyi Pavьlъ učę reče: Molitvǫ svoję vъzdaję prěžde Bogu - Bo svätý Pavol učiteľ nám hovorí, keď najprv k Bohu prosbu svoju predniesol (Proglas 50-53). V staroslovienskom texte sa následnosť dejov odvodzuje od kompaktnej povahy deja vyjadreného tvarom vъzdaję. V príklade (21) sú deje časovo aktualizované, preto tento typ nevyjadruje homogénnosť a izotropnosť času. Z topologických vlastností sa v plnej miere vyjadruje usporiadanosť a jednorozmernosť. Oslabená je spojitosť a jednosmernosť v kladnom smere súradnicovej osi (zapríčiňuje to kompaktná povaha tvaru vъzdaję). Nevyjadruje sa nekonečnosť.

Komentár k vyjadrovaniu časového významu v staroslovienskom období

Rozbor metrických a topologických vlastností času v súvetiach a konštrukciách s časovým významom v staroslovienčine ukazuje, že na základe kombinatórnych možností uvedených vlastností sa rozlišovalo 22 typov, ktoré odrážajú mieru vyjadrenia homogénnosti a izotropnosti, resp. usporiadanosti, jednosmernosti, jednorozmernosti, spojitosti a nekonečnosti.

Ide o týchto 22 typov:

1. Jegda glagola k7 nama na poti i ěko s7kazaše nama knigy.

2. tebě že tvorěštju milostynjǫ da ne čjuet7 šjuica tvoě, čьto tvorit7 desnica tvoě

3. izdiv7šju že emu vьsě. byst7 gladь krěp7k7 na straně toi

4. Rebro jetero načętьje s7tvori, v7 pečali že nam7 sǫštem7

5. Rastǫštu že božьju učenьju z7lyi zavistьnik7 isprěva proklętyi djavol7. /n7 v7šьd7 v7 svoję s7sǫdy/ načet7 m7nogy v7zdvizati /glagolję im7/

6. K7de že svět7 byst7, v7stav7 moljaše strěgǫšte voiny.

7. Jegda že pěvьcь četvrьtoje pěnьje pojaaše...jako světilьnici že jeterě zvězda dьnьnaja javljajošti sę, ot7 mošti blaženago Klimen7ta sa rebro načętje s7tvori

8. Duša vьsjaka opadajet7 žizni, božьja ne imǫšti života

9. Veselęštu že se o Bozě Filosofu, paky drugaja rěčь prispě i trud7 ne mьnьi prěvyich7

10. Lob7za že v7sę svętyimь čělovenьjemь i reče

11. Sěděte tu donьdeže šed7, pomoľǫ sę tamo

12. I jakože približi sę godina, da pokoi priimet7 i prěstavit7 sę v7 věčnaja žilišta, v7zdvig7 rǫcě svoi k7 bogu s7tvori molitvǫ

13. /Doka/dz pěn6je pojęšte sice v7 jeterě městě imęštju, v7sje nam7 svęteja prěslav6naje glava prěslovęštajego Klimenta

13a prěžde daže ne v7zglasi tebe Filip7...viděch7 tę

14. ischodę k7 supostatom7 na bran6 podobajet7 chraniti sę ot7 v6sěch7 nepr6jazn6nyich7 sloves7

15. Profitu že Malacheu syzvěstnjęštju Bogovi i glagoljoštu

16. Doš6d7šu že jemu tamo,...v7prosiši jego

17. Jegda že duchov6no vesel6je prěslav6nyim6 glagoęchan6jem6 v6sę, ozari i v7zveseli i ab7je ot7 prěispod6nyich7 i prošiich7 udov7 s7chraneni světlyję zvězdy nam7 v7s6jašę

18. ne izideši ot7 tędě, don6deže v7zdasi poslědnii kondrat7

19. Ot7neliže v7nid7 ne prěsta oblobyzajęšti nogu moječju

20. Ne ostavi ich7, don6deže sami rěša, jako to est6

21. Se bo svetyi Pav617 učę reče: Molitvą svoją v7zdaję prěžde Bogu

(Interpunkčné znamienka zachovávame podľa originálu.)

Tabuľka 1

Prehľadná tabuľka o spôsobe vyjadrenia metrických a topologických vlastnostiach času v jednotlivých typoch súvetia

Typ	Vlastnosti						
	metrické		topologické				
	homogénnosť	izotropnosť	usporiadanosť	jednorozmernosť	spojitosť	jednosmernosť	nekonečnosť
1	-	-	-	+	-	+	+
2	+	+	-	+	-	+	+
3	-	-	+	+	/+/	/+/	-
4	-	-	+	+	/+/	/+/	-
5	-	-	-	+	-	+	+
6	-	-	+	+	/+/	/+/	/+/
7	-	-	+	+	/+/	/+/	-
8	+	+	-	+	-	+	+
9	-	-	/+/	+	/+/	+	/+/
10	-	-	+	+	/+/	/+/	-
11	-	-	+	+	/+/	/+/	-
12	-	-	-	+	-	/+/	-
13	-	-	/+/	+	+	/+/	-
13a	-	-	+	+	/+/	+	-
14	-	-	/+/	+	-	+	+
15	-	-	+	+	/+/	+	-
16	-	-	+	+	/+/	+	-
17	-	-	+	+	+	+	-
18	-	/+/	+	+	/+/	+	-
19	-	-	+	+	/+/	/+/	/+/
20	-	-	+	+	/+/	+	/+/
21	-	-	+	+	/+/	/+/	-

Uvedené typy typy sme z hľadiska vyjadrovania metrických a topologických vlastností času spracovali počítačovou metódou,

Výsledkom spracovania je desať základných skupín s rovnakou kombináciou vyjadrovania metrických a topologických vlastností času.

Prvú skupinu tvoria typy 1, 2, 5 a 8 s kombináciou - + - + + (prvý údaj vyjadruje usporiadanosť, druhý jednorozmernosť, tretí spojitosť, štvrtý jednosmernosť, piaty nekonečnosť). Takýto spôsob vyjadrovania topologických vlastností času sa vzťahuje na vyjadrenie všeobecnej súčasnosti dvoch dejov, pričom tieto deje môžu mať aj protikladnú povahu (typ 8), resp. jeden z dejov nečakane vstúpi do druhého deja.

Druhá skupina pozostáva z typov 3, 4, 7, 8, 10, 11, 13a a charakterizuje ju kombinácia + + /+/ /+/ - viažúca sa na vyjadrenie nekontrastívnej súčasnosti, rýchly nástup druhého deja a následnosť deja časovej vedľajšej vety.

Tretia skupina pozostáva zo súvetí (15) a (16), charakteristická je pre ňu kombinácia + + /+/ + - odrážajúca predčasnosť deja časovej vedľajšej vety a v rámci súčasných dejov vyjadruje trvanie deja hlavnej vety od začiatku trvania deja časovej vedľajšej vety.

Štvrtú až desiatu skupinu tvoria významovo samostatné typy (pozri tabuľku 1). Ako sme už uviedli, samostatnú skupinu pri vyjadrovaní metrických a topologických vlastností času v staroslovienčine tvoria typy 1, 2, 5 a 8 s kombináciou - + - + +. Rozdiely pri význame jednotlivých typov v rámci tejto skupiny vy-

plývajú z odlišného spôsobu prezentácie topologických vlastností času: v súvetí (1) egda glegole k7 name na pęti i ěko s7kazaše name knigy ide o hypotaktické súvetie so spojkou egda s časovou aktualizáciou (metrické vlastnosti času sa nevyjadrujú), v type(2) tebě že tvoręštju milostynjǫ da ne čjuet7 šjuica tvoě, čьto tvorit7 desnica tvoě sa deje časovo neaktualizujú, obidve metrické vlastnosti času nadobúdajú kladnú povahu a význam všeobecnej súčasnosti sa vyjadruje odlišnými prostriedkami - príčastím, formou prítomného času a absolútnym datívom. Obdobná situácia je v rámci tejto skupiny aj pri typoch (5) a (8). V type (5) Rastęštu že božeju učenьju z7lyi zavistьnik7 isprьva proklętyi dьjavol7 /n7 v7šьd7 v7 svoję s7sędy/ načęt7 m7nogy v7zdvizati /glegolję im7/ ide o časovú aktualizáciu, metrické vlastnosti času sa nevyjadrujú, v type (8) Duša vьsjaka opadajet7 žizni, božьja ne imęšti života ide o nadčasovú platnosť, preto tento typ vyjadruje metrické vlastnosti času - homogénnosť a izotropnosť. - a tým sa líši od typov (1) a (5).

V druhej rozsiahlej skupine s rovnakým spôsobom vyjadrovania topologických vlastností času sú typy (3), (4), (7), 10, 11 a 13a s kombináciou + + /+/ /+/ -. Významové rozdiely jednotlivých typov a rovnaký spôsob vyjadrovania topologických vlastností času v tejto skupine možno komentovať tak, že typy (3) izdiv7šju že emu vьsě. byst7 gladь krěp7k7 na straně toi a (4) Hebro jetero načętьje s7tvori, v7 pečali že nam7 sędštem7 vyjadrujú všeobecnú súčasnosť /úplnú alebo čiastočnú/ a rozdiely sú v kompaktnosti dejov vyjadrených tvarmi byst7 a sędštem7 vo vzťahu k tvarom izdiv7šju a s7tvori. Význam obidvoch typov sa formálne prezentuje príčastia-

mi s datívom absolútnym. Pri type (7) Jegda že pěvьcь četvrьtoje pěnьje pojaaše...jako světilьnici že jetere zvězda dьnьnaja javljajǫšti sę, otъ mošti blaženago Klimenta se rebro jetero načętje sъtvori ide o pravé hypotaktické súvetie so spojkou jegda, ktorá v kombinácii s nekompaktnou povahou deja vyjadreného tvarom pojaaše s kompaktnou povahou deja vyjadrenou tvarom sъtvori špecifikuje časové určenie deja hlavnej vety (nastane v úseku vymedzenom trvaním deja časovej vedľajšej vety). Typ (10) predstavuje následnosť dejov, ktorá vyplýva z juxtapozície. Kombinácia topologických vlastností typu (11) je zhodná s predchádzajúcimi typmi. Významové rozdiely vyplývajú z odlišného vyjadrovania nekompaktnej povahy deja vyjadreného tvarom sěděte, kompaktnej povahy deja vyjadrenej tvarom šedъ a spojky donьdeže. Obdobná je situácia aj v type /13a/ prěžde daže ne vъzglasi tebe Filipъ...viděchъ tę, kde sa predčasnosť deja časovej vedľajšej vety vyjadruje spojkou prěžde s kompaktnosťou dejov vyjadrených tvarmi vъzglasi a viděchъ.

Tretiu samostatnú - menšiu skupinu s rovnakou mierou vyjadrovania metrických a topologických vlastností času tvoria typy (15) Profitu že Malacheu syzvěstujǫštju bogovi i glagoljǫštu a (16) Došьdъšu že jemu tamo,... vъprosiše jego kombinácia topologických vlastností + + /+/ + - . V obidvoch prípadoch sa časový sled vyjadruje konštrukciou s absolútnym datívom. Rozdiel medzi týmito typmi je z významového hľadiska v tom, že typ (16) vyjadruje nesúčasné deje, typ (15) deje súčasné. Nesúčasnosť dejov sa v type (16) vyjadruje kompaktnosťou obidvoch dejov, súčasnosť pri type (15) nekompaktnosťou vyjadrenou tvarom syzvěstujoštju.

Ostatné typy (9, 12, 13, 14, 17, 19 a 20) vyjadrujú topologické vlastnosti času charakteristickým spôsobom a nemajú z hľadiska topológie času spoločné kombinačné vlastnosti.

Miera postihovania metrických a topologických vlastností času v staroslovienčine odráža stav, ktorý bol z jednej strany výsledkom predchádzajúceho vývinu jazyka, na druhej strane článkom vývinového procesu, ktorý pokračoval ďalej. Rozbor jednotlivých súvetí s časovou vedľajšou vetou i konštrukcií vyjadrujúcich časový význam ukazuje, že jednotlivé spôsoby vyjadrovania časového určenia jedného deja iným dejom boli v tomto období precízne sformované a postihovali logické zákonitosti a ich odraz vo vedomí. Svedčí o tom veľký počet významových odtienkov, ktoré sa pri vyjadrovaní časového významu v súvetí uplatnili. Z charakteristiky kombinatórnych možností pri vyjadrovaní metrických a topologických vlastností času vyplýva aj logickosť sémanticko-syntaktickej štruktúry súvetí s časovou vedľajšou vetou a jej dopĺňanie prvkami odlišnej kvality - konštrukciami s absolútnym datívom a príčastiami. Vyjadrovanie špecifických významových odtienkov v rámci desiatich základných skupín nás opodstatňuje pokladať kombinačné možnosti topologických vlastností času za univerzálne. Pri tomto tvrdení zohľadňujeme aj tú skutočnosť, že kategória vidu nemala v staroslovienskom období také funkčné zaťaženie, aké poznáme z neskorších vývinových období a súčasného jazyka. Spôsob vyjadrovania metrických vlastností času v staroslovienčine však pokladáme z hľadiska riešenia našej problematiky za východiskový stav, z ktorého sa v predspisovnom období a neskôr aj v spisovnom období

slovenčiny vyvinula a upevnila sémanticko-syntaktická štruktúra s časovou vedľajšou vetou.

LITERATÚRA

D u b n i č k a , J.: Čas a kauzalita. Bratislava, Veda 1986, 266.

F e r e n č í k o v á , A.: Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach. Jazykovedné štúdie XX. Bratislava, Veda 1986, 136.

PRAMENE

K u r z , J.: Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1969, 204 s.

P a u l i n y , E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, SVKL 1964, 248+28 s.

S t a n i s l a v , J.: Dejiny slovenského jazyka. III. Texty. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, 552 s.

Obsah

Jozef Mistrík
Jubilejný ročník zborníka
Studia Academica Slovaca 5
Eugénia Bajzíková
Štylistika slovníka u Štefana Moravčíka 7
Ladislav Čúzy
Paradoxy literárnoestetickej koncepcie Ľudovíta Štúra 13
Ľubica Droppová
Spevné príležitosti v dedinskom prostredí 23
Ladislav Dvonč
Vokalické alternácie v spisovnej slovenčine 33
Anton Habovštiak
Naša dedina v minulosti 49
Katarína Habovštiaková
Prekladová a pôvodná tvorba Konštantína a Metoda.. 69
Emil Horák
Zložené predložky v spisovnej slovenčine a ich ekvivalenty v slovanských jazykoch 83
Ján Horecký
Výpovedné akty v súčasnej slovenčine 103
Ema Krošláková
Odraz života a diela Konštantína a Metoda v cirkevnoslovanských literárnych textoch 115

Anna Kruláková
K typologickým súvislostiam G.K.Zechentera-Laskomerského a J. Nerudu 129
Ján Michálek
Ústna tvorba a sociálna komunikácia 141
Erich Mistrík
Povaha slovenského národa 153
Jozef Mistrík
Náboženský štýl 163
Slavo Ondrejovič
Sociolingvistika na Slovensku 177
Oľga Orgoňová
"Falošní priatelia" /faux-amis/ v jazykových kontaktoch slovenčiny s francúzštinou 193
František Ruščák
Expresivita v slovenských epištolárnych textoch.. 213
Oľga Sabolová
K štylistickým a estetickým kontúrem v slovenskej medzivojnovej próze 235
Ján Sabol
Jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky 249
Ján Sabol
Zvukové variácie významových jednotiek v slovenčine a v češtine 259
Zuzana Stanislavová
Vývinové trendy v súčasnej slovenskej próze pre deti a mládež 269
Oľga Škvareninová
Anglicizmy v konfrontácii so slovenčinou 281
Jozef Štefánik
K procesu interferencie slovenčiny s angličtinou. 293
Tatiana Štefanovičová
Príspevok k počiatkom kresťanstva na Slovensku .. 305

Štefan Švagrovský-Ľubor Matejko
Život a dielo profesora Michala Lacka 313
Mária Vajičková
Verbálne vyjadrovanie asociácií 325
Pavol Žigo
Vyjadrovanie časového významu v staroslovienskom súvetí 347
PRÍLOHA
Jozef Mistrík: Slowakische sprache ..... 1 - 176

REDAKCIA INTERNÝCH OUBLIKÁCIÍ

Rukopis neprešiel jazykovou úpravou vydavateľstva

STUDIA ACADAMICA SLOVACA 20
Prednášky XXXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry
(S prílohou J. Mistrík: Slowakische Sprache)

Vydalo Vydavateľstvo ALFA, Bratislava, Hurbanovo nám. 3 v auguste 1991 ako svoju 12 243. publikáciu

Vedecký a zodpovedný redaktor Jozef Mistrík

Vytlačili Nitrianske tlačiarne, š.p., Ješíkova ul. 18, Nitra

Rozsah 22,06 AH (vrátane prílohy), 22,60 VH

1. vydanie. Náklad 200 výtlačkov

ISBN 80-05-00953-4